

Versplinterde vertegenwoordiging

Nationaal Kiezersonderzoek 2021

Redactie

namens Stichting KiezersOnderzoek Nederland (SKON),
Take Sipma (Radboud Universiteit Nijmegen/Universiteit van Tilburg)
Marcel Lubbers (Universiteit Utrecht)
Tom van der Meer (Universiteit van Amsterdam)
Niels Spierings (Radboud Universiteit Nijmegen)
Kristof Jacobs (Radboud Universiteit Nijmegen)

Versplinterde vertegenwoordiging

Nationaal Kiezersonderzoek 2021

Redactie

namens Stichting KiezersOnderzoek Nederland (SKON),
Take Sipma (Radboud Universiteit Nijmegen/Universiteit van Tilburg)
Marcel Lubbers (Universiteit Utrecht)
Tom van der Meer (Universiteit van Amsterdam)
Niels Spierings (Radboud Universiteit Nijmegen)
Kristof Jacobs (Radboud Universiteit Nijmegen)

Ontwerp: Daan van den Nieuwenhof

Auteurs

Lieselotte Blommaert	Radboud Universiteit Nijmegen
Alyt Damstra	Universiteit van Amsterdam / Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid
Paul Dekker	Universiteit van Tilburg
Josje den Ridder	Sociaal en Cultureel Planbureau
Eelco Harteveld	Universiteit van Amsterdam
Inge Hendriks	Radboud Universiteit Nijmegen
Joop van Holsteyn	Universiteit Leiden
Galen Irwin	Universiteit Leiden
Kristof Jacobs	Radboud Universiteit Nijmegen
Marcel Lubbers	Universiteit Utrecht
Maurits Meijers	Radboud Universiteit Nijmegen
Marijn Nagtzaam	Universiteit Leiden
Roderik Rekker	Universiteit van Amsterdam / Göteborgs universitet
Take Sipma	Radboud Universiteit Nijmegen / Universiteit van Tilburg
Niels Spierings	Radboud Universiteit Nijmegen
Tom van der Meer	Universiteit van Amsterdam
Yaël van Drunen	Radboud Universiteit Nijmegen
Carolien van Ham	Radboud Universiteit Nijmegen

De belangrijkste bevindingen

1.

De verkiezingen van 2021 in longitudinaal perspectief

Sinds 1989 leek de verkiezingsuitslag nooit zo sterk op de voorgaande. De VVD bleef de grootste partij; de zittende regeringscoalitie behaalde opnieuw een meerderheid. Maar tegelijk fragmenteerde de Tweede Kamer verder. Dat uit zich niet alleen in het absolute aantal politieke partijen (dat groeide naar 17) of het aantal splinterpartijen (voor het eerst sinds 1994 zijn er partijen met slechts 1 zetel). We zien de verbrokkeling ook in het partijstelsel. Waar de Nederlandse kiezers zich de afgelopen jaren bewogen in twee grote electorale blokken (links en rechts), lijkt het rechterblok uiteengescheurd in een centrumrechts blok (VVD, CDA) en een radicaalrechts blok (PVV, FVD) en zakt het linkerblok electoraal ver weg. Ondanks deze veranderingen blijven de ideologische voorkeuren van kiesgerechtigden opmerkelijk constant.

[Lees verder](#)

Afkeer van de Haagse politiek

2.

Achter antwoorden op allerlei vragen naar waarderingen van de democratie en politiek gaat een tegenstelling schuil van afkeer van de Haagse politiek versus steun ervoor. De afkeer van Den Haag hangt samen met afkeer van globalisering. Kiezers van PVV en Forum voor Democratie combineren grote afkeer van Den Haag en van de wereld en staan daarmee tegenover kiezers van D66, GroenLinks, PvdA en Volt. Mensen met veel afkeer van de Haagse politiek gaan minder stemmen. Ze zijn niet vaker protestgeneigd, maar wel vaker voorstander van referenda. Niet-stemmen komt echter eerder voort uit een gebrek aan interesse dan uit afkeer.

[Lees verder](#)

3.

Vertrouwen in eerlijke verkiezingen

Vertrouwen in de eerlijkheid van het verkiezingsproces is cruciaal voor de legitimiteit van verkiezingen. Een ruime meerderheid van de Nederlandse kiesgerechtigden (79%) vindt dat de verkiezingen eerlijk zijn verlopen. Stemmen in een stembokje in het stembureau wordt daarbij door de overgrote meerderheid van de respondenten (89%) als betrouwbare stemmethode gezien. Stemmen per volmacht en stemmen per post worden door kiesgerechtigden als veel minder betrouwbaar gezien. Kiesgerechtigden met weinig vertrouwen in het verkiezingsproces noemen als belangrijkste redenen hiervoor de problemen rondom het briefstemmen, dat zij zich niet kunnen voorstellen dat de verkiezingsuitslagen kloppen en dat het tellen van de stemmen mogelijk niet goed is gegaan.

[Lees verder](#)

4.

Zoek de verschillen en kleur het vakje

Nederlandse kiesgerechtigden zagen in de aanloop van de Kamerverkiezingen van 2021 minder grote verschillen tussen partijen dan bij eerdere verkiezingen. Dat lag niet aan hun interesse of aandacht voor de campagne. Die was vergelijkbaar met eerdere jaren. Meer concreet nam men ruim kennis van de peilingen, zagen velen lijsttrekkersdebatten en werd gretig van stemhulpen gebruik gemaakt. In die zin was het een campagne als in het 'oude normaal'. Probleem was echter, dat juist ten aanzien van het vraagstuk van de coronaproblematiek minder verschil tussen gevestigde partijen werd gezien. Meer in het algemeen lijkt het ideologische links-rechts profiel van partijen enigszins te vervagen. Kiesgerechtigden zochten naar informatie en verschillen, maar hadden in 2021 relatief veel moeite die te vinden.

Lees verder

Partij of persoon? Over voorkeurstemmen en de mogelijkheid van een partijstem

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 bracht een record aantal kiezers een voorkeurstem uit (28%). Vooral identiteit (van kiezer en kandidaat) speelde hierbij een grote rol. Maar de partij blijft binnen de Nederlandse politiek nog altijd belangrijker dan de persoon. Dat zien we ook terug in het aandeel respondenten dat in het NKO aangaf een partijstem te hebben uitgebracht, als die optie mogelijk was geweest. Deze respondenten kiezen daar met name voor omdat ze geen voorkeur voor een kandidaat hebben, of niet voldoende informatie hebben om een goede afweging te maken tussen de kandidaten van één partij.

Lees verder

5.

6.

Meer parlementariërs zoals onszelf

Aan de hand van een surveyexperiment onderzoeken we in hoeverre Nederlandse kiesgerechtigden (onbewuste) keuzen maken voor bepaalde typen kandidaten voor de Tweede Kamer. Elke respondent kreeg twee fictieve kandidaten voor de Tweede Kamerverkiezingen voorgelegd die enkel verschilden in geslacht, opleidingsniveau, woonplaats of beroep. Hen werd gevraagd te kiezen door wie zij zich het liefst laten vertegenwoordigen. Vrouwelijke kandidaten, hoger opgeleide kandidaten, kandidaten uit een dorp en professionals uit de publieke sector werden relatief meer gekozen dan mannen, lager opgeleiden, Randstedelingen, beroepspolitici en mensen uit het bedrijfsleven. Afgezien van hoger opgeleiden zijn al deze groepen momenteel ondervertegenwoordigd in de huidige Tweede Kamer. Oftewel, de voorkeuren van kiezers voor kandidaat Kamerleden zoals die naar voren komen uit dit experiment hebben zich tijdens de afgelopen verkiezingen niet vertaald in hun daadwerkelijk kiesgedrag.

Lees verder

7.

De rol van thema's: issue ownership van partijen

Wanneer een politieke partij door veel kiezers met een bepaald thema wordt geassocieerd, is er sprake van issue ownership. In een gefragmenteerd meerpartijstelsel als het onze zijn er veel politieke partijen die met elkaar concurreren om het eigenaarschap van slechts een beperkt aantal thema's. Voor sommige thema's bestaan zeer sterke partij-associaties, zoals voor economie en veiligheid (VVD), klimaatverandering (GroenLinks) en immigratie (PVV). De genoemde partijen hebben er veel baat bij als verkiezingen vooral over hun eigen thema's gaan. Andere onderwerpen (zoals de woningmarkt) liggen nog relatief vrij, of kennen juist een duidelijke strijd om het issue ownership (zoals zorg en armoede). Dat zijn onderwerpen waar kiezers het niet over eens zijn. Zo associeert de SGP-achterban de eigen partij sterk met normen en waarden, maar doet het bredere electoraat dat niet.

[Lees verder](#)

Verkiezingsstrijd in coronatijd

8.

De aanpak van de coronacrisis lijkt het Nederlandse electoraat te verdelen. Waar 39% van de kiesgerechtigden tevreden was met het gevoerde coronabeleid, was 32% ontevreden met het beleid. Mensen in economisch kwetsbare posities, onder de 35 jaar en Nederlanders met een niet-Westerse migratieachtergrond waren het meest ontevreden met het beleid en zagen het liefst de economie zo snel mogelijk weer geopend worden. De tevredenheid met het beleid hangt tevens sterk samen met het kiesgedrag en daarmee de verkiezingsuitslag. De coalitiepartijen, en met name de VVD, wisten kiezers te trekken die tevreden waren met het gevoerde coronabeleid, terwijl ontevredenheid met het coronabeleid zo goed als een voorwaarde was om op Forum voor Democratie te stemmen.

[Lees verder](#)

9.

Immigratie, etnische diversiteit en het koloniale verleden

Hoewel een substantieel deel van de Nederlandse kiesgerechtigden negatief staat tegenover immigranten, betreft het een minderheid. Zij ervaren vooral dreiging op het gebied van de cultuur en veiligheid en minder op economisch gebied. Ruim drie op de vijf kiesgerechtigden meent dat de gemeente asielzoekers moet opvangen wanneer dat nodig is. Etnisch profileren door de politie en belastingdienst wordt sterk afgekeurd. Over het doorvoeren van maatregelen met betrekking tot het koloniale verleden is men echter niet positief. Ongeveer een kwart van de kiesgerechtigden vindt dat de Nederlandse staat excuses moet aanbieden voor de rol van Nederland in de slavenhandel in de 17e, 18e en 19e eeuw. Eén op de tien respondenten vindt dat straatnamen en standbeelden die verwijzen naar het koloniale verleden zouden moeten worden verwijderd.

[Lees verder](#)

10.

Draagvlak voor klimaatmaatregelen

Voor de volgende regering ligt er een enorme uitdaging wat klimaatbeleid betreft om bij te dragen aan de beteugeling van klimaatverandering. Bovendien zagen we bij de Provinciale Staten verkiezingen dat dit thema het potentieel heeft om een belangrijke rol bij verkiezingen te spelen. Hoe denken kiezers over klimaatverandering? Bijna alle kiezers geloven dat het klimaat verandert, het gros gelooft ook dat de mens daarin een belangrijke rol speelt. Er zijn wel verschillen qua opleidingsniveau. Ook is er vrij brede steun voor verdergaand klimaatbeleid, al is deze steun beperkt onder kiezers van de PVV, Forum voor Democratie en JA21.

[Lees verder](#)

Polarisatie in Nederland

'Polarisatie' kan verschillende dingen betekenen. Dit hoofdstuk onderzoekt ideologische polarisatie, affectieve polarisatie en feitenpolarisatie rond herverdeling, de multiculturele samenleving, en klimaatverandering. Anno 2021 nemen nog steeds veel Nederlanders een middenpositie in op deze maatschappelijke thema's, maar het niveau van ideologische polarisatie is wel toegenomen ten opzichte van begin deze eeuw. Ook negatieve gevoelens richting politieke tegenstanders (affectieve polarisatie) zijn historisch hoog. Nederlanders verschillen soms ook in hun percepties van de werkelijkheid (feitenpolarisatie), en net als bij de andere twee vormen van polarisatie is dit opvallend sterk het geval rond het thema klimaat. Vertrouwen in de wetenschap en media zijn steeds politieker geworden.

[Lees verder](#)

11.

12.

Nederlanders met een migratieachtergrond: onvoldoende vertegenwoordigd?

Nederlanders met een migratieachtergrond uit Afrika, Azië en Latijns-Amerika vormen ruim 10% van het electoraat voor de Tweede Kamerverkiezingen. Met een onderzoek parallel aan het NKO onder kiesgerechtigden met betreffende migratieachtergrond geven we inzicht hoe zij staan tegenover hun vertegenwoordiging in de politiek. Ten eerste benadrukken we de enorme verscheidenheid onder deze Nederlanders met migratieachtergrond, ook in politieke voorkeuren. Ten tweede benadrukken we dat in de breedte wordt waargenomen dat discriminatie van mensen met een migratieachtergrond (erg) vaak voorkomt in Nederland en dat men vindt dat Nederlanders met een migratieachtergrond te weinig worden vertegenwoordigd, zowel in aantallen als qua belangen.

[Lees verder](#)

13.

Jongeren en generatieverschillen

Ook in 2021 ging weer een ruime meerderheid (68,5%) van de Nederlandse jongeren naar de stembus. Een wereldwijd groeiende leeftijds kloof in stemkeuze uitte zich bij deze verkiezingen in een leeftijdsverschil van 28 jaar tussen de partij met de jongste en de oudste kiezers. Jongere generaties staan positiever tegenover globalisering dan ouderen en dit vertaalt zich in steun voor radicaal kosmopolitische partijen. De klassieke verzuilingspartijen CDA en PvdA hebben juist moeite om jongeren aan zich te binden. De electorale neergang van deze partijen in de afgelopen decennia is daarom waarschijnlijk deels toe te schrijven aan de generationele vervanging van kiezers die tijdens de verzuiling opgroeiden.

[Lees verder](#)

Inhoudsopgave

Voorwoord	12
Take Sipma, Marcel Lubbers, Tom van der Meer, Niels Spierings en Kristof Jacobs	
1. De verkiezingen van 2021 in longitudinaal perspectief	15
Tom van der Meer	
1.1 Inleiding	16
1.2 Opkomst	16
1.3 Toegenomen veranderlijkheid	17
1.4 Gefragmenteerder parlement	18
1.5 Het verlies van de traditionele regeringspartijen	19
1.6 Grotere keuzesets	19
1.7 De links-rechts verhouding in het parlement	22
1.8 De zelfplaatsing van Nederlandse kiezers	23
1.9 De electorale kosten van regerings-verantwoordelijkheid	23
1.10 Niet bijster (on)tevreden met het regeringsbeleid	25
1.11 Slot	25
Referenties en eindnoten	27
2. Afkeer van de Haagse politiek	28
Paul Dekker en Josje den Ridder	
2.1 Hoe oordelen we over de Haagse politiek?	29
2.2 Uiteenlopende waarderingen van de landelijke politiek	30
2.3 Sociale en culturele inbedding van afkeer van de politiek	31
2.4 Afkeer en politieke strijdpunten	33
2.5 Politieke participatie	34
2.6 Slot	35
Referenties en eindnoten	35
3. Vertrouwen in eerlijke verkiezingen	37
Carolien van Ham	
3.1 Vertrouwen in het verkiezingsproces	38
3.2 Verschillen tussen kiezers in vertrouwen in het verkiezingsproces	40
3.3 Vertrouwen in verschillende stemmethoden	41
3.4 Slot	45
Referenties en eindnoten	46
4. Zoek de verschillen en kleur het vakje: Aandacht voor politiek in de aanloop van de Tweede kamer- verkiezingen 2021	48
Joop van Holsteyn en Galen Irwin	
4.1 Inleiding	49
4.2 Belangstelling voor politiek en campagne	49
4.3 Eén pot nat?	53

4.4	Slot	55
	Referenties en eindnoten	55
5. Partij of persoon? Over voorkeurstemmen en de mogelijkheid van een partijstem		58
Marijn Nagtzaam		
5.1	Inleiding	59
5.2	Waarom een voorkeurstem?	59
5.3	Een voorkeurstem: voornamelijk steun voor de partij of de kandidaat?	61
5.4	Wat als de kiezer op een partij zou kunnen stemmen?	62
5.5	Slot	64
	Referenties en eindnoten	64
6. Meer parlementariërs zoals onszelf: wie kiezen voor vrouwen, MBO'ers, dorpelingen en vakmensen?		66
Niels Spierings, Take Sipma en Lieselotte Blommaert		
6.1	Inleiding	67
6.2	Mannen en vrouwen	67
6.3	Opleidingsniveau van kandidaten	69
6.4	Kandidaten uit de Randstad of kandidaten uit een dorp	71
6.5	Professionals uit de publieke sector, ondernemers en beroeps politici	72
6.6	Slot	73
	Referenties en eindnoten	74
7. De rol van thema's: issue ownership van partijen		76
Alyt Damstra en Tom van der Meer		
7.1	Inleiding	77
7.2	Welke thema's kennen een issue eigenaar?	78
7.3	Welke partijen worden het vaakst genoemd?	78
7.4	Welke partijen zijn eigenaar van welke issues?	79
7.5	Uitgesplitst naar groepen kiezers	82
7.6	Patronen naar thema	83
7.7	Slot	83
	Referenties en eindnoten	84
8. Verkiezingsstrijd in coronatijd		85
Take Sipma		
8.1	Inleiding	86
8.2	Tevredenheid met coronabeleid	86
8.3	Gezondheid of economie?	87
8.4	Ouderen meer tevreden met coronabeleid	88
8.5	Moeders met thuiswonende kinderen meer ontevreden	89
8.6	Nederlanders met een migratieachtergrond	90
8.7	Opvattingen over corona onder kiezers	91
8.8	FVD: de anti-lockdown partij	92
8.9	Slot	92

Referenties en eindnoten	93
9. Immigratie, etnische diversiteit en het koloniale verleden	94
Inge Hendriks en Marcel Lubbers	
9.1 Inleiding	95
9.2 Negatieve houdingen ten opzichte van immigranten	95
9.3 Variatie tussen groepen in houdingen jegens immigranten	96
9.4 Opvang asielzoekers	98
9.5 Etnisch profileren	98
9.6 Het koloniale verleden	99
9.7 Verschillen tussen electoraten	102
9.8 Slot	103
Referenties en eindnoten	103
10. Draagvlak voor klimaatmaatregelen	105
Kristof Jacobs, Maurits Meijers en Yaël van Drunen	
10.1 Inleiding	106
10.2 Veel geloof in klimaatverandering, kleine verdeeldheid over rol mens	106
10.3 Breed gedragen overtuiging dat klimaatbeleid doortastender moet	108
10.4 Klimaatbeleid en politieke voorkeur	108
10.5 Slot	111
Referenties en eindnoten	111
11. Polarisatie in Nederland	113
Eelco Harteveld en Roderik Rekker	
11.1 Inleiding	114
11.2 Ideologische polarisatie	114
11.3 Affectieve polarisatie	117
11.4 Feitenpolarisatie	118
11.5 Slot	123
Referenties en eindnoten	123
12. Nederlanders met een migratieachtergrond: onvoldoende vertegenwoordigd?	125
Marcel Lubbers en Niels Spierings	
12.1 Inleiding	126
12.2 Een lappendeken aan kiesgerechtigden	126
12.3 Ervaren groeps-discriminatie sterkst onder zwarte Nederlanders	128
12.4 Tevredenheid met politiek	132
12.5 Beleidsvoorkeuren: economische en culturele strijdpunten	133
12.6 Partijvoorkeur	135
12.7 Ervaren vertegenwoordiging	137
12.8 Dé migrantenkieser bestaat niet	137
Referenties en eindnoten	139

13. Jongeren en generatieverschillen	140
Roderik Rekker	
13.1 Inleiding	141
13.2 De opkomst onder jongeren	141
13.3 De stemkeuze van jongeren	143
13.4 Generatieverschillen in stemkeuze en opvattingen	144
13.5 Generationele vervanging van het Nederlandse electoraat	148
13.6 Slot	149
Referenties en eindnoten	149
14. Onderzoeksverantwoording	151
Take Sipma, Marcel Lubbers, Tom van der Meer, Niels Spierings en Kristof Jacobs	
14.1 Hoe kwam de vragenlijst van het NKO tot stand?	152
14.2 Hoe zijn de data van het NKO verzameld?	152
14.3 Databewerkingen ten behoeve van deze publicatie	154
Referenties en eindnoten	155

Voorwoord

Take Sipma, Marcel Lubbers, Tom van der Meer, Niels Spierings en Kristof Jacobs

De verkiezingen van 2021 kenmerken zich door verdergaande versplintering van het politieke landschap. Vertegenwoordiging van steeds meer onderscheidende sociaal-politieke posities maakt daarmee bestaande tegenstellingen onder kiesgerechtigden zichtbaarder. Hiermee is een trend doorgezet die in het rapport over het Nationaal Kiezersonderzoek uit 2017 werd gesignaleerd: na lange tijd van relatieve stabiliteit met honkvaste kiezers, zijn sinds de eeuwwisseling kiezers steeds veranderlijker.

Het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) biedt al sinds 1971 de mogelijkheid om de Nederlandse kiezer, het verloop van Tweede Kamerverkiezingen, en diepere maatschappelijke en politieke trends te duiden. Voor het NKO van 2021 hebben we Nederlandse kiezers zowel voor als na de verkiezingen van 17 maart gevraagd naar hun opvattingen en gedragingen. Dit rapport is het eerste verslag van dit onderzoek, in 13 hoofdstukken.

We kunnen de verkiezingen van 2021 kenmerken aan de hand van drie thema's die als een rode draad door de verschillende hoofdstukken heen lopen. Een eerste thema is versplintering. We zien wat dat betreft twee paradoxen. Een eerste paradox is dat stabiliteit gepaard gaat met versplintering. Waar het Nederlandse partijstelsel de afgelopen twintig jaar bestond uit twee grote blokken (links en rechts), is het rechterblok in twee stukken gebroken: centrumrechts (VVD, CDA) en radicaalrechts (PVV, FVD, JA21). Kiezers bewegen zich vooral nog binnen deze blokken, en zien de partijen uit de andere blokken nauwelijks als optie. Tegelijkertijd kende de Tweede Kamer niet eerder zoveel partijen met minder dan 10 zetels. Niet minder dan vier nieuwe partijen – JA21, Volt, BBB en BIJ1 – zijn de Tweede Kamer ingekomen en de twee nieuwkomers bij de verkiezingen van 2017, DENK en FVD, hebben zich weten te

bestendigen. Ondanks deze versplintering is het echter opmerkelijk dat de vorige, afgetreden regeringscoalitie bij de verkiezingen de meerderheid wist te behouden en dat de linkse, centrumrechtse en radicaalrechtse blokken in omvang vrij stabiel zijn.

Een tweede paradox luidt dat kleinere inhoudelijke verschillen gepaard gaan met polarisatie tussen kiezers. In de perceptie van kiezers worden de inhoudelijke verschillen tussen politieke partijen steeds kleiner. En hoe kleiner de inhoudelijke verschillen zijn, hoe makkelijk het voor kiezers is om naar een andere partij over te stappen. Maar tegelijkertijd is er een wezenlijke polarisatie tussen groepen kiezers. Op thema's als corona, immigratie en klimaat staan burgers tegenover elkaar.

Het tweede thema is dat van vertegenwoordiging en vertrouwen. Het kabinet trad net voor de verkiezingen af vanwege het toeslagenschandaal. Het thema van de vertrouwensbreuk tussen burger, politiek en overheid kwam echter in de verkiezingscampagne nauwelijks naar voren. In dit politieke landschap is het de vraag: door wie laten burgers zich het liefst vertegenwoordigen? Ondanks het grote aanbod van politieke partijen, zijn bepaalde demografische groepen in de samenleving nog steeds ondervertegenwoordigd in de Tweede Kamer. Het NKO toont dat, als het geheel aan hen wordt overgelaten, Nederlandse kiesgerechtigden zullen kiezen voor een Tweede Kamer die een betere demografische afspiegeling is van de bevolking. Parallel aan het NKO van 2021 hebben we bovendien een extra onderzoek verricht onder een groep die normaal moeilijk bereikbaar is in enquête-onderzoek: Nederlandse kiesgerechtigden met een migratieachtergrond uit Afrika, Azië en Latijns-Amerika. Dit aanvullende onderzoek – getiteld Dutch Ethnic Minority Election Study (DEMES) – biedt inzicht in politieke opvattingen van juist

deze groep mensen en toont dat percepties van discriminatie en vertegenwoordiging nauw met elkaar verweven zijn.

Het derde thema van de verkiezingen van 2021 was de onvermijdelijke vraag in hoeverre de afgelopen verkiezingen kunnen worden beschouwd als coronaverkiezingen. De aanloop naar de verkiezingen liet zich kenmerken door de coronapandemie die bijna alle facetten van de Nederlandse samenleving raakte. Om te voorkomen dat angst voor besmetting de opkomst zou beïnvloeden, werd stemmen per brief mogelijk gemaakt voor Nederlanders van 70 jaar en ouder, en werd het stelsel van stemmen bij volmacht uitgebreid van 2 naar 3 volmachten. In dit rapport laten we zien dat, met name door het lage vertrouwen in briefstemmen, het vertrouwen in het verkiezingsproces lager was dan voorheen. De coronacrisis had ook gevolgen voor de stemkeuze. Zo zagen Nederlandse kiesgerechtigden minder inhoudelijke verschillen tussen partijen dan in 2017, mogelijk omdat ze ten aanzien van het coronabeleid niet duidelijk onderscheidend waren. Bovendien leidde de coronapandemie tot extra steun voor de regeringspartijen die de meerderheid wisten te behouden. Deze partijen, en dan met name de VVD, waren populair onder kiezers die tevreden waren met het gevoerde coronabeleid, terwijl ontevreden kiezers juist de flanken opzochten.

Al met al kenmerken we de verkiezing van 2021 als verkiezingen van versplinterde vertegenwoordiging.

Opzet

Dit rapport biedt een analyse van de Tweede Kamerverkiezingen van 2021. Het probeert de tegenstellingen, de versplintering en de continuïteit in de Nederlandse politiek inzichtelijk te maken en te duiden.

In hoofdstuk 1 legt Tom van der Meer daartoe algemene trends naast de opvattingen en gedragingen van kiezers. De daaropvolgende vijf hoofdstukken kijken vooral naar het vertrouwen in de politiek, het electorale

proces en het stemgedrag. Paul Dekker en Josje den Ridder onderzoeken in hoofdstuk 2 het politiek vertrouwen en de afkeer tegen de Haagse politiek. In hoofdstuk 3 gaat Carolien van Ham specifiek in op vertrouwen in het verkiezingsproces, dat er wegens de coronamaatregelen anders uitzag dan voorgaande jaren. Joop van Holsteyn en Galen Irwin onderzoeken in hoofdstuk 4 de politieke interesse en aandacht voor de campagne. Kiesgerechtigden zochten naar informatie en verschillen tussen partijen, maar hadden in 2021 relatief veel moeite die te vinden. De vraag of kiezers in hun beleving eigenlijk op een partij of juist op een persoon stemmen, staat centraal in hoofdstuk 5 van Marijn Nagtzaam. In hoofdstuk 6 geven Niels Spierings, Take Sipma en Lieselotte Blommaert tenslotte, aan de hand van een surveyexperiment, inzicht in het type kandidaten waaraan kiesgerechtigden (onbewust) een voorkeur geven.

Vanaf hoofdstuk 7 wordt de focus verlegd naar de thema's die de afgelopen verkiezingen centraal stonden. Alyt Damstra en Tom van der Meer onderzoeken welke partijen met welke thema's worden geassocieerd. In hoofdstuk 8 bespreekt Take Sipma de tevredenheid over het gevoerde coronabeleid en hoe dit samenhangt met stemvoorkeuren. Inge Hendriks en Marcel Lubbers onderzoeken in hoofdstuk 9 opvattingen over immigratie, etnische diversiteit en het koloniale verleden. De meningen over het klimaat (beleid) worden besproken in hoofdstuk 10 door Kristof Jacobs, Maurits Meijers en Yaël van Drunen.

Tot slot wordt gekeken in hoeverre kiesgerechtigden op deze thema's zijn gepolariseerd en hoe verschillende demografische groepen zich tot politiek verhouden. In hoofdstuk 11 onderzoeken Eelco Harteveld en Roderik Rekker in hoeverre de Nederlandse bevolking op verschillende thema's is gepolariseerd: zijn groepen kiezers verder tegenover elkaar komen te staan? Marcel Lubbers en Niels Spierings bespreken in hoofdstuk 12 de percepties van vertegenwoordiging van Nederlanders met een migratieachtergrond. Tot slot laat Roderik

Rekker in hoofdstuk 13 verschillen in politieke opvattingen zien tussen generaties.

Brede samenwerking

Dit rapport is de uitkomst van een brede samenwerking. Het Nationaal Kiezersonderzoek wordt sinds 1971 georganiseerd door de Stichting Kiezersonderzoek Nederland, een samenwerkingsverband tussen diverse Nederlandse universiteiten met medewerking van het Sociaal en Cultureel Planbureau. In 2021 is samengewerkt met het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Het NKO 2021 werd mogelijk gemaakt door een subsidie van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, ODISSEI en Radboud Social Cultural Research (RSCR). De survey werd afgenomen op basis van door het CBS getrokken steekproeven via I&O Research en in het LISS-panel van CentERdata (Universiteit van Tilburg). We bedanken de vele respondenten die bereid waren hun opvattingen over de Nederlandse democratie in het algemeen, en de verkiezingen van 2021 in het bijzonder, met ons te delen. Met dit rapport delen we die opvattingen graag met een breder publiek. Voor de methodologische verantwoording verwijzen we u graag naar hoofdstuk 14.

Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON)

Al sinds 1971 doet wetenschappelijk Nederland systematisch survey-onderzoek naar de kwaliteit van de democratie vanuit het perspectief van burgers om zo hun kiesgedrag, politieke opvattingen, politieke gedragingen, en politieke steun te beschrijven, te monitoren en te verklaren. De Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) biedt de formele infrastructuur om dit onderzoek mogelijk te maken door de wetenschappelijke als de maatschappelijke relevantie te verbinden. De organisatie van het Nationaal Kiezersonderzoek heeft geleid tot unieke, longitudinale data. Rondom de verkiezingen van 2021 heeft het SKON (in samenwerking met het RSCR) een extra kiezersonderzoek uitgevoerd onder Nederlandse kiesgerechtigden met een migratieachtergrond uit Afrika, Azië en Latijns-Amerika (DEMES).

1.

De verkiezingen van 2021 in longitudinaal perspectief

Tom van der Meer

In dit hoofdstuk laten we zien:

- De fragmentatie van de Nederlandse politiek neemt toe. In 2021 is daadwerkelijk sprake van versplintering, aangezien het aantal kleine partijen (1 tot 4 zetels) fors is gestegen.
- Het aantal kiezers dat in verkiezingstijd maar één partij serieus overweegt, neemt nog steeds af; de gemiddelde grootte van de keuzeset stijgt nog steeds.
- De strijd om de kiezer vindt primair plaats binnen niet twee maar drie blokken: links, centrumrechts, en radicaalrechts.
- De gemiddelde opvattingen van kiesgerechtigden over inkomensherverdeling, integratie, en Europeanisering zijn ook in 2021 stabiel.
- Kiesgerechtigden zijn minder positief over het regeringsbeleid (en de invloed daarvan op economie, werkgelegenheid, en het persoonlijke inkomen) dan in 2017.

1.1 Inleiding

Wie van een afstand de verkiezingsuitslag van 21 maart 2021 bekijkt, zou verleid kunnen worden te concluderen dat de uitslag wijst op een grote mate van continuïteit. Natuurlijk zijn er verschuivingen in zetelaantallen, maar de VVD bleef met afstand de grootste, gevolgd door drie partijen (D66, PVV en CDA) die onderling stuivertje wisselden. Voor het eerst in lange tijd zou een zittende regeringscoalitie (demissionair weliswaar, ten tijde van de verkiezingen) getalsmatig verder kunnen.

Maar dat is een al te eenzijdig beeld. De verkiezingen van 2021 worden gekenmerkt door continuïteit én door achterliggende verandering. Achter de stabiliteit heeft de al eerder ingezette trend van fragmentatie doorgezet. Bovendien blijkt er een nieuwe breuk ontstaan te zijn tussen bestaande electorale blokken van partijen.

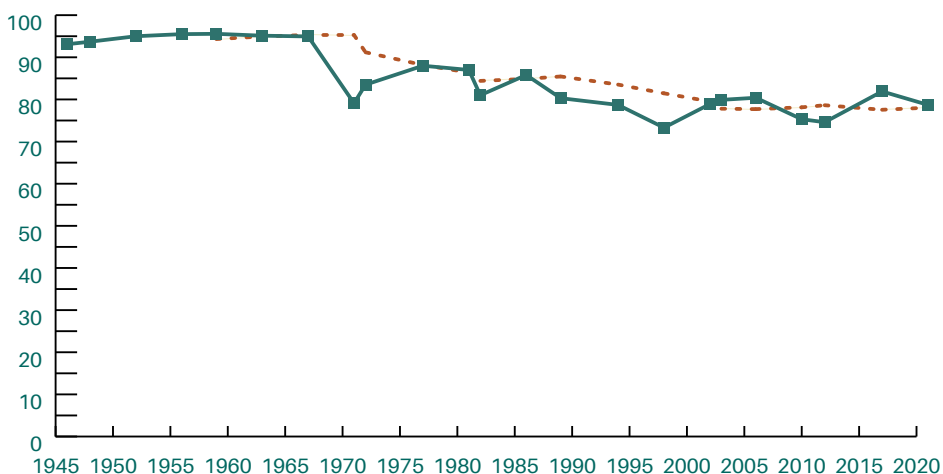
Dit eerste hoofdstuk biedt een overzicht van de voornaamste trends. Waar mogelijk spiegelt het de trends volgens de officiële verkiezingsuitslagen (het macro-niveau) aan de ontwikkelingen onder kiezers die blijken uit de trends in het Nationaal Kiezersonderzoek (het micro-niveau). De tijdspanne van deze trendbeschrijvingen verschilt. Dit hoofdstuk rapporteert de officiële cijfers soms vanaf 1946 (de eerste naoorlogse verkiezing), en andere keren vanaf 1956 (de eerste verkiezing in Tweede Kamer van 150 zetels met een dientengevolge lagere kiesdrempel). De beschrijving van

de trends in het enquêtemateriaal vindt zijn startpunt vanzelfsprekend op het moment dat specifieke vragen voor het eerst in het NKO zijn opgenomen, veelal tussen 1982 en 1998.

1.2 Opkomst

De opkomst was in 2021 hoger dan tevoren werd gevreesd. De opkomst is door de Kiesraad vastgesteld op 78,7%. We zullen in deze bijdrage niet speculeren over de hoogte van de opkomst als de regering geen extra maatregelen had genomen om de opkomst te bevorderen tijdens de lockdown (briefstem, uitbreiding machtigingen, meerdaagse opening van stemlokalen). In veel andere Europese landen die tijdens de corona-lockdown landelijke verkiezingen organiseerden, viel de opkomst een paar procentpunten lager uit dan bij de voorgaande verkiezingen. Dat patroon zien we dus ook in Nederland.

Toch is de opkomst in 2021 geëindigd op het langjarige gemiddelde van de vier voorgaande Tweede Kamerverkiezingen (de onderbroken lijn in figuur 1.1). De opkomst was fors lager na de afschaffing van de opkomstplicht in 1971, en daalde gestaag verder tot de verkiezingen van 2002. Sindsdien fluctueert de opkomst weliswaar, maar daalt deze niet langer. Ondanks de eerdere daling is de opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen nog altijd hoog in vergelijking met andere democratieën. Er zijn maar weinig landen met een structureel hogere opkomst. Landen die een hogere opkomst

Figuur 1.1 Opkomstcijfers bij Tweede Kamerverkiezingen (huidige opkomst en meerjarig gemiddelde).

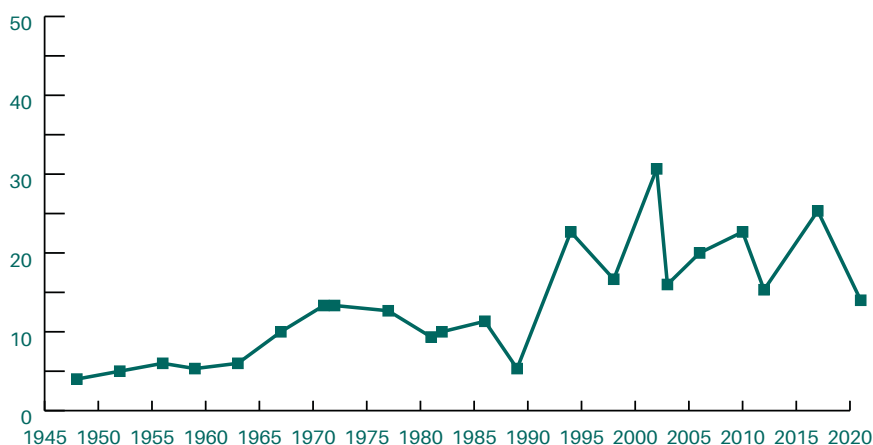
hebben, kennen veelal een opkomstplicht, zijn wel microstaten of behoren tot de Noordse landen.

1.3 Toegenomen veranderlijkheid

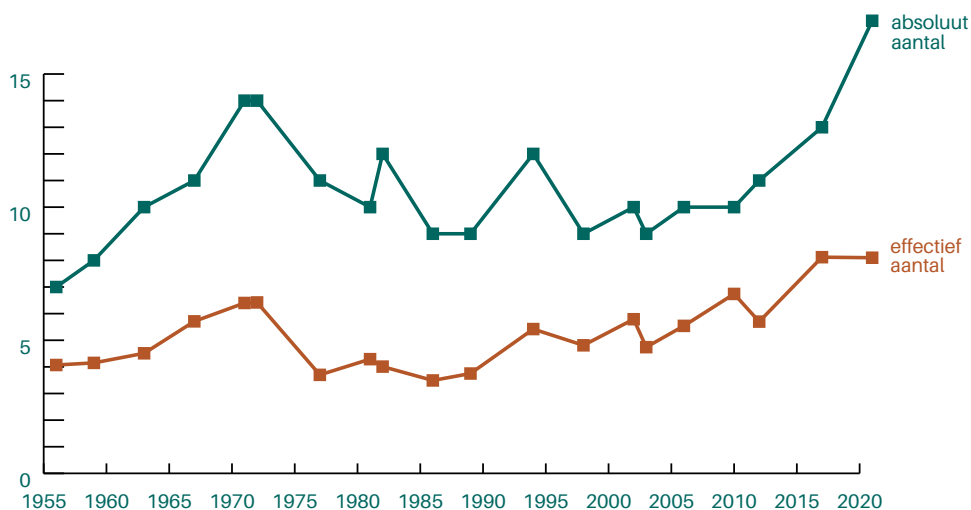
Figuur 1.2 toont het percentage Tweede Kamerzetels dat bij verkiezingen van partij verandert (afgezien van partijfusies). Op het eerste gezicht laat de verkiezingsuitslag van 2021 een relatieve mate van stabiliteit zien. De electorale volatiliteit – het aandeel Kamerzetels dat van partij wisselt van verkiezing tot verkiezing – is sinds 1989 niet zo laag geweest als in maart (21 zetels, 14% van de zetels). Gemiddeld genomen was de volatiliteit tussen 1994 en 2017 zo'n 20%. De meest volatiele uitslag (30%) werd

genoteerd in 2002 toen de Lijst Pim Fortuyn en het CDA fors wonnen. Maar ook de verkiezingen van 2017 tonen een bijzonder hoge volatiliteit (25%). In dat licht lijkt de verkiezingsuitslag stabiel.

Toch is deze uitkomst niet evident een teken dat ook de kiezersvoorkeuren stabielier zijn geworden. Als we de uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen in maart 2019 als uitgangspunt nemen, zou de volatiliteit juist erg hoog hebben gelegen (38 zetels, ruim 25%). En ook de peilingen vlak voor de uitbraak van de pandemie in maart 2020 suggereerden een aanzienlijk hogere volatiliteit (32 zetels, ruim 21%). Met andere woorden, de pandemie en lockdown hebben geleid tot een zeker herstel van de partijverhoudingen.

Figuur 1.2 Groeiend percentage Tweede Kamerzetels verandert van partij (1946-2021)

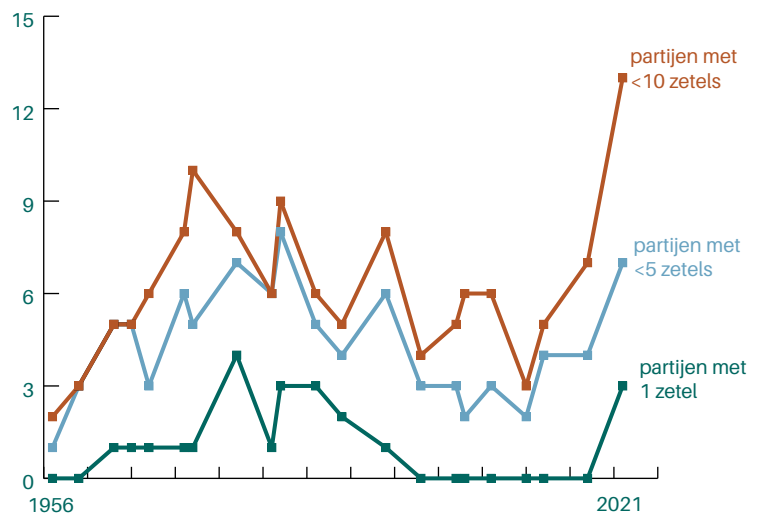
Figuur 1.3 Groeiend aantal partijen in de Tweede Kamer (1956-2021)

1.4 Gefragmenteerder parlement

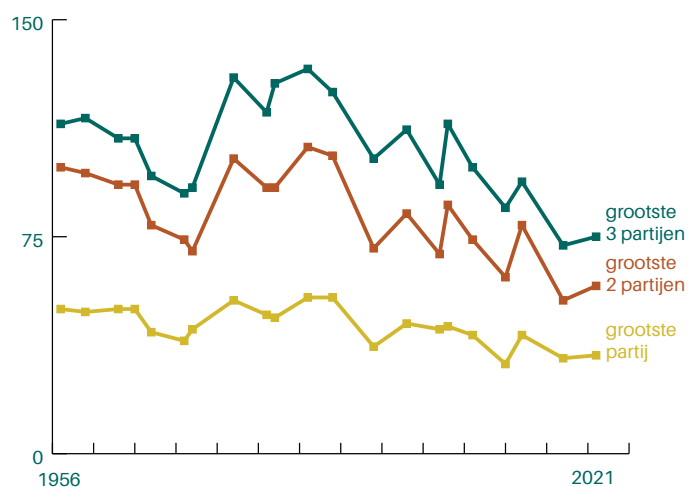
Ondanks de ogenschijnlijke stabiliteit, zijn andere trends niet gekeerd. Het meest in het oog springt de fragmentatie van het Nederlandse partijstelsel (zie figuur 1.3). Het absolute aantal verkozen politieke partijen is fors gestegen van 13 in 2017 naar 17 in 2021. Daarmee is het naoorlogse record uit het begin van de jaren zeventig verbroken. Tussen 1963 en 2017 fluctueerde het aantal partijen nog tussen de 9 en de 14.¹ Het absolute aantal partijen daalde tussentijds door partijfusies, zoals die tot het CDA (eind jaren 70) en die tot GroenLinks (eind jaren 80). In het verleden kwam het vaak voor dat partijen ook simpelweg verdwenen uit het parlement, zoals de Centrum Democraten, de ouderenpartijen van de jaren 90, de LPF en Leefbaar Nederland. De vijf partijen die tussen 2006 en 2017 nieuw in de Tweede Kamer verkozen zijn (PVV, PvdD, 50Plus, FVD, DENK), zijn vooralsnog echter alle blijvers gebleven. In 2021 kwamen daar nog vier nieuwe partijen bij: Volt, JA21, BBB en BIJ1.

Politicalogen kijken eerder naar het effectieve aantal politieke partijen. De berekening daarvan kijkt niet alleen naar het aantal partijen, maar ook naar hun relatieve grootte. Daarin weegt zwaar dat Nederland niet langer grote partijen kent die standaard op wel 50 zetels kunnen rekenen; kleine splinters met slechts een of enkele zetels wegen minder zwaar. Ook dat effectieve aantal is op naorlogs hoog niveau gebleven (8), vergelijkbaar met 2017.

Maar hoe moeten we de groei van het aantal politieke partijen duiden? We hebben het in Nederland vaak over versplintering. Dat suggereert dat het probleem ligt bij zeer kleine splinterpartijtjes. Tot voor kort was dat geen juiste diagnose (zie Figuur 1.4). Van 1998 tot en met 2017 werden geen partijen met slechts één zetel verkozen in de Tweede Kamer.² Maar in 2021 zijn het er plots drie (50Plus, BBB en BIJ1). Ook het aantal partijen met minder dan vijf zetels groeide (van vier naar zeven), met nieuwkomers VOLT en JA21, en DENK en de SGP die zich consolideerden. Het aantal partijen

Figuur 1.4 Stijging van het aantal kleine partijen (1956-2021)

Figuur 1.5 De grootste partijen worden steeds kleiner (1956-2021)

met minder dan 10 zetels explodeerde van zeven naar dertien. Met andere woorden: de verkiezingsuitslag van 2021 is er wel degelijk één van versplintering.

Omgekeerd zijn er nog maar vier partijen met 10 zetels of meer in de Tweede Kamer: VVD, D66, PVV en CDA. Dat belicht de andere kant van deze ontwikkeling: Nederland kent geen grote partijen meer. De neerwaartse trend waar grote partijen zich in bevinden, zet gewoon door. De grootste partij haalt tegenwoordig dertig tot veertig zetels. De grootste twee partijen komen niet in de buurt van een meerderheid. En zelfs met drie partijen is het behalen van een parlementaire meerderheid precair. Dat is onvergelijkbaar met de jaren 80, toen drie partijen (CDA, PvdA en VVD) gezamenlijk ruim 88% van de zetels bezetten. De structurele neergang van het CDA en de PvdA is niet gecompenseerd door de opkomst van nieuwe, grote partijen.

1.5 Het verlies van de traditionele regeringspartijen

Figuur 1.6 beschrijft het aantal zetels dat deze traditionele regeringspartijen sinds 1946 innemen in de Tweede Kamer; cijfers vóór 1956 zijn omgerekend naar 150 kamerzetels. Figuur 1.6 toont de neergang van de traditionele regeringspartijen CDA (en zijn voorgangers), PvdA, VVD en D66. Gezamenlijk halen deze partijen op de lange termijn minder stemmen dan voorheen, hoewel in 2017 de groei van de VVD en D66 het electorale verlies van het CDA meer dan compenseerden (zie de onderbroken gele lijn in figuur 1.6). De doorgetrokken gele lijn toont dat CDA, PvdA en VVD in de jaren tachtig gedrieën nog bijna 90% van de zetels in de Tweede Kamer in handen hadden. Net als in 2017 behalen de drie partijen in 2021 niet langer een meerderheid.

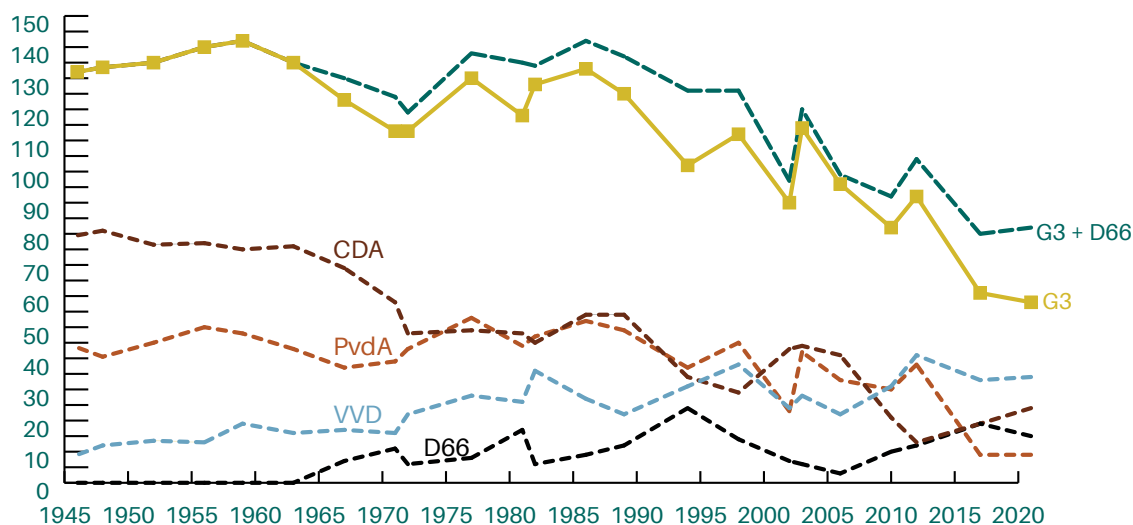
De grootste electorale pijn zit niet bij alle vier de traditionele regeringspartijen. De grootste daling zit bij het CDA en zijn voorgangers KVP, ARP en CHU. Dat verlies sinds de jaren 60 ging niet in een rechte lijn: de kabinetten-Lubbers en –Balkenende wisten het verlies enige tijd te stuiten. Maar daarachter gaat een structureel verlies schuil. Ook de PvdA heeft structureel veel kiezers verloren. Dat verlies zette vooral in na 2002. In 2017 viel de PvdA terug tot 9 zetels in

de Tweede Kamer; daarvan wist de partij zich in 2021 niet te herstellen. Voor de uitbraak van de corona-crisis leek in de peilingen nog een lichte groei zichtbaar, maar in historisch perspectief zou ook die groei klein zijn geweest.

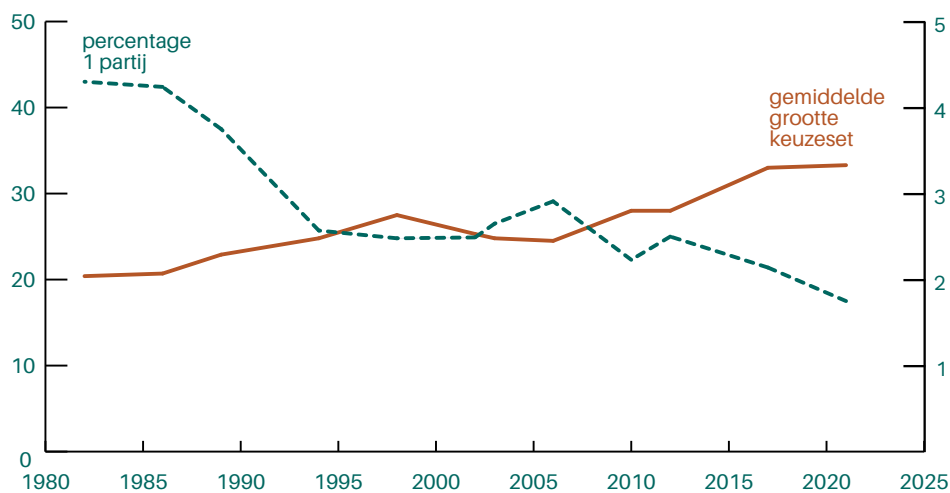
De VVD en D66 laten daarentegen geen structurele daling zien. Met de verkiezingsuitslag wisten beide partijen in 2021 zelfs te groeien. Dat betekent niet dat hun positie ook in de toekomst gegarandeerd is. Ook die partijen kunnen na regeringsdeelname of leiderschapswisselingen weer verliezen.

1.6 Grotere keuzesets

Het lange-termijnverlies van het CDA en de PvdA wijst erop dat de stemkeus niet langer vanzelfsprekend is. Nederlandse kiezers zijn minder constant in hun stemgedrag dan voorheen. Het achterliggende proces kunnen we inzichtelijk maken via het model van de keuzeset. De keuzeset is de voorselectie die iedere kiezer maakt van (een relatief klein aantal) partijen die zij serieus overwegen. Het is uit die keuzeset waaruit het overgrote deel van de kiezers ook uiteindelijk een daadwerkelijke stemkeus maakt. Voor Nederland hebben Van Holsteyn en Den Ridder (2008) een methode geïntroduceerd om die keuzesets inzichtelijk te maken aan de hand van een onderdeel in het kiezersonderzoek waarin kiesgerechtigden wordt gevraagd hoe groot de kans is dat zij ooit op een reeks van

Figuur 1.6 De electorale achteruitgang van CDA en PvdA (1946-2021)

Figuur 1.7 De groei van het aantal overwogen partijen (1982-2021)

partijen te stemmen. Die kiesgerechtigden maken daarin onderscheid tussen verschillende partijen. Vanuit dat onderscheid³ kunnen we vaststellen welke partijen samen in een keuzeset zitten.

Die keuzesets kunnen we op verschillende manieren analyseren. Ten eerste zien we in figuur 1.7 (blauwe lijn, linker-as) dat de meeste kiezers niet langer trouw zijn aan een enkele politieke partij. Het aandeel kiezers dat slechts één partij serieus in overweging neemt, is gedaald van 43% in 1982 naar 18% in 2021. Ten tweede zien we in de rode lijn en de rechter-as het gemiddelde aantal partijen dat kiezers hebben in hun keuzeset. De gemiddelde keuzeset bestond in 1982 gemiddeld uit ruim twee partijen. In 2017 en 2021 ligt dat aantal echter fors hoger, namelijk rond de 3,4 partijen. Kiezers overwegen dus meer partijen dan voorheen. Dit zal in 2021 waarschijnlijk nog iets hoger hebben gelegen. Doordat drie nieuwkomers (Volt, BBB, BIJ1) niet waren bevroegd in de voormeting van het Nationaal Kiezersonderzoek, zijn zij niet verdisconteerd in de keuzesets.

De fragmentatie van het partijlandschap heeft er evenwel niet toe geleid dat de kiezer vrijelijk is gaan zweven. De groeiende volatiliteit van de Nederlandse kiezer gaat gepaard met een inhoudelijke verandering in de structuur van het kiesgedrag, en daarmee in het partijstelsel zelf. Tussen 2003 en 2017 vielen Nederlandse kiezers grofweg uiteen in twee grote blokken: Kiezers van linkse partijen (PvdA, SP, GL, PvdD)

en kiezers van rechtse partijen (VVD, CDA, PVV, FVD, en voorheen partijen als LPF en ToN) (zie bijvoorbeeld Van der Meer et al. 2011). Kiezers bewogen zich vooral tussen de partijen binnen een van deze blokken, en veel minder tussen deze blokken. D66 was de enige partij die wezenlijk concurreerde met zowel de kiezers van links als met de kiezers van rechts.

Deze overzichtelijke tweedeling is in 2021 veranderd. Figuur 1.8 bouwt voort op de keuzesets van figuur 1.7. Nu tonen we echter niet de grootte maar de inhoud van die keuzeset: Welke partijen komen bovengemiddeld vaak of weinig voor in dezelfde keuzesets? Figuur 1.8 toont voor kiezers met de ene partij in de keuzeset (in de kolommen van de tabel) hoe vaak de andere partijen (in de rijen) ook in die keuzeset zitten. Rode tinten tonen bovengemiddeld sterke overlap; blauwe tinten het omgekeerde. Een cel met het cijfer 2 betekent dat partij in de rij twee keer zo vaak wordt genoemd in de keuzeset van de partij in de kolom dan je op basis van willekeur zou verwachten. Een cel met het cijfer 0,5 betekent juist dat de partij in de rij half zo vaak wordt genoemd dan je zou verwachten.

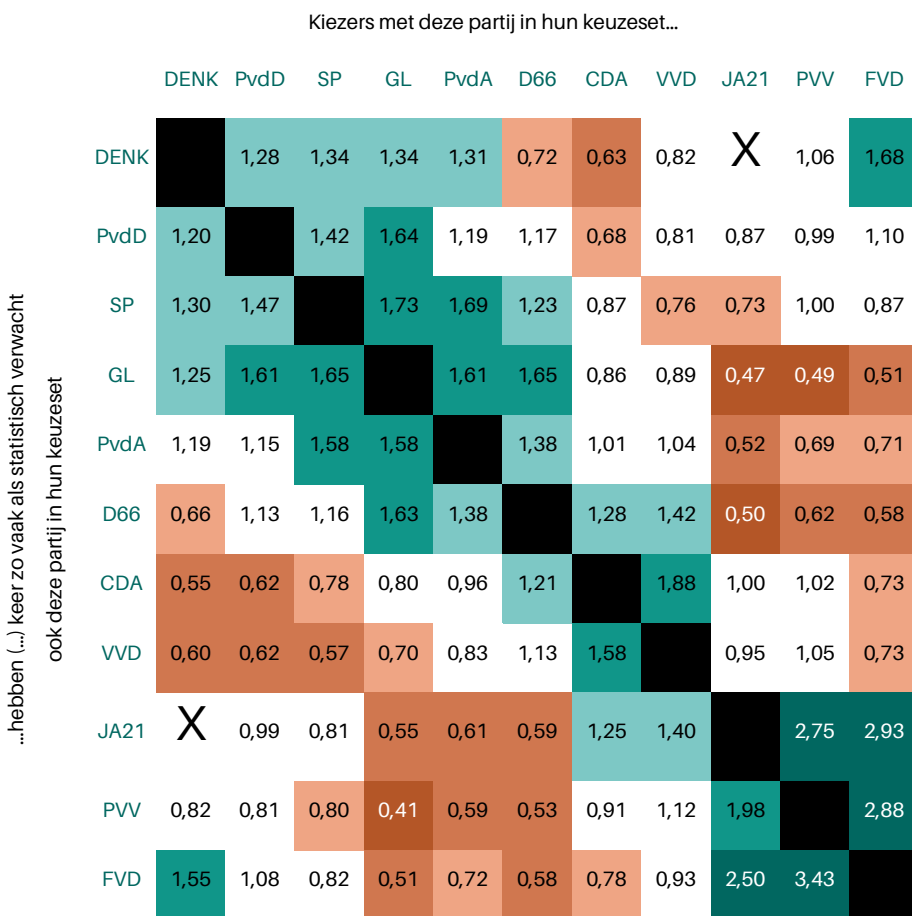
Figuur 1.8 toont een paar dominante patronen. We zien dat de traditionele linkse partijen (PvdA, SP, GL, PvdD) vaak samen in een keuzeset zitten. Hetzelfde geldt voor de centrumrechtse partijen (VVD, CDA). En een derde blok wordt gevormd door de radicaal-rechtse partijen (PVV, FVD, en in mindere mate JA21). Het oude rechterblok is dus

in tweeën gescheurd. Vooral onder de radicaal-rechtse kiezers is de overlap in de keuzeset groot (met factoren tussen de 2 en de 3,5 boven de verwachte waarden). Dat zegt evenveel over de aantrekkelijkheid van de drie partijen onder radicaal-rechtse kiezers, als over de ondermaatse interesse voor deze partijen onder de rest.

De overlap van kiezers die twijfelen tussen centrumrechts en radicaalrechts is aanzienlijk kleiner dan voorheen. Alleen nieuwkomer JA21 lijkt een zekere brugfunctie te vervullen tussen deze twee blokken te kunnen vervullen. Kiezers met de VVD of CDA in de keuzeset vinden JA21 een ietwat bovengemiddeld interessant alternatief, het omgekeerde opvallend genoeg niet geldt voor de (relatief kleine groep) kiezers met JA21 in de keuzeset. De vraag is of JA21 zich daadwerkelijk zal ontwikkelen als een rechts alternatief voor VVD- en CDA-kiezers, en een bestuurlijk alternatief voor PVV- en FVD-kiezers. Tussen het linkse en het centrumrechtse blok

vinden we D66, dat frequent wordt overwogen door kiezers met GroenLinks, PvdA, CDA, of VVD in hun keuzeset. Omgekeerd denken kiezers die nu D66 in hun keuzeset hebben bovengemiddeld aan diezelfde partijen en de SP. Toch is D66 niet voor alle kiezers een alternatief. Met name de radicaal-rechtse kiezers hebben weinig overlap met D66.

Daarnaast zijn er nog partijen die niet goed in deze indeling passen. Figuur 1.8 toont al dat de flanken elkaar niet geheel uitsluiten. Kiezers die DENK of de Partij voor de Dieren overwegen, zijn positiever over Forum voor Democratie. Het omgekeerde geldt ook. Het is speculeren over de motivatie achter deze overlap. We kunnen denken aan de klassieke hoefijzer-theorie waarin partijen elkaar kunnen vinden in een radicale afwijzing van de status quo. De overlap kan ook te maken hebben met scepsis over het coronabeleid (zie hoofdstuk 8 'Verkiezingsstrijd in coronatijd').

Figuur 1.8 Drie electorale blokken (partijen uit dezelfde keuzeset: feitelijke/verwachte overlap in keuzeset) [analyse op ongewogen data]

Andere partijen die niet goed passen, en daarom niet eens zijn opgenomen in het figuur, zijn de twee kleinere christelijke partijen. Het is niet verrassend dat de ChristenUnie en de SGP onderling bovengemiddeld het vaakst voorkomen in keuzesets. De ChristenUnie wordt daarnaast bovengemiddeld vaak genoemd in combinatie met het CDA (en vice versa), terwijl de SGP juist bovengemiddeld vaak wordt genoemd in combinatie met Forum voor Democratie. Tot slot vallen de kiezers die 50Plus overwogen (inmiddels niet meer vertegenwoordigd in de Tweede Kamer) op, doordat zij uiteenlopende andere partijen overwogen: Forum voor Democratie, ChristenUnie, Partij voor de Dieren, en de PVV. Ook deze keuzeset paste dus niet goed in het dominante patroon in figuur 1.8.

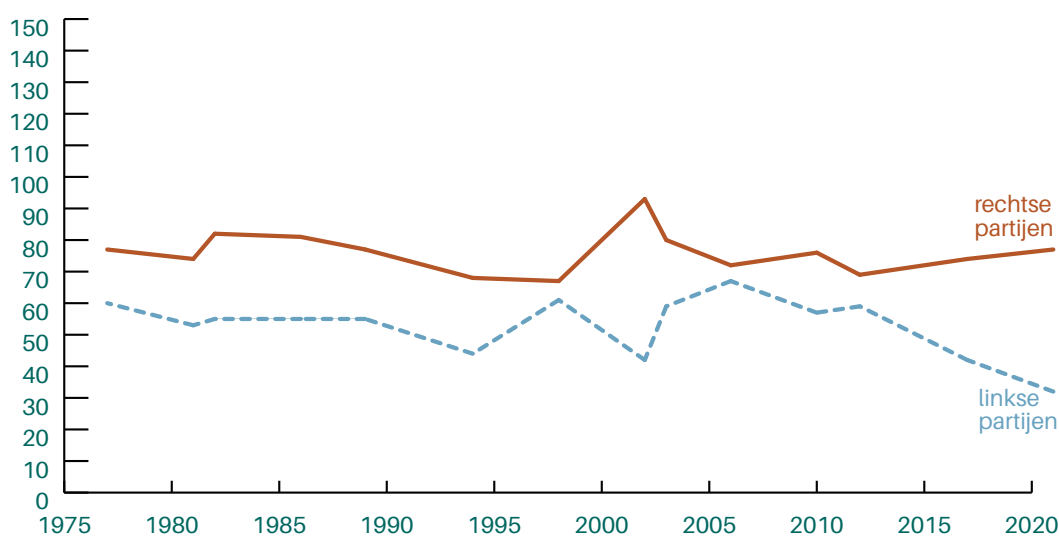
1.7 De links-rechts verhouding in het parlement

In 2017 verloren de traditionele linkse partijen (PvdA, SP, GroenLinks, PvdD) gezamenlijk al een fors deel van hun zetels. Links viel als blok terug van 59 naar 42 zetels. Maar in 2021 zakte het linkse blok zelfs door die electorale ondergrens (zie figuur 1.9). Niet eerder in de moderne geschiedenis behaalden de linkse partijen gezamenlijk minder zetels (32 zetels). Dit is niet uitsluitend een gevolg van de rally-

round-the-flag als gevolg van de uitbraak van de pandemie in maart 2020: Ook in de maanden voor die uitbraak was van een wezenlijk herstel in de peilingen geen sprake. Wel lijkt in de laatste week voor de verkiezingen van 2021 strategisch stemgedrag van linkse kiezers richting D66 de linkse partijen nog een zet te hebben gegeven.

Omgekeerd hebben de traditionele rechtse partijen (VVD, CDA, JA21, PVV, FVD) gezamenlijk winst geboekt in 2021. Er is een rechtse meerderheid aanwezig in de Tweede Kamer. Maar doordat de rechtse partijen de facto uiteengevallen zijn in twee politieke en electorale blokken, kunnen zij alsnog nauwelijks gezamenlijk optreden. Bovendien zit de winst van het rechterblok vooral rechts van het CDA. Met name de electorale winst van Forum voor Democratie is het vermelden waard, omdat dit samenhangt met kiezers die aangetrokken werden door de standpunten van deze partij over het Nederlandse coronabeleid.

Dat maakt het ook zo lastig om op basis van figuur 1.9 te spreken van een verrechtsing van het Nederlandse stemgedrag. Ten eerste zijn sommige partijen niet goed in te delen binnen deze twee blokken. Met name D66 is hierbij van belang, omdat deze partij in de keuzeset zit van linkse en van rechtse kiezers. Ten tweede kijkt deze indeling niet naar thematische en beleidsmatige verschuivingen binnen deze partijen.

Figuur 1.9 Zetelaantallen rechtse en linkse partijen (1986-2017)

1.8 De zelfplaatsing van Nederlandse kiesgerechtigden

Bovendien zijn de opvattingen van kiesgerechtigden in de afgelopen jaren niet verrechtst. De zwarte lijn in figuur 1.10 beschrijft de gemiddelde links-rechtspositie die Nederlanders zichzelf hebben gegeven op een schaal van 0 tot 10. Dat is sinds 1998 een nagenoeg vlakke lijn nipt rechts van het midden. Kiesgerechtigden plaatsen zichzelf dus in elk geval gemiddeld niet linkser of rechtser dan voorheen.

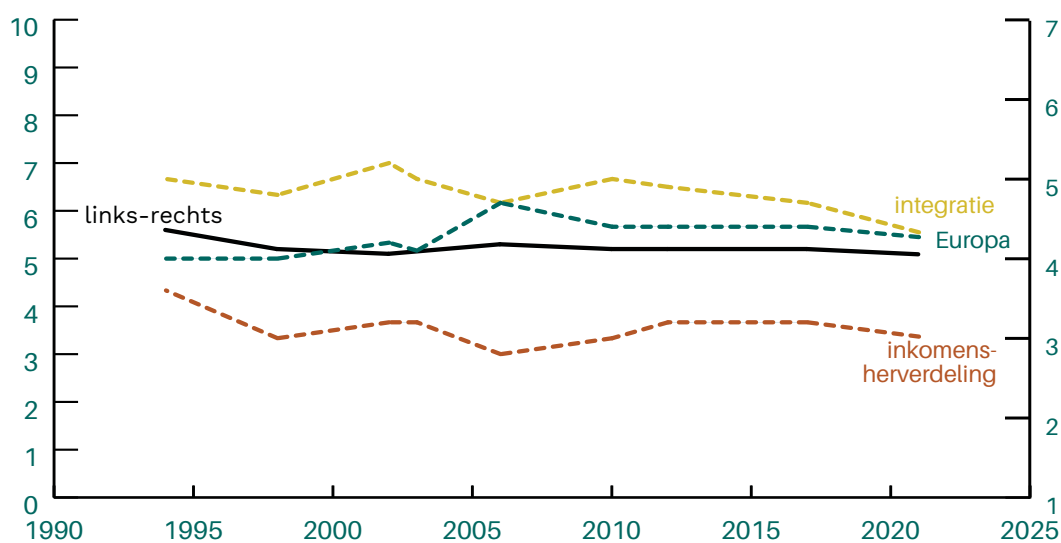
We kunnen ook kijken naar drie specifiekere beleidsvoorkeuren, te weten die over inkomensverschillen (moeten ze kleiner of juist groter), Europese eenwording (moet die nog verder gaan of is die juist al te ver gegaan), en integratie (mogen mensen met een migratieachtergrond hun eigen cultuur behouden of moeten ze zich juist geheel aanpassen), alle op een schaal van 1 (links) tot 7 (rechts). Op die specifieke punten bestaan ondanks kleine fluctuaties door de tijd heen vooral constanten. Nederlandse kiesgerechtigden plaatsen zich op het thema inkomensverschillen gemiddeld stevast links van het midden, op het thema Europa gemiddeld nipt rechts van het midden, en op

het thema integratie gemiddeld stevast rechts van het midden. We zien in 2021 weliswaar dat kiesgerechtigden op het thema integratie minder uitgesproken steun uitspreken voor aanpassing, maar dat kunnen we niet interpreteren als een trend. In 2021 is de formulering van de achterliggende vraag iets veranderd: Waar tot en met 2017 werd gesproken over 'allochtonen' (en eerder nog: buitenlanders), wordt de groep vanaf dit jaar omschreven als 'mensen met een migratieachtergrond'. Deze wijziging is ingegeven door de inmiddels gebruikelijke framing van het beleidsthema, maar kan wel degelijk enige invloed hebben op specifieke punt-schattingen.

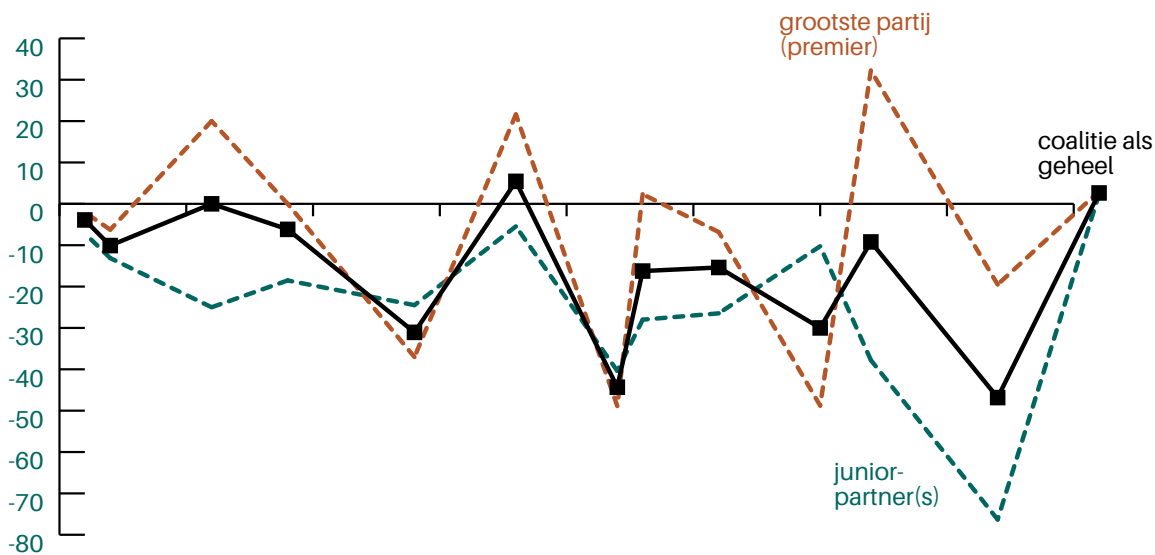
1.9 De electorale kosten van regeringsverantwoordelijkheid

Sinds 1981 werd het in toenemende mate gebruikelijk dat regeren een electoraal risico vormde, en dan met name voor de junior-partners in de regeringscoalitie. Dat is in 2021 echter niet het geval geweest.

De groene lijn in figuur 1.11 toont het succes van regeringspartijen bij de daaropvolgende verkiezingen, uitgedrukt als het percentage zetels dat zij wonnen of verloren. Meestal verloren de regeringspartijen gezamenlijk bij de eerstvolgende verkiezingen. Alleen in

Figuur 1.10 De electorale schade van regeringsdeelname (1981-2021)

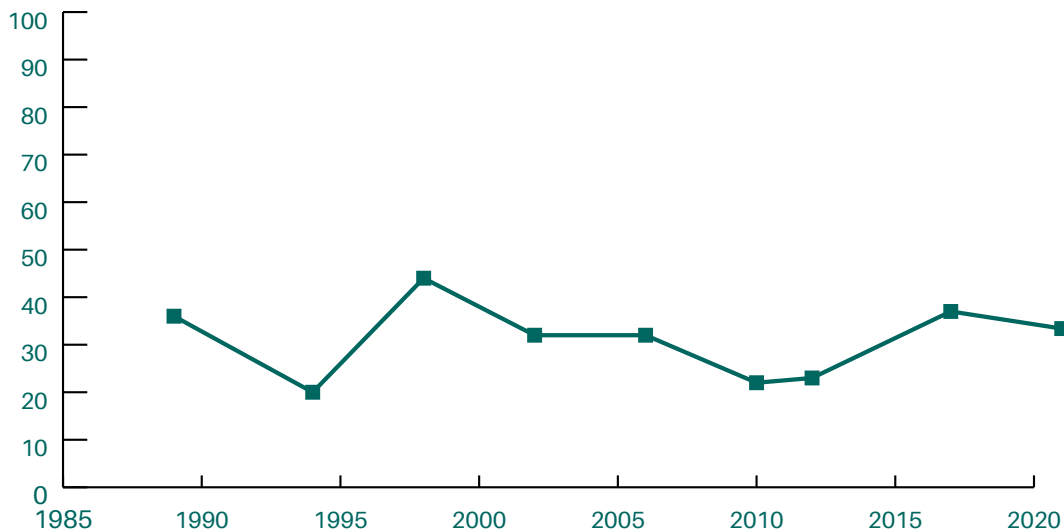
Figuur 1.11 Opvattingen van kiesgerechtigden (1994-2021)

1998, na de eerste Paarse coalitie, wonnen de regeringspartijen gezamenlijk zetels. De grootste schade werd geleden door de VVD en de PvdA die in 2017 gezamenlijk bijna 50% van hun zetels verloren. Maar de verkiezingen van 2021 vormen een uitzondering op dit patroon. De regeringspartijen wonnen gezamenlijk zetels. Natuurlijk waren er wel verschuivingen – het CDA verloor, D66 en de VVD wonnen – maar gezamenlijk hebben de coalitiepartijen zelfs een lichte winst geboekt. Daar zag het lange tijd niet naar uit. Begin maart 2020 stonden de coalitiepartijen in de peilingen nog op een aanzienlijk gezamenlijk verlies van ruim 20%. De pandemie en de lockdown leidden echter tot een rally-round-the-flag die kiezers terugleidde naar de regeringspartijen, en dan met name naar de VVD. Hoewel de effecten van die rally in de weken voor de verkiezingen verdampte, bleef er voor de VVD nog voldoende over om winst te boeken. Daarnaast wist D66 in de weken voor de verkiezingen nog een aanzienlijke schare kiezers aan zich te binden.

We kunnen deze electorale kosten uitsplitsen tussen de grootste regeringspartij die de premier levert (rode lijn) en de junior-partner(s) in de regeringscoalitie (blauwe lijn). Normaliter verliezen de junior-partners gezamenlijk na regeringsdeelname. Voor D66 is zelfs de schijnbare wetmatigheid geschreven die stelt

‘regeren is halveren’. In de afgelopen veertig jaar wist alleen de VVD van lijsttrekker Frits Bolkestein na Paars I (1998) af te wijken van het patroon dat junior-partner altijd verliest. In 2021 zagen we uiteenlopende effecten: verlies voor het CDA, geen verlies voor de ChristenUnie, en zelfs winst voor D66.

De grootste regeringspartij heeft vaak baat bij een premiersbonus bij de verkiezingen. Dat was duidelijk herkenbaar voor het CDA van Lubbers in 1986, de PvdA van Kok in 1998, het CDA van Balkenende in 2003, en de VVD van Rutte in 2012. De VVD heeft deze premiersbonus ook in 2021 kunnen binnenhalen, mede doordat de pandemie leidde tot een groot vertrouwen in politiek leiderschap. Dit past ook nadrukkelijk in de campagne-strategie van de VVD in 2021, waarin de partij uitvoerig heeft ingezet op het leiderschap van Mark Rutte als onderscheidend thema. Toch is dit ook een risico: Door de partij sterk te vereenzelvigen met de leiderschapskwaliteiten van een enkel persoon, bestaat het risico dat die partij fors verliest wanneer die leider opstapt. Dat zien we in Nederland bij het verval van het CDA na Lubbers in 1994, en van de PvdA na Kok in 2002.

Figuur 1.12 Tevredenheid met het regeringsbeleid (1989-2021)

1.10 Niet bijster (on)tevreden met het regeringsbeleid

Het electorale succes van de regeringspartijen suggereert dat kiezers erg tevreden waren over het gevoerde beleid. Maar dat lijkt wel mee te vallen. Figuur 1.12 toont het percentage kiesgerechtigden dat tevreden of zeer tevreden is met het regeringsbeleid. Die tevredenheid schommelt sinds 1989 tussen de 20% en de 45%. In 2021 waren de Nederlandse kiesgerechtigden echter niet bijzonder tevreden over dat beleid. De tevredenheid lag zelfs iets lager dan in 2017, toen de VVD en de PvdA zo fors verloren bij de Tweede Kamerverkiezingen.

Eenzelfde beeld blijkt uit het oordeel van kiesgerechtigden over het effect van het regeringsbeleid op de economische toestand (figuur 1.13), de werkgelegenheid (figuur 1.14) en de persoonlijke financiële situatie (figuur 1.15). Nagenoeg evenveel kiesgerechtigden vonden in 2021 dat het regeringsbeleid eerder een gunstige invloed of juist een ongunstige invloed had op de economie. En ook de oordelen over de invloed van het regeringsbeleid op de werkgelegenheid houden elkaar in 2021 in evenwicht. Beide oordelen zijn een stuk negatiever dan in 2017 (toen VVD en PvdA verloren bij de verkiezingen), maar aanzienlijk positiever dan in 2012 (toen de

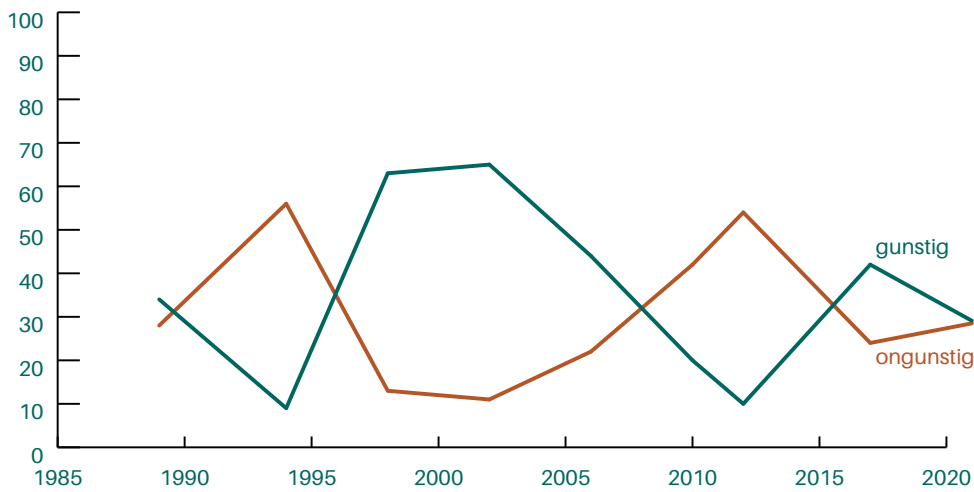
VVD juist zetels won). Over de invloed op de persoonlijke financiële situatie zijn Nederlandse kiesgerechtigden over het algemeen niet bijzonder goed te spreken. Maar op dat gebied zijn de kiesgerechtigden in 2021 juist minder negatief dan voorheen.

1.11 Slot

Sinds 1989 leek de verkiezingsuitslag nooit zo sterk op de voorgaande. De VVD bleef de grootste partij; de zittende regeringscoalitie behaalde opnieuw een meerderheid. Maar tegelijk fragmenteerde de Tweede Kamer verder. Dat uit zich niet alleen in het absolute aantal politieke partijen (dat groeide naar 17) of het aantal splinterpartijen (voor het eerst sinds 1994 zijn er partijen met slechts 1 zetel). We zien de verbrokkeling ook in het partijstelsel. Waar de Nederlandse kiezers zich de afgelopen jaren bewogen in twee grote electorale blokken (links en rechts), lijkt het rechterblok uiteengescheurd in een centrumrechts blok (VVD, CDA) en een radicaalrechts blok (PVV, FVD). De uitwisseling van kiezers tussen de centrumrechtse en radicaalrechtse partijen droogt op. Het wordt interessant of deze scheuring de komende jaren blijvend zal zijn. Dat kan ruimte geven aan nieuwe alternatieven die zich tussen de drie blokken begeven, en zich aantrekkelijk weten te maken voor kiezers uit twee van de drie blokken.

Figuur 1.13 Oordeel over het effect van het kabinetsbeleid op de economische toestand (1989-2021)

Figuur 1.14 Oordeel over het effect van het kabinetsbeleid op de werkgelegenheid (1989-2021)

Figuur 1.15 Oordeel over het effect van het kabinetsbeleid op de persoonlijke financiële situatie (1989-2021)

Ondertussen zakt het klassieke linkerblok, ook met toevoeging van de Partij voor de Dieren, electoraal verder weg. Dat kunnen we niet verklaren vanuit de ideologische voorkeuren van kiesgerechtigden. Die blijven namelijk ook in 2021 opmerkelijk constant. Latere hoofdstukken zullen meer inzicht bieden welke processen dan wel een rol spelen bij de verschuivingen tijdens de verkiezingen van 2021.

Referenties en eindnoten

1. De splitsing binnen de FVD-fractie en de afsplitsing van Omtzigt (CDA) zijn vanuit electoraal perspectief niet relevant.
2. Eenpersoonsfracties ontstonden wel na afsplitsingen.
3. Kiezers die überhaupt geen onderscheid maken tussen politieke partijen door een stem op allemaal even (on)waarschijnlijk te noemen, zijn buiten beschouwing gelaten. Dit betreft een zeer klein percentage van de respondenten. Een nog kleiner deel van de kiezers haakt gedurende de vragenbatterij af, door geen onderscheid meer te maken tussen de kleinere partijen. Die zijn ook buiten beschouwing gelaten in deze analyses.

2.

Afkeer van de Haagse politiek

Paul Dekker en Josje den Ridder

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Achter antwoorden op allerlei vragen naar waarderingen van het functioneren van de landelijke democratie en politiek gaat een tegenstelling schuil van afkeer van de Haagse politiek versus sympathie of steun ervoor. Dit hoofdstuk focust op de achtergronden en gevolgen van afkeer.
- Mensen met een lager opleidingsniveau, een lager inkomen en mensen met een niet-westerse migratieachtergrond hebben gemiddeld afkeer van de Haagse politiek. Ook onder mensen met weinig maat-schappelijk vertrouwen is er meer afkeer van Den Haag.
- Afkeer van de Haagse politiek hangt sterk samen met afkeer van globalisering i.c. afwijzing van verdere Europese integratie, van meer klimaatbeleid en van de multiculturele samenleving. Kiezers van PVV en Forum voor Democratie combineren grote afkeer van Den Haag en van de wereld en staan zo tegenover staan de kiezers van D66, GroenLinks, PvdA en Volt.
- Mensen met veel afkeer van de Haagse politiek gaan minder stemmen en zijn ook anderszins politiek minder actief. Ze zijn niet vaker protestgeneigd, maar wel vaker voorstander van referenda.

2.1 Hoe oordelen we over de Haagse politiek?

In dit hoofdstuk onderzoeken we hoe Nederlanders aankijken tegen de Haagse politiek. Daarbij besteden we extra aandacht aan de niet-stemmers, al is het maar omdat het in deze publicatie vaak over partijkeuze gaat en deze groep dan buiten beschouwing blijft.¹ We beginnen met een groot aantal opvattingen over de (nationale) politiek en politici en gaan daarin op zoek naar achterliggende houdingen. Uit de analyse komt naar voren dat we al die opvattingen (statistisch) kunnen vangen onder één noemer: afkeer van de Haagse politiek (met als tegenpool steun of sympathie). Na een schets van hoe die afkeer verankerd is in sociale en culturele verschillen, gaan we in op de samenhang van verschillen in afkeer met opvattingen over politieke strijdpunten en

partijvoorkeuren en met verschillen in politieke participatie. Geeft afkeer aanleiding tot meer participatie (men kan de politiek niet aan de politici overlaten) of juist tot minder (men heeft wel wat beters te doen)? Of blijven mensen erdoor weg bij de stembus, maar stimuleert het niet-electoraal protestgedrag?

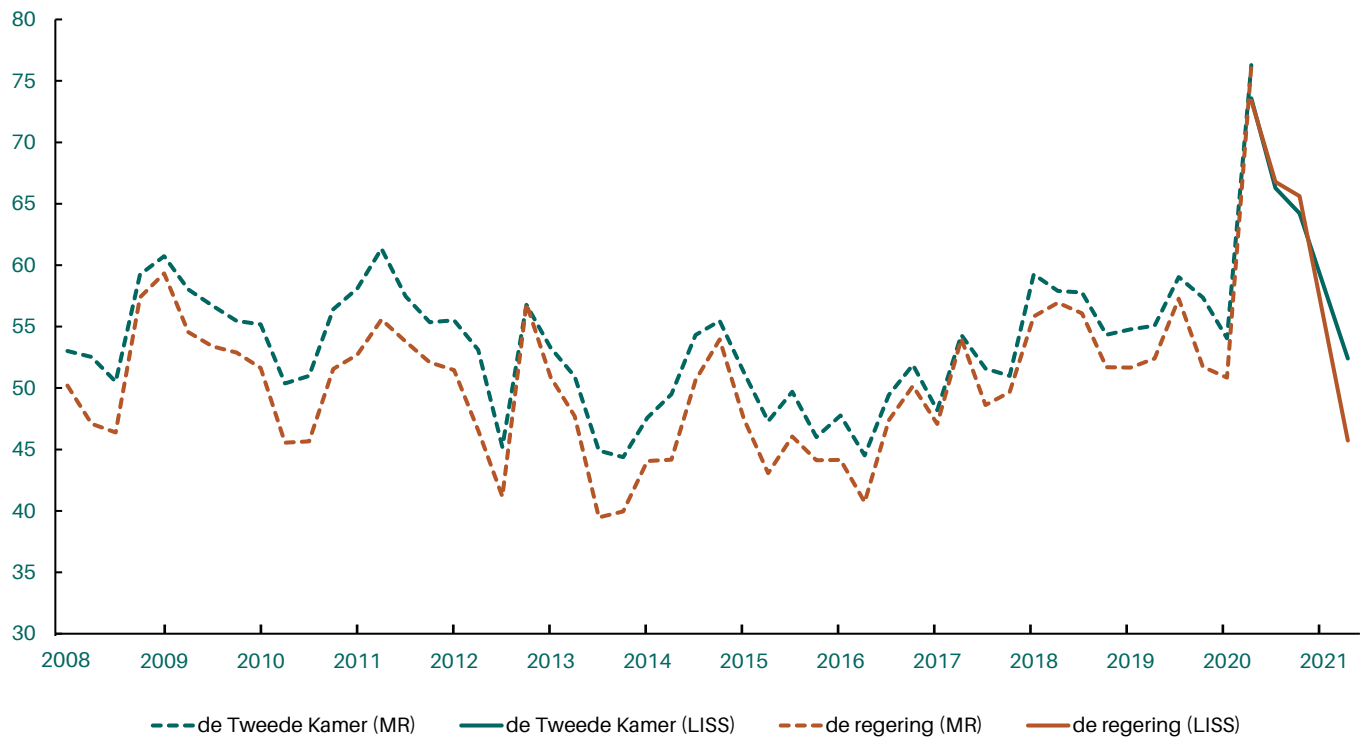
We maken in dit hoofdstuk vooral gebruik van gegevens die na de Tweede Kamerverkiezingen van 15-17 maart 2021 zijn verzameld. Dat is niet onbelangrijk. We gebruikten hierboven het woord 'houdingen' en dat suggereert dat er een zekere stabiliteit in de opstelling is. Wat mensen van de politiek vinden is echter veranderlijk en sinds het uitbreken van de corona-crisis hebben we ook de nodige veranderingen gezien. Daar wordt in tekstkader 2.1 aandacht aan besteed.

Kader 2.1 Veranderingen in politiek vertrouwen op korte termijn

In het NKO wordt sinds 1971 rond verkiezingen gekeken naar partijvoorkeur en houdingen tegenover de politiek. Dat levert een inmiddels indrukwekkende reeks op waarbij we politieke houdingen over langere tijd kunnen volgen (zie hoofdstuk 1). Het onderzoek wordt – als alles volgens plan verloopt – echter maar eens in de vier jaar uitgevoerd en het NKO brengt dus niet in beeld wat er tussentijds gebeurt. Dat is gezien het doel van het onderzoek – de verklaring van kiesgedrag – geen probleem en voor de meeste politieke houdingen geldt ook dat ze niet heel veranderlijk zijn. Voor het vertrouwen in de politiek ligt dat anders, dat is beweeglijker. Schommelingen hangen samen met de economische situatie en politieke gebeurtenissen zoals een kabinetscrisis, verkiezingen of het vormen van een nieuw kabinet.

Vooraf in het jaar vóór de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 was het vertrouwen in de politiek beweeglijk als gevolg van de coronacrisis (zie figuur 2.1). Die zorgde in Nederland en veel andere Westerse

democratieën voor een plotse en scherpe stijging in het vertrouwen in de regering, in de (Engelstalige) literatuur wel aangeduid met de term 'rally around the flag'. Men had het gevoel dat de politiek de coronacrisis daadkrachtig aanpakte, en daarbij het algemeen belang voorop stelde.² In de zomer en het najaar van 2020 daalde het vertrouwen in de politiek langzaam, onder andere omdat er meer maatschappelijke en politieke discussie ontstond over het regeringsbeleid. De aanvankelijke schok ebde weg. De cijfers uit het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) laten zien dat in april 2021 het vertrouwen in de politiek verder daalde en weer terug was op het niveau van vóór de coronacrisis. Die daling in april lijkt – afgaande op open antwoorden van respondenten – niet alleen een logische correctie op de 'corona-rally' van een jaar ervoor, maar had ook te maken met de moeizame formatie dankzij de foto die werd gemaakt van de formatieaantekeningen van informateur Ollongren ('Omtzigt functie elders') en het debat over de vraag of demissionair premier Rutte het daarover het nu wel of niet over Omtzigt had gehad. Die periode na de verkiezingen is ook de periode waarin het NKO grotendeels is uitgevoerd.

Noot: Weergegeven is het aandeel dat een 6 of hoger geeft voor het vertrouwen in de regering of Tweede Kamer. Tot en met april 2020 werd het onderzoek uitgevoerd door Marketresponse (MR), vanaf april 2021 in het LISS-panel van Centerdata (LISS). Bron: COB 2008/1-2021/2 (SCP)

Figuur 2.1 Het beweeglijke politieke vertrouwen, bevolking van 18+, 2008-april 2021 (in procenten)

2.2 Uiteenlopende waarderingen van de landelijke politiek

In tabel 2.1 brengen we met 15 opvattingen in kaart wat mensen van de Haagse politiek vinden. We gaan er nu niet op in waarom juist deze opvattingen zijn gepeild en welke politicologische concepten ermee worden beoogd te meten.³ We vermelden de instemming met opvattingen van alle kiesgerechtigden en van de mensen die wel en die niet hebben gestemd bij de Kamerverkiezingen. Op de laatste kolom gaan we verderop in.

Evenals in eerder onderzoek zijn mensen meer te spreken over 'de democratie' (1) dan over 'de politiek' (2) en hebben ze een fractie meer vertrouwen in de Tweede Kamer (3) dan in de regering (4) en in beide gezagsinstellingen meer dan in politieke partijen (5) en politici (6). Slechts weinigen vinden politici integer (7, 8) en de helft vindt ze ineffectief (10). Een kwart van de kiesgerechtigden stemt in met krachtige uitspraken dat politici zakkenvullers zijn (9), ze 'niets' om het volk geven (11) en 'alleen maar'

geïnteresseerd zijn in wat de elite wil (12). Een groter deel is sceptisch over hun responsiviteit als het om mensen als zichzelf gaat (13, 14) en de helft ziet voor mensen zoals zij ook geen enkele invloed op het regeringsbeleid (15).

Stemmers en niet-stemmers verschillen op alle punten van elkaar. De niet-stemmers hebben niet alleen minder vertrouwen in het stemproces, zoals hoofdstuk 3 laat zien, maar hebben over de hele linie veel minder vertrouwen in de politiek en zijn ook anderszins een stuk negatiever over de Haagse politiek. We komen er later op terug hoe beslissend dit voor hen is om weg te blijven van de stembus.

Een achterliggende houding van afkeer met de Haagse politiek

Hoe hangen de 15 waarderingen van de politiek samen? Staan de oordelen op zichzelf, zijn er een paar dimensies te onderscheiden waarop wordt geoordeeld – zoals eerlijkheid, responsiviteit en effectiviteit – of zijn mensen vooral over de hele linie positief of negatief? Dat laatste blijkt het geval te zijn. Analyseren we de oorspronkelijke antwoorden op de vijftien vragen (met meer

gradaties dan eens/oneens) dan blijkt daar sterk een enkele dimensie in te zitten.⁴ In de laatste kolom van tabel 2.1 is aangegeven hoe sterk de antwoorden op de vragen met die dimensie samenhangen. We werken in dit hoofdstuk verder met een meting van die dimensie, die we betitelen als afkeer van de Haagse politiek. Het gaat om de mate waarin men negatief is over politici en hun activiteiten. De term ‘afkeer’ lijkt daarvoor beter dan ‘onvrede’. Onvrede veronderstelt onrust en betrokkenheid, terwijl men de negatieve opvattingen ook met fatalistische gelatenheid kan onderschrijven. We hadden de meting kunnen omkeren tot meting van positiviteit of tevredenheid (of wat hereininterpretierend als ‘vertrouwen’ of ‘steun’), maar met onze focus op niet-stemmers geven we de voorkeur aan afkeer.⁵

2.3 Sociale en culturele inbedding van afkeer van de politiek

We stellen het bevolkingsgemiddelde van de samenvattende schaal op nul en de standaardafwijking op 100 om de verschillen tussen groepen eenvoudig in beeld te kunnen brengen. Hoe hoger de waarde, hoe meer afkeer van de Haagse politiek, hoe verder onder nul, hoe tevredener erover. Tabel 2.2 biedt inzicht in verschillen in afkeer in de kiesgerechtigde bevolking, links onderscheiden naar hardere en rechts naar zachtere kenmerken. In de kolom afkeer ‘afkeer’ zien we links hoge scores bij lageropgeleiden, mensen met een niet-westerse migratieachtergrond, rechts hogere scores bij wie weinig of geen vertrouwen heeft in de medemens, rechters en de pers. Omdat de kenmerken met elkaar samenhangen gaan we

Tabel 2.1 Opvattingen over de (Haagse) politiek en politici (in procenten en laatste kolom correlatiecoëfficiënten)^a

	allen	stemmers	niet-stemmers	relatie met afkeer ^b
1. Is over het algemeen genomen zeer of tamelijk tevreden over de manier waarop de democratie functioneert in Nederland	69	73	52	-0,67
2. Is over het algemeen genomen zeer of tamelijk tevreden over de manier waarop in de Nederlandse politiek besluiten tot stand komen	55	60	37	-0,65
3. Heeft tamelijk of veel vertrouwen in de Tweede Kamer	50	56	26	-0,80
4. Heeft tamelijk of veel vertrouwen in de regering	47	53	25	-0,82
5. Heeft tamelijk of veel vertrouwen in politieke partijen	34	37	18	-0,72
Is het eens met				
6. ‘De meeste politici zijn te vertrouwen’	35	38	19	-0,74
7. ‘Politici zijn eerlijk’	10	12	5	-0,71
8. ‘Politici houden zich aan hun beloftes’	6	5	10	-0,63
9. ‘Politici zijn zakkenvullers’	25	22	41	0,68
10. ‘Politici praten te veel en doen te weinig’	51	49	60	0,68
11. ‘De meeste politici geven niets om het volk’	27	23	40	0,80
12. ‘De meeste politici zijn alleen maar geïnteresseerd in de belangen van rijke en machtige mensen’	25	23	31	0,74
13. ‘Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik’	41	37	56	0,70
14. ‘De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening’	53	48	74	0,72
15. ‘Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek’	49	44	69	0,63
N (ongewogen)	3.361	3.166	179	

^a Vermelde antwoorden als percentages van alle antwoorden, inclusief ‘weet niet’.

^b Ladingen (i.c. Pearson r) van de 15 oordelen met oorspronkelijke drie tot vijf antwoordmogelijkheden op de samenvattende meting van afkeer van de (Haagse) politiek (= eerste principale component die 51% van totale variantie verklaart).

in de kolom 'verschil' na wat ze doen als ook met andere kenmerken rekening wordt gehouden. Links zien we dan dat een migratieachtergrond, lager opleidingsniveau en lager huishoudinkomen elk op zich samenhangen met meer afkeer (voor wie alle drie kenmerken heeft kunnen de scores worden opgeteld). Sekse maakt geen verschil en qua leeftijd is 35-49 jaar (de referentiecategorie) blijkbaar het meest bevorderlijk voor afkeer. Rechts combineren we de daar vermelde kenmerken in de kolom 'verschil' en aanvullend ook nog voor de kenmerken in de linker helft van de tabel. Dat tempert de oorspronkelijke verschillen, maar ze blijven substantieel. Bij godsdienstigheid doet zich iets opmerkelijks voor bij islam: onder moslims is de gemiddelde afkeer het grootst, maar dat komt door de samentelling van de groep op andere kenmerken. Worden die

constant gehouden, dan draagt het behoren tot de islam juist bij aan minder afkeer.

Los van dit godsdienstige effect zijn er twee zaken opvallend in de tabel. Ten eerste dat een laag huishoudinkomen samengaat met meer afkeer, ook als rekening wordt gehouden met de aan inkomen gelieerde opleidingsverschillen. Dat is interessant. Er is de afgelopen jaren heel veel aandacht voor verschillen in opleidingsniveaus en de schijnwerpers zouden misschien wat vaker gericht moeten worden op sociaaleconomische verschillen die daar los van staan.⁶ Ten tweede valt op hoe sterk afkeer van de Haagse politiek gelieerd is aan gering sociaal vertrouwen en vertrouwen in niet-politieke instituties. Het vertrouwen in Den Haag lijkt sterk ingebed in het vertrouwen in de samenleving.

Tabel 2.2 Achtergronden van afkeer van de (Haagse) politiek: verschilscores^a

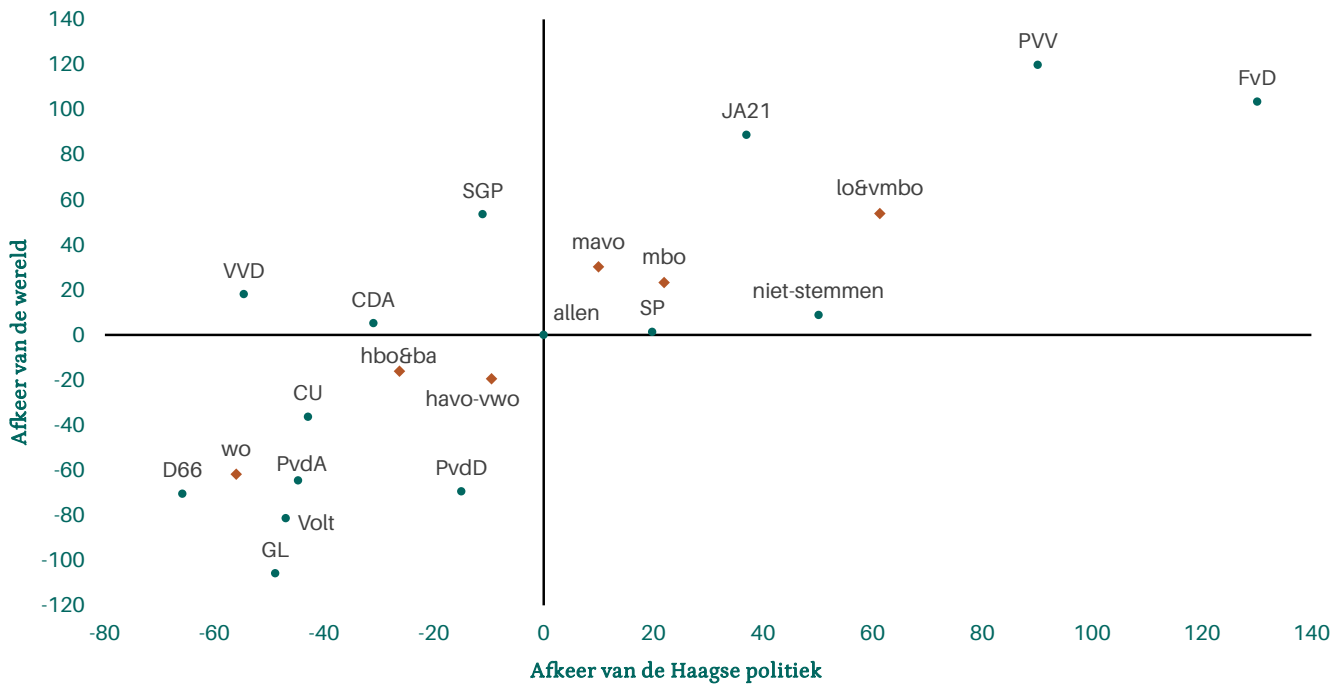
kenmerk (% van bevolking)	afkeer	verschil ^b	kenmerk	afkeer	Verschil ^b	verschil2 ^c
vrouw (48%)	1	(-1)	verwacht inkomensdaling (26%)	27	23	16
man (52%)	-1	r	verwacht dat niet (61%)	-14	r	r
18-24 (9%)	-26	-53	niet godsdienstig (52%)	-6	r	r
25-34 (14%)	-2	(-6)	rooms-katholiek (18%)	1	(4)	(-1)
35-49 (23%)	4	r	protestant (12%)	-16	-11	-13
50-70 (36%)	6	(-4)	islam (5%)	26	-13	-21
70+ (18%)	-3	-19	meeste mensen te vertrouwen (63%)	-32	-52	-45
autochtoon (73%)	-9	r	je kunt niet te voorzichtig zijn (34%)	56	r	r
westerse migratieachtergrond (10%)	21	29	veel vertrouwen in rechters (75%)	-25	-68	-61
niet-westerse achtergrond (15%)	34	35	niet zo (6%)	76	r	r
lager opgeleid (21%)	39	24	helemaal geen vertrouwen (5%)	139	30	27
midden (34%)	12	r	veel vertrouwen in de pers (40%)	-43	-34	-33
hoger opgeleid (39%)	-34	-42	niet zo (40%)	10	r	r
lager inkomen (22%)	26	19	helemaal geen vertrouwen (16%)	84	36	39
midden (32%)	1	r				
hoger inkomen (32%)	-29	-19				
verklaarde variantie		14%			38%	41%

N (ongewogen) = 3.361.

^a Niet altijd voor iedereen gegevens en daarom soms minder dan 100%; restgroepen doen mee in analyses, maar er wordt niet over gerapporteerd. niet-significante verschillen ($p \geq 0,05$) tussen haakjes

^b Verschil t.o.v. referentiekenmerk (= r) bij combinatie van alle kenmerken in de kolom; onderin vermeld hoeveel variantie in politieke afkeer door de gecombineerde kenmerken wordt verklaard

^c Idem in combinatie met de sociaaldemografische kenmerken in de eerste kolom

Noot: Opgenomen zijn categorieën met minstens 50 respondenten

Figuur 2.2 Afkeer van de Haagse politiek en van de wereld naar stemgedrag (en afgeronde opleiding) in 2021

Het NKO biedt voor een deel van de respondenten meer gegevens over hoe ze in het leven staan. Die laten onder andere zien dat de afkeer van de Haagse politiek sterk samenhangt met pessimisme. Wie instemt met ‘zoals de zaken er nu voorstaan, vind ik het moeilijk om hoopvol te zijn over de toekomst van de wereld’ scoort +49 op afkeer, wie de stelling afwijst -38; voor- en tegenstanders van de stelling ‘Voor de meeste mensen in Nederland wordt het leven eerder slechter dan beter’ scoren respectievelijk +66 en -51.

2.4 Afkeer en politieke strijdpunten

Hoe hangt afkeer samen met opvattingen over politieke strijdpunten? Voor een aantal strijdpunten die al langer spelen, worden opvattingen gepeild met vragen om zich te positioneren tussen tegengestelde positief op een zevenpuntsschaal (zie voor voorbeelden hoofdstuk 10 en 11). Afgaande op lineaire verbanden⁷ blijkt er dan geen relatie tussen afkeer van de politiek en steun voor kernenergie en zwak met afwijzing van euthanasie ($r=0,07$). Iets sterker is de samenhang met steun voor inkomensnivellering (0,17),

assimilatie van migranten (0,18), afwijzing van deelname aan militaire missies (0,20), hardere misdaadbestrijding (0,22). De samenhang tussen afkeer is het sterkst met de afwijzing van meer klimaatbeleid (0,32) en van verdere Europese integratie (0,49).

Afkeer van de politiek en van de wereld

De samenhang met de laatste twee kwesties is in lijn met veel onderzoek waaruit naar voren komt dat onvrede over de politiek en onvrede over globaliseringskwesties sterk met elkaar samenhangen.⁸ Om dat nog wat beter in kaart te brengen hebben we op basis van acht vragen een meting gemaakt van afkeer van de wereld.⁹ Die hangt zoals verwacht samen met de afkeer van de politiek (Pearson $r = 0,47$). Figuur 2.2 brengt de samenhang tussen beide in kaart met het electorale gedrag in 2021 en met verschillen in genoten opleiding als indicator voor sociaalculturele verschillen.

Tegenover de op beide vormen van afkeer laag scorende kiezers van GroenLinks, D66, Volt en PvdA staan de hoog scorende kiezers van de PVV (het hoogst op afkeer van de wereld) en van Forum voor Democratie (het hoogst op afkeer van de Haagse politiek). Op deze polariteit

passen ook de opleidingsverschillen. Op enige afstand ervan zien we de aanhang van de VVD en SGP. Ze hebben meer afkeer van de wereld dan hun geringe afkeer van de politiek zou doen vermoeden. De nietstemmers wijken vooral af van de gemiddelde stemgerechtigde door meer afkeer van Den Haag en maar weinig door afkeer van de wereld.

2.5 Politieke participatie

Tot slot bezien we hoe belangrijk afkeer van de Haagse politiek is voor het gaan stemmen en andere vormen van politieke participatie. In tabel 2.1 en figuur 2.2 zagen we al wel dat niet-stemmers negatiever zijn over de Haagse politiek, maar we zagen in figuur 2.2 ook dat er groepen stemmers zijn (PVV en FVD) met aanzienlijk meer afkeer. Het is ook niet vanzelfsprekend dat afkeer leidt tot het zich afwenden van de politiek. Afkeer kan ook gepaard gaan met een sterke motivatie om de politiek te veranderen of op zijn minst te laten merken dat men het niet eens is met wat er in Den Haag gebeurt. Dat zal meer het geval zijn als men geïnteresseerd is in de politiek en als men van zichzelf de indruk heeft dat men politiek vaardig is oftewel politiek zelfvertrouwen heeft. In tabel 2.3 vergelijken we participatieverschillen tussen mensen met veel en weinig afkeer, interesse in politiek of politiek zelfvertrouwen.¹⁰

Voor de vergelijkbaarheid maken we steeds zo goed mogelijk een evenwichtige tweedeling. De bevolkingshelft met de meeste afkeer zegt minder te gaan stemmen, stemt feitelijk ook minder (dat laatste zagen we al in tabel 2.1 en figuur 2.2) en is ook nonelectoraal wat minder actief. Ze verschilt niet in protestgeneigdheid, maar is wel duidelijk vaker voor referenda en besluiten door de bevolking in plaats van door politici. Het patroon van tweedelingen in politieke interesse en in politiek zelfvertrouwen is het omgekeerde hiervan. Interesse en zelfvertrouwen gaan gepaard met meer participatiegeneigdheid en minder steun voor referenda en beslissingen door de bevolking. Een nadere statistische analyse van de gecombineerde effecten van de drie achtergronden bevestigen deze verschillen en leert dat politieke interesse de sterkste samenhang heeft met beide soorten participatie, politiek zelfvertrouwen de sterkste samenhang heeft met protestgeneigdheid en afkeer met de twee besluitvormingsvoorkeuren.¹¹

Redenen om niet te stemmen

Welke redenen geven nietstemmers zelf om thuis te blijven? Evenals in eerder onderzoek¹² zijn er vier hoofdargumenten te ontdekken in de antwoorden op de open vraag daarover in het NKO van 2021: 1) gebrek aan persoonlijk belang

Tabel 2.3 Politieke participatie(geneigdheid) en besluitvormingsvoorkeuren naar afkeer, interesse en zelfvertrouwen (in procenten)

	opkomst-geneigd ^a	stemde in 2021	protest-geneigd ^b	was actief ^c voor referenda ^d	voor volks-besluiten ^e	
allen	80	83	19	34	58	28
50% met minste afkeer van Haagse politiek	89	92	(18)	37	41	13
50% met meeste afkeer	70	74	(21)	32	76	44
49% met minste politieke interesse	68	72	14	24	64	32
51% met meeste interesse	91	93	24	43	52	24
38% met minste politiek zelfvertrouwen	68	70	12	24	63	31
62% met meeste zelfvertrouwen	87	90	24	41	55	26

N (ongewogen) = 3.059 (referenda) - 3.180 (stemde). Op 1 na (tussen hakjes) zijn alle verschillen zijn significant ($p < 0,05$).

^a Geeft voor de verkiezingen aan zeker te willen gaan stemmen.

^b Antwoordt 'zeer groot' en 'groot' op de vraag 'Stel: de Tweede Kamer behandelt een wetsvoorstel dat u zeer onrechtvaardig of verkeerd vindt. Hoe groot is de kans dat u zou proberen daar iets tegen te doen?'

^c Meldt activiteit in antwoord op 'Er zijn verschillende manieren om iets politiek aan de orde te stellen of invloed uit te oefenen op politici en de overheid. Wilt u de volgende mogelijkheden bekijken, en aangeven van welke daarvan u in de afgelopen 5 jaar gebruik heeft gemaakt?'

^d Stemt in met 'Over sommige voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een referendum'.

^e Stemt in met 'De belangrijkste politieke beslissingen moeten worden genomen door het volk en niet door politici'.

en interesse, 2) praktische belemmeringen (er vaak ook wel op duidend dat men het gaan stemmen niet heel belangrijk vond), 3) verwacht effect, en 4) niet kunnen kiezen (bij gebrek aan kennis, aan een goede partij of aan argumenten om te kiezen tussen alternatieven). Dit jaar zijn er de nodige verwijzingen naar corona, veelal in de tweede categorie (onveiligheid) en een enkele keer om aan te geven dat de politiek niet deugt (bv. omdat men verkiezingen liet doorgaan terwijl andere dingen niet mochten vanwege de lockdown). In de derde categorie is nog wel te onderscheiden tussen het zinloos vinden van stemmen (“Omdat ik al wist dat Rutte zou gaan winnen en het toch geen zin heeft”, “Omdat alles al vast staat”) en het weigeren van een steunbetuiging aan de politiek (“Politiek moe, liegen en bedriegen”, “Onbetrouwbare politiek”).

In het begin van dit hoofdstuk (zie tabel 2.1) zagen we een sterke samenhang tussen afkeer van de politiek en niet-stemmen. Als we echter kijken naar de redenen die mensen zelf noemen voor absentie, dan zien we dat – in lijn met de statistische bevindingen bij tabel 2.3 – gebrek aan interesse in de politiek voor veel niet-stemmers een grotere rol speelt dan afkeer van de politiek.

2.6 Slot

In opvattingen over de nationale politiek en politici zit een sterke polariteit van afkeer versus steun of sympathie. De afkeer van de Haagse politiek hangt samen met afkeer van de wereld en de kiezers van PVV en Forum voor Democratie combineren hoge niveaus van beide. Niet-stemmers hebben minder sterk afkeer van de politiek en onderscheiden zich qua afkeer van de wereld niet of nauwelijks van de gemiddelde Nederlander. Ze blijven eerder weg van de stembus omdat ze politiek onbelangrijk vinden dan verwerpelijk. Er is natuurlijk meer te zeggen over hoe afkeer, desinteresse en gebrek aan zelfvertrouwen in elkaar grijpen in het hoofd van de kiesgerechtigde. Dat is interessant¹³, maar het zal de komende jaren zeker zo interessant zijn hoe de feitelijke politiek daarin doorwerkt: welke interesses weet die op te roepen, welke beïnvloedingsmogelijkheden biedt ze ‘mensen zoals ik’ en hoe mobiliseert en negeert ze afkeer?

Referenties en eindnoten

1. Niet-stemmers doen minder vaak mee in kiezersonderzoek dan stemmers (95% van de respondenten geeft na de TK-verkiezingen van 2021 aan te hebben gestemd; de feitelijke opkomst was 21%). De antwoorden van niet-stemmers die wel aan het onderzoek meededen worden daarom zwaarder meegewogen bij het schatten van opvattingen van alle kiesgerechten. Daarbij en ook als de groep niet-stemmers apart wordt gekarakteriseerd, moet noodgedwongen verondersteld worden dat deelnemende niet-stemmers representatief zijn voor de grotere groep niet-deelnemende niet-stemmers. In dit hoofdstuk worden overigens altijd gewogen resultaten gepresenteerd, maar de aantallen onder tabellen en de figuur zijn ongewogen respondenten.
2. Zie o.a. Den Ridder, J., Miltenburg, E., Steenvoorden, E., Van der Meer, T. en Dekker, P. (2020). Burgerperspectieven 2020|4, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 50 e.v.
3. Zoals politiek wantrouwen, politiek cynisme en een aspect van politiek zelfvertrouwen (external efficacy). Zie voor uitleg van deze concepten o.a. Van Holsteyn, J.M. & Den Ridder, J. (2005). Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw, Amsterdam: Aksant.
4. Op basis van principaalcomponentenanalyse, waarbij maximaal zeven ‘weet niet’-antwoorden zijn toegevoegd aan de neutrale antwoordmogelijkheid (of een overeenkomstige waarde is toegekend als er geen neutrale antwoordmogelijkheid was aangeboden). De eerste component heeft een eigenwaarde van 7,7, de tweede van 1,2. Roterend komt dan een responsiviteitsdimensie naar voren naast een dimensie van tevredenheid en vertrouwen, maar scherp onderscheidend zijn ze niet en daarom geven we de voorkeur aan gebruik van de zeer dominante eerste ongeroteerde component. Voor een eenvoudiger presentatie vermenigvuldigen we de component scores van 2,78 - 2,42 met 100 en

- dan heeft 1% een score tussen 278 en 200; 6% tussen -200 en -100; 35% -100 - 0; 31% 0 - 100; 14% 100 - 200; en 3% 200 - 242).
5. In plaats van afkeer had ook ontevredenheid gekund, maar dat is verwarrend omdat dat vaak met een enkele vraag wordt gemeten. Omdat de meeste vragen en stellingen over de landelijke politiek gaan, hebben we het over afkeer van de Haagse politiek, maar we sluiten niet uit dat de afkeer van politiek breder is.
  6. Zoals bijvoorbeeld in Schakel, W. (2020). *Representing the rich: Economic and political inequality in established democracies*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (proefschrift).
  7. Dit is een ruwe benadering: wie veel afkeer politieke afkeer heeft, is ook wat meer geneigd om in het midden van de voorkeursschalen te gaan zitten of 'weet niet' aan te kruisen en soms ook om voor de uiterste posities gaan.
  8. Waarbij doorgaans globaliseringservaringen en -opvattingen politieke onvrede (of in het verlengde daarvan: populistische voorkeuren) verklaren. Zie recent Rodrik, D. (2021). *Why does globalization fuel populism? Economics, culture, and the rise of right-wing populism*. *Annual Review of Economics* 13, 133-170; voor de relaties in Nederland Dekker P. (red.) (2020). *Dealen met de grote wereld. Globalisering in de publieke opinie en op het werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
  9. Eerste principale component (scores x 100), die 49% van de variantie verklaart in acht opvattingen, naast de vermelde opvattingen over Europese integratie, assimilatie van immigranten en klimaat reacties op stellingen over aanpassing, economisch nut en culturele dreiging van immigranten, nieuwe moskeeën en geld voor ontwikkelingssamenwerking (maximaal 2 weet-niets gerecodeerd tot neutraal antwoord). Het zijn dus iets meer opvattingen over 'de wereld in Nederland' dan 'Nederland in de wereld'.
  10. Politieke interesse is gemeten met twee vragen daarnaar en een vraag over het volgen van politiek nieuws. Zelfvertrouwen (internal efficacy) is gemeten als instemming met 'Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek' en 'Ik begrijp de belangrijkste politieke onderwerpen die spelen in ons land'. Evenals bij afkeer, worden principale componentscores gebruikt. Afkeer correleert -0,25 met interesse en -0,26 met zelfvertrouwen; interesse en zelfvertrouwen onderling 0,54.
  11. Afgaande op de waarden van de regressie- en Wald-coëfficiënten in logistische regressieanalyses met zowel tweedelingen als schaalscores voor afkeer, interesse en zelfvertrouwen.
  12. Zie Den Ridder, J. & Dekker, P. (2017). *Stemmers en niet-stemmers*. In: R. Andeweg & M. Leijenaar (red.), *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht* (p. 69-91), Amsterdam: Amsterdam University Press; en Dekker, P. & Den Ridder, J. (2018). *Afkeer en afzijdigheid*. In: T. van der Meer, H. van der Kolk & R. Rekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017* (p. 40-47), Stichting Kiezersonderzoek Nederland, 2018 (<http://www.dpes.nl/>).
  13. Zie bv. Christensen, H.S. (2016). *All the same? Examining the link between three kinds of political dissatisfaction and protest*. *Comparative European Politics* 14(6), 781-801.

3.

Vertrouwen in eerlijke verkiezingen

Carolien van Ham

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Volgens experts scoort de eerlijkheid van het verkiezingsproces in Nederland in internationaal perspectief hoog.
- De Nederlandse kiezer heeft gemiddeld veel vertrouwen in het verkiezingsproces, al is dat vertrouwen wel licht afgenomen in vergelijking met 2017.
- Verschillen tussen groepen zijn groter geworden in vergelijking met 2017, vooral onder jongeren en lager opgeleiden
- Hoe hoger het opleidingsniveau en hoe ouder kiesgerechtigden zijn, hoe groter het vertrouwen in het verkiezingsproces. Vertrouwen in het verkiezingsproces is lager onder niet-stemmers en onder kiezers van de PVV, DENK en Forum voor Democratie.
- Stemmen in een stembokje in het stembureau wordt door de overgrote meerderheid van de respondenten als betrouwbare stemmethode gezien. Stemmen per volmacht en stemmen per post worden door kiesgerechtigden als veel minder betrouwbaar gezien.
- Kiesgerechtigden met weinig vertrouwen in het verkiezingsproces noemen als belangrijkste redenen: dat zij zich niet kunnen voorstellen dat de verkiezingsuitslagen kloppen, de problemen rondom het briefstemmen en dat zij denken dat het tellen van de stemmen niet goed is gegaan.

3.1 Vertrouwen in het verkiezingsproces

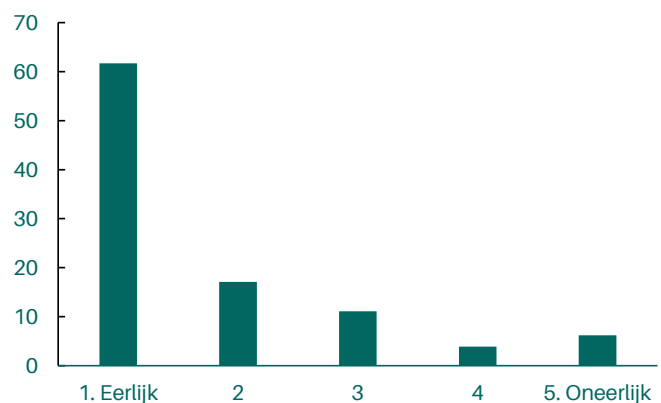
Het vertrouwen in het verkiezingsproces is onder Nederlandse kiesgerechtigden over het algemeen hoog. Dit is in lijn met beoordelingen van de eerlijkheid van Nederlandse verkiezingen in internationaal perspectief, waar Nederland stevast is terug te vinden in de top-10 van landen met meest integere verkiezingen.^{1,2} Toch was de integriteit van de Tweede Kamerverkiezingen in 2021 wel onderwerp van discussie, waarbij met name aanpassingen in het verkiezingsproces in het kader van corona, zoals de verlenging van de periode van stemmen tot drie dagen en het toestaan van briefstemmen (het stemmen per post) voor kiesgerechtigden van 70 jaar en ouder veel vragen oproepen. Daarnaast leidden de beschuldigingen van verkiezingsfraude na de Amerikaanse verkiezingen bij sommige politici tot zorgen dat problemen met briefstemmen ook in Nederland zouden kunnen voorkomen.

Desalniettemin blijkt een ruime meerderheid van de Nederlanders (veel) vertrouwen te hebben in het verkiezingsproces. Om het vertrouwen in het verkiezingsproces onder Nederlandse kiesgerechtigden te peilen, is respondenten gevraagd in welke mate zij vonden dat de verkiezingen eerlijk of oneerlijk zijn verlopen. Zoals Figuur 3.1 laat zien, vindt een ruime meerderheid van de Nederlandse kiesgerechtigden, in totaal 79% (respectievelijk 62% en 17%), dat de Tweede Kamerverkiezingen eerlijk zijn verlopen. Toch vindt ook een klein deel van de kiesgerechtigden, bijna 10%, dat de verkiezingen niet eerlijk zijn verlopen. Dit is aanzienlijk meer dan in de Tweede Kamerverkiezingen van 2017, toen slechts 5% aangaf de verkiezingen oneerlijk te vinden en nog 86% van de respondenten het verloop van verkiezingen eerlijk vond.

Aan de respondenten die antwoordden dat de verkiezingen niet eerlijk zijn verlopen, is gevraagd waarom zij dit vonden. De drie meest voorkomende antwoorden zijn dat (a) mensen zich niet kunnen voorstellen dat de

verkiezingsuitslagen kloppen, (b) problemen rondom het briefstemmen en (c) mensen denken dat het tellen van de stemmen niet goed is gegaan. De meest genoemde reden is de perceptie dat de verkiezingsuitslagen niet kunnen kloppen: hoe kan het dat respectievelijk de VVD/Rutte en D66 de verkiezingen hebben gewonnen terwijl er allerlei dingen mis zijn gegaan in de vorige kabinetsperiode (de toeslagenaffaire wordt een aantal keer genoemd) en hoe kan het dat deze partijen de verkiezingen hebben gewonnen als respondenten niemand in hun omgeving kennen die op hen heeft gestemd? Hierbij antwoorden respondenten bijvoorbeeld: 'veel meer mensen stemmen SP of PVV dan VVD of D66' en 'heel veel mensen om ons heen hebben PVV gestemd'.

De op één na meest genoemde categorie redenen dat respondenten vinden dat de verkiezingen niet eerlijk zijn verlopen hebben te maken met het briefstemmen. Hierbij vragen respondenten zich af of alles wel goed is gegaan, waarbij een deel van de respondenten zich zorgen maakt dat tijdens het proces de regels aanpassen niet juist was en dat briefstemmen die verkeerd waren teruggestuurd niet meegeteld hadden mogen worden, terwijl een ander deel van de respondenten zich juist zorgen maakt dat te veel briefstemmen zijn afgekeurd en niet zijn meegeteld. Respondenten vragen zich ook af waarom het briefstemmen nodig was en waarom ouderen niet gewoon gebruik konden maken van hun volmacht.

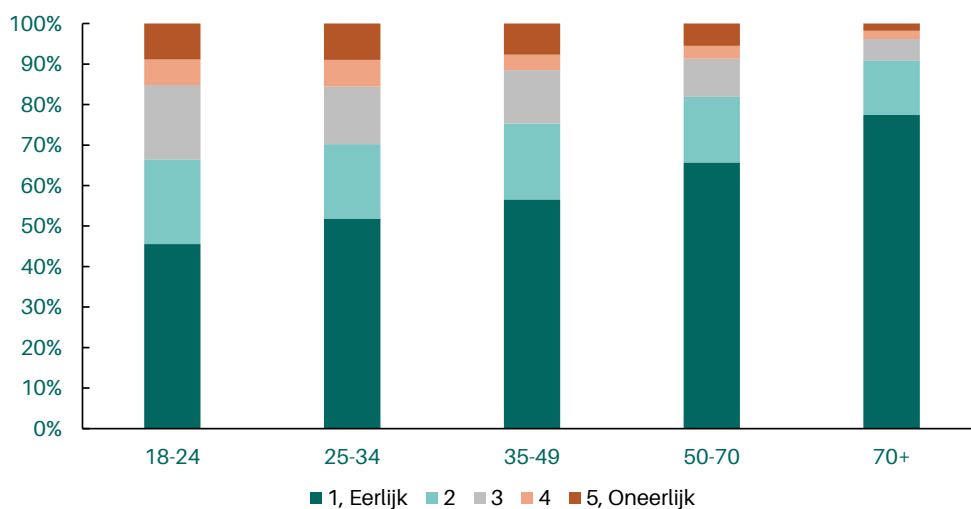

Figuur 3.1 Percentage dat vindt of afgelopen Tweede Kamerverkiezingen eerlijk of oneerlijk zijn verlopen

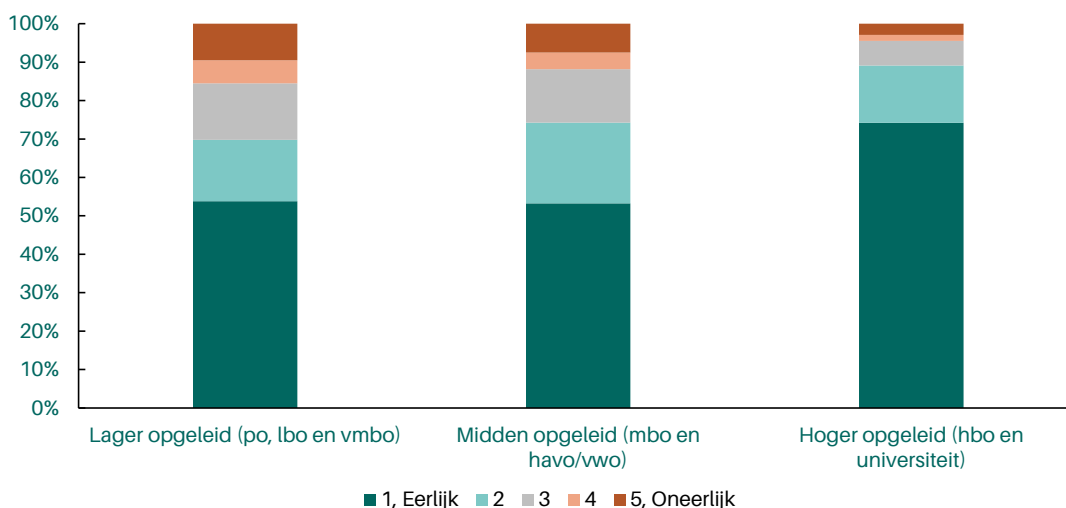
De derde vaak genoemde reden die respondenten noemen waarom zij denken dat de verkiezingen niet eerlijk zijn verlopen is dat het tellen van de stemmen niet goed is gegaan. Hierbij maken respondenten zich met name zorgen of het tellen in de stembureaus wel goed is verlopen en vragen zij zich af waarom het kon dat de uitslag van de verkiezingen al zo vroeg in de avond bekend was, terwijl er nog veel stemmen geteld moesten worden. Een aantal respondenten vraagt zich ook af waarom er een groot verschil was tussen de exitpolls en de uiteindelijke uitslag van de verkiezingen, wat volgens hen suggereert dat er fraude is gepleegd. Een deel van de respondenten noemt ook dat zij filmpjes op Facebook of andere berichten op social media hebben gezien dat er gefraudeerd is bij de verkiezingen. Een ander deel van de respondenten verwijst naar de

problemen rondom de verkiezingen in de VS. De zorgen dat het tellen van de stemmen niet goed is verlopen worden regelmatig gekoppeld aan de hierboven genoemde twijfels of de verkiezingsuitslag wel klopt, gezien de door respondenten waargenomen wijdverbreide onvrede met de partijen uit het vorige kabinet.

Tenslotte zijn minder vaak genoemde redenen dat de media meer ruimte geven aan sommige politieke partijen dan aan anderen, waardoor de campagne niet eerlijk is verlopen; dat sommige politieke partijen bij voorbaat worden uitgesloten van regeringsdeelname door andere partijen; en in enkele gevallen dat de stempassen niet goed zijn bezorgd.

Figuur 3.2 Vertrouwen in verkiezingsproces naar leeftijd

Figuur 3.3 Vertrouwen in verkiezingsproces naar opleiding

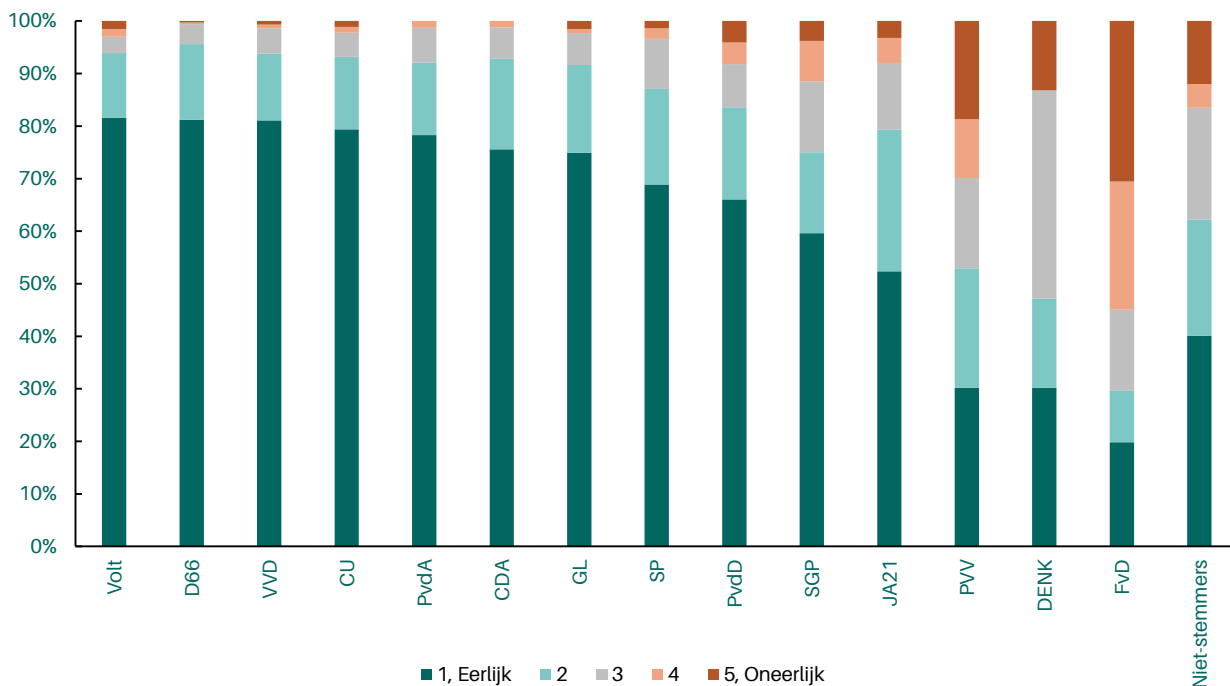
3.2 Verschillen tussen kiesgerechtigden in vertrouwen in het verkiezingsproces

Welke kiesgerechtigden hebben meer en minder vertrouwen in het eerlijke verloop van verkiezingen in Nederland? Zoals Figuur 3.2 en 3.3 laten zien, zijn er behoorlijke verschillen tussen kiesgerechtigden van verschillende leeftijden en opleidingsachtergronden. Onder de kiesgerechtigden tussen de 50 en 70 jaar zegt 82% te vinden dat de verkiezingen eerlijk zijn verlopen en onder de groep 70+ is dit zelfs 91%. Onder kiesgerechtigden tussen 18 en 24 jaar vindt 67% dat de verkiezingen eerlijk zijn verlopen. De groep respondenten die vindt dat de verkiezingen oneerlijk zijn verlopen is ook beduidend groter onder jongere kiesgerechtigden: rond de 15% in zowel de groep tussen 18 en 24, als 25 en 34 jaar oud.

Kijkend naar kiesgerechtigden met verschillende opleidingsachtergronden zijn ook hier de verschillen goed zichtbaar: waar onder de hoger opgeleiden 89% zegt te vinden dat de verkiezingen eerlijk zijn verlopen, is dat onder lager opgeleiden 70%. Ook onder lager

en middelbaar opgeleiden vindt een ruime meerderheid van de kiesgerechtigden daarmee dat de verkiezingen eerlijk zijn verlopen. Het aandeel kiesgerechtigden dat vindt dat de verkiezingen oneerlijk zijn verlopen ligt hoger onder lager en middelbaar opgeleiden (respectievelijk 16% en 12%), maar zijn ook te vinden onder hoger opgeleiden (5%). De groep kiesgerechtigden die er niet zo'n duidelijke mening over hebben is ook relatief groter onder lager en middelbaar opgeleiden (respectievelijk 15% en 14%).

De grootste verschillen zien we echter tussen kiezers met verschillende partijvoorkeuren. Onder kiezers van Volt, D66, VVD, ChristenUnie, PvdA, CDA en GroenLinks vindt ruim 90% van de kiezers dat de verkiezingen eerlijk zijn verlopen en ook kiezers van de SP zitten daar dicht in de buurt. Bij deze kiezers zijn er ook weinig mensen die vinden dat de verkiezingen niet eerlijk zijn verlopen: steevast minder dan 3%. Onder kiezers van PvdD, JA21 en SGP is het vertrouwen in de eerlijkheid van de verkiezingen lager, maar nog steeds relatief hoog: daar vindt respectievelijk 84%, 79% en 75% dat de verkiezingen eerlijk zijn verlopen (scores 1 en 2 optellend). Bij kiezers van deze partijen vinden we een iets grotere groep respondenten die

Figuur 3.4 Vertrouwen in verkiezingsproces naar stemkeuze en opkomst

aangeeft de verkiezingen niet eerlijk te vinden: respectievelijk 8%, 8% en 12%. Vooral bij kiezers van de PVV, DENK en Forum voor Democratie is het vertrouwen in de eerlijkheid van verkiezingen veel lager: bij de PVV vindt 54% en bij DENK 47% van de kiezers dat de verkiezingen eerlijk zijn verlopen, onder kiezers van Forum voor Democratie is dit slechts 30%. Ook valt op dat bij DENK-kiezers een relatief groot aandeel van de respondenten de middencategorie heeft gekozen en daarmee aangeeft de verkiezingen noch eerlijk, noch oneerlijk te vinden. Kiezers van de PVV (30%) en in sterkere mate kiezers van Forum voor Democratie (55%) zeggen veel vaker de verkiezingen oneerlijk te vinden. Dat kiezers van de PVV relatief minder vertrouwen hebben in de eerlijkheid van verkiezingen zagen we ook in 2017 al, maar onder kiezers van Forum voor Democratie en DENK kwam in 2017 wantrouwen in het verkiezingsproces nog nauwelijks voor (al had het NKO 2017 weinig respondenten die DENK stemden). Mogelijk hebben de discussies rond het briefstemmen tijdens de campagne en het feit dat partijleiders zelf suggereerden dat de verkiezingen mogelijk niet eerlijk zouden verlopen, bijgedragen aan de toename van het aantal kiezers dat de eerlijkheid van het verkiezingsproces niet vertrouwt. In de volgende paragraaf gaan we dieper in op het vertrouwen in verschillende stemmethoden, waaronder briefstemmen, en hoe dit samenhangt met het vertrouwen in het verkiezingsproces.

Heeft vertrouwen in de eerlijkheid van het verkiezingsproces ook gevolgen gehad voor de opkomst? Hoewel we met deze gegevens geen oorzakelijk verband kunnen aantonen en dus niet met zekerheid kunnen zeggen of lager vertrouwen in de eerlijkheid van verkiezingen leidt tot een grotere kans om niet te stemmen of andersom, laat Figuur 3.4 wel zien dat er een duidelijk verband is. Van de respondenten die zeggen te zijn gaan stemmen vindt 82% dat de verkiezingen eerlijk zijn verlopen, onder niet-stemmers is dat 62% (zie ook hoofdstuk 2, waar dieper wordt ingegaan op het politiek vertrouwen van niet-stemmers). Het vertrouwen van de gemiddelde niet-stemmer in het verkiezingsproces ligt daarmee hoger dan het vertrouwen van PVV-, DENK- en FVD-kiezers.

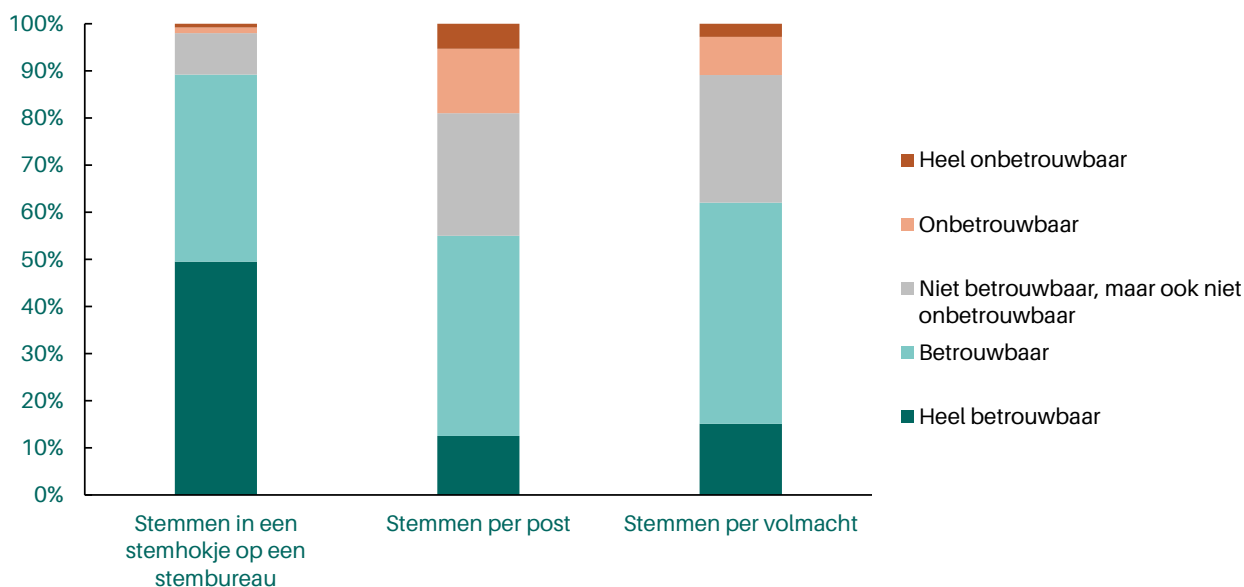
3.3 Vertrouwen in verschillende stemmethoden

Vanwege corona bestond in deze verkiezingen de mogelijkheid voor kiezers van 70 jaar en ouder om per brief te stemmen en werden ook de mogelijkheden om per volmacht te stemmen uitgebreid van 2 naar 3 volmacht stemmen. Tijdens de campagne was er met name rond het briefstemmen nogal wat discussie: de procedure om te stemmen per brief bleek complex, waardoor niet alle stembiljetten en stemkaarten op de juiste manier retour werden verzonden. Deze problemen kwamen pas vlak voor de verkiezingen aan het licht waardoor tijdens de verkiezingen zelf de minister van BZK alsnog moest besluiten dat een deel van de briefstemmen waarbij stembiljet en stemkaart in dezelfde envelop retour waren gestuurd mee mocht worden geteld. Het aantal ongeldige stemmen werd hierdoor beperkt, maar toch schatte het ministerie van BZK dat zo'n 6% van de ontvangen briefstemmenveloppen terzijde is gelegd, omdat de stemkaart of het stembiljet ontbrak.^{3,4} Met betrekking tot stemmen per volmacht was er minder discussie, ook omdat volmacht stemmen al langere tijd deel uit maken van het Nederlandse verkiezingsproces, maar riepen sommige partijen kiezers op om volmachten te gaan verzamelen, wat in strijd is met de Kieswet.⁵

Gegeven deze discussies is het niet verassend dat kiesgerechtigden aangeven minder vertrouwen te hebben in de betrouwbaarheid van het stemmen per volmacht en nog minder in het stemmen per post. Voor het stemmen per volmacht zegt 62% van de respondenten dat zij dit een betrouwbare of heel betrouwbare stemmethode vinden. Voor het stemmen per post zegt 55% dit een betrouwbare stemmethode te vinden.⁶ Gegeven het feit dat er meer discussie was in de aanloop naar de verkiezingen over het stemmen per post en het feit dat stemmen per post nieuw was in deze verkiezingen (tot nu toe was dit alleen mogelijk voor Nederlandse kiezers in het buitenland), zijn deze resultaten niet verassend. Wat echter ook opvalt is dat

een aanzienlijk aandeel van de respondenten, respectievelijk 26% en 27%, aangeeft deze stemmethodes niet betrouwbaar, maar ook niet onbetrouwbaar te vinden: een groot deel van de respondenten lijkt het daarmee lastig te vinden te beoordelen of stemmen per brief en per volmacht betrouwbare stemmethoden zijn. Het 'ouderwets' stemmen in een stembokje in een stembureau vinden Nederlandse kiesgerechtigden uiteindelijk toch het meest betrouwbaar: 89% vindt dit een betrouwbare stemmethode (en slechts 2% vindt dit een onbetrouwbare stemmethode).

Daarnaast zien we duidelijke verschillen in de mate van vertrouwen tussen kiesgerechtigden van verschillende leeftijden en opleidingsniveaus. Zoals figuur 3.6 laat zien is het vertrouwen van jongere kiesgerechtigden in zowel stemmen per volmacht als stemmen per post een stuk lager dan bij oudere kiesgerechtigden. Zo vindt 48% van de kiesgerechtigden tussen de 35 en 54 jaar dat briefstemmen betrouwbaar is en ligt dit percentage voor kiesgerechtigden jonger dan 35 slechts rond de 41% a 42%. Ook onder kiesgerechtigden van verschillende opleidingsniveaus zien we behoorlijke

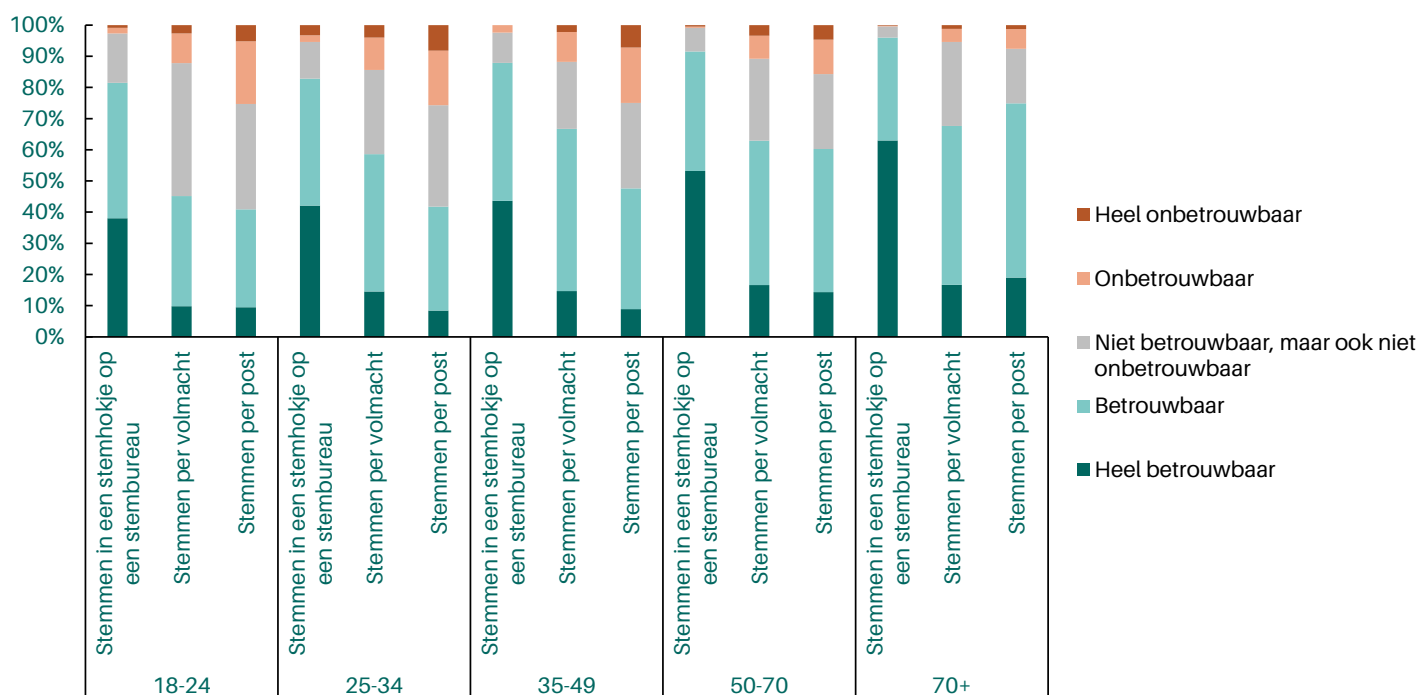

Figuur 3.5 Vertrouwen in verschillende stemmethoden

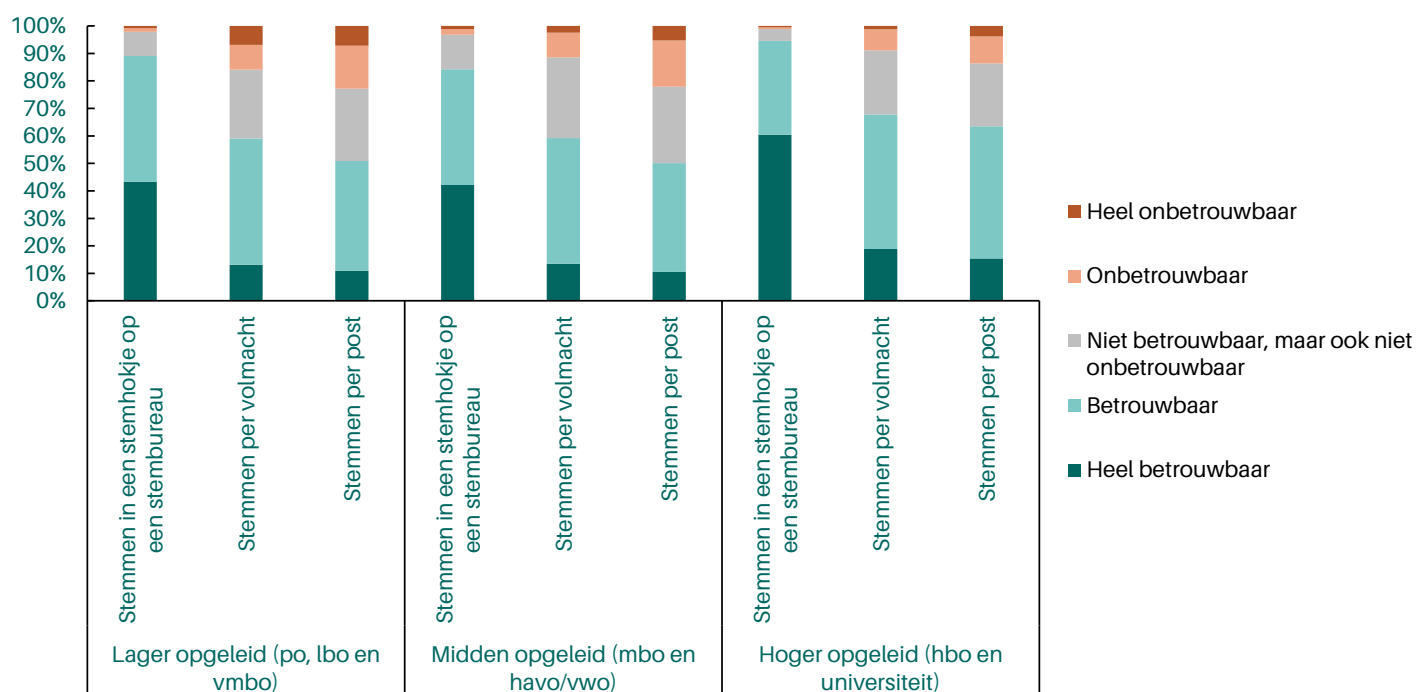
In hoeverre waren er verschillen tussen kiesgerechtigden in hun beoordeling van de betrouwbaarheid van de verschillende stemmethoden? Figuren 3.6 en 3.7 laten zien dat in alle leeftijdsgroepen en opleidingsniveaus het stemmen in het stembokje als meest betrouwbaar wordt gezien, gevolgd door stemmen per volmacht en stemmen per post. De uitzondering hierop zijn de kiesgerechtigden die gebruik mochten maken van briefstemmen: de 70-plussers. Van de respondenten van 70 jaar en ouder vindt 75% briefstemmen een betrouwbare stemmethode en slechts 8% vindt het een onbetrouwbare methode.

verschillen. Van de lager en middelbaar opgeleide kiesgerechtigden vindt rond de 50% dat briefstemmen een betrouwbare methode is, terwijl dat percentage bij hoger opgeleide kiesgerechtigden stijgt naar 64%. Ook het stemmen per volmacht wordt door hoger opgeleide kiesgerechtigden als betrouwbaarder gezien dan door lager en middelbaar opgeleide kiesgerechtigden.

We keken ook naar verschillen tussen kiezers met verschillende partijvoorkeuren in hun beoordeling van de betrouwbaarheid van de verschillende stemmethoden. Om te kunnen vergelijken met vertrouwen in het verkiezingsproces als geheel zoals

Figuur 3.6 Vertrouwen in verschillende stemmethoden naar leeftijd

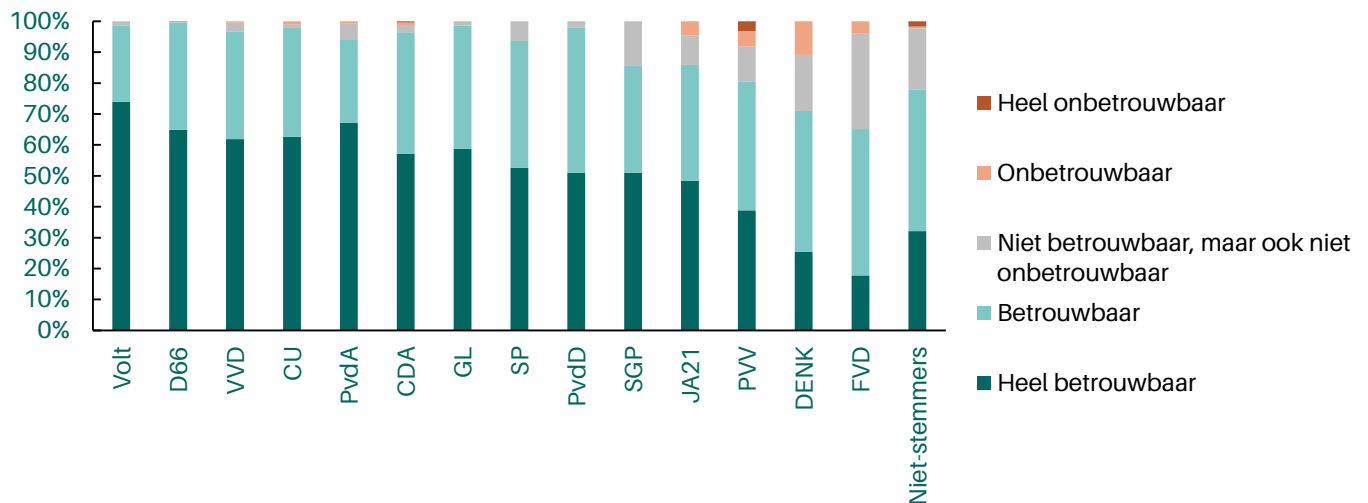
Figuur 3.7 Vertrouwen in verschillende stemmethoden naar opleiding

gepresenteerd in figuur 3.4 hebben we in onderstaande figuren dezelfde partijvolgorde aangehouden.

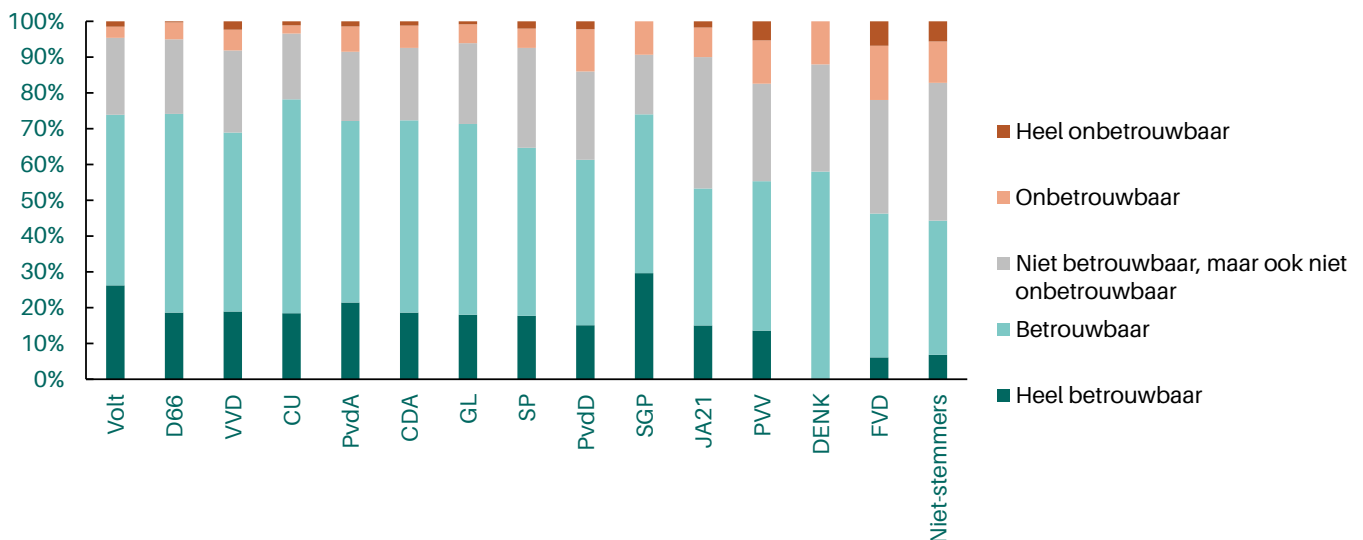
Wat opvalt in figuur 3.8 is dat kiezers van alle politieke partijen in grote meerderheid vertrouwen hebben in stemmen in een stemhokje op het stembureau: voor bijna alle partijen geeft meer dan 80% van de kiezers aan dit een betrouwbare stemmethode te vinden. Alleen voor kiezers van DENK en Forum voor Democratie ligt dit percentage lager, maar zelfs onder deze kiezers heeft respectievelijk 71% en 65% vertrouwen in deze stemmethode. Als we kijken naar het vertrouwen in stemmen per

volmacht in figuur 3.9, dan wordt duidelijk dat vertrouwen in deze stemmethode bij kiezers van alle partijen lager ligt: voor de kiezers van de middenpartijen ligt dit rond de 70% en voor kiezers van SP, PvdD, DENK, PVV en JA21 tussen de 53% en 65%. Alleen onder kiezers van Forum voor Democratie en niet-stemmers ligt het vertrouwen in stemmen per volmacht onder de 50%: respectievelijk 46% en 44%.

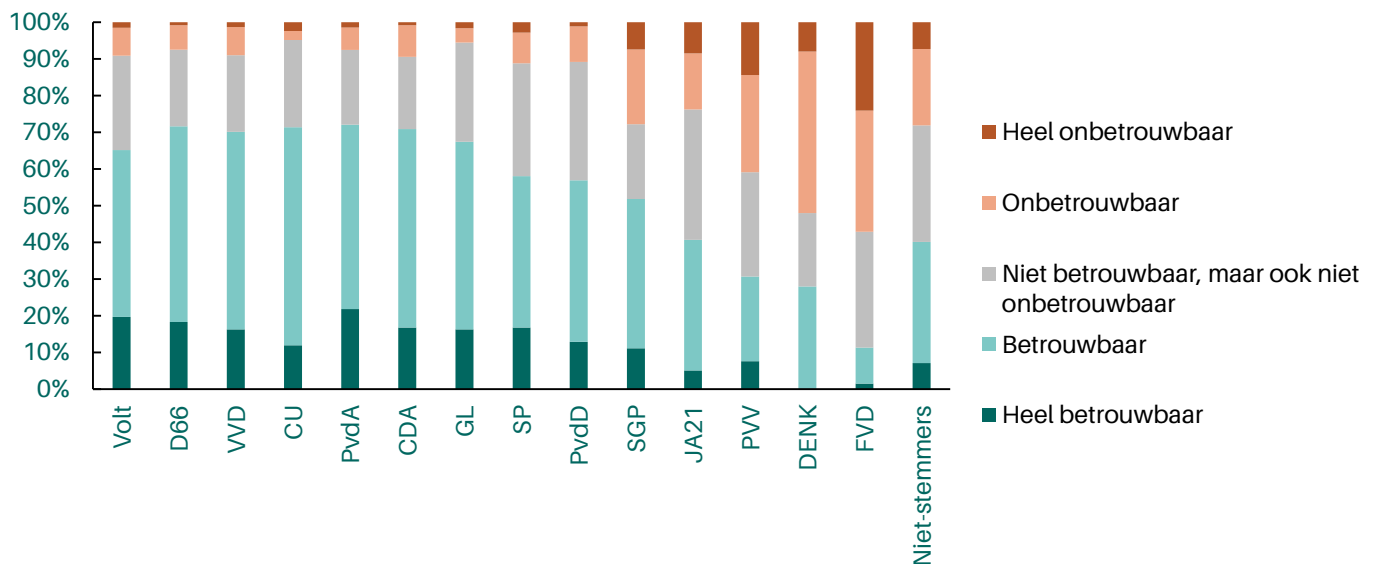
Bij het vertrouwen in briefstemmen zien we veel scherpere verschillen tussen kiezers met verschillende partijvoorkeuren (figuur 3.10). Hoewel het vertrouwen bij de kiezers van de middenpartijen ook voor briefstemmen rond de

Figuur 3.8 Vertrouwen in stemmen op het stembureau naar stemkeuze en opkomst

Figuur 3.9 Vertrouwen in stemmen per volmacht naar stemkeuze en opkomst

Figuur 3.10 Vertrouwen in briefstemmen naar stemkeuze en opkomst

70% ligt, is het voor de kiezers van SGP, JA21, PVV, DENK en Forum voor Democratie een stuk lager. Van de kiezers van de SGP zegt nog 52% vertrouwen te hebben in briefstemmen, bij JA21-kiezers is dit 41% en bij PVV en DENK ligt het percentage kiezers met vertrouwen in briefstemmen rond de 30% (31% en 28% respectievelijk). Bij kiezers van Forum voor Democratie heeft slechts 11% vertrouwen in deze stemmethode.

Het lijkt er daarmee op dat voor een deel van de kiezers het lage vertrouwen in het verkiezingsproces als geheel vooral te wijten is aan het lagere vertrouwen dat zij hebben in het briefstemmen en, in mindere mate, het stemmen per volmacht. Zoals we al zagen in figuur 3.5 is de groep kiezers die aangeeft geen vertrouwen te hebben in stemmen in een stembokje in het stembureau heel klein: slechts 2% van de respondenten. Maar het wantrouwen in briefstemmen en stemmen per volmacht is een stuk groter en heeft mogelijk ertoe bijgedragen dat sommige kiezers ook geen vertrouwen meer hebben in het verkiezingsproces als geheel.

3.4 Slot

In dit hoofdstuk keken we naar het vertrouwen van Nederlandse kiesgerechtigden in het verkiezingsproces. De belangrijkste conclusie is dat het vertrouwen van Nederlandse

kiesgerechtigden in het verkiezingsproces nog steeds hoog is (79%) en het vertrouwen in stemmen in een stembokje op het stembureau nog hoger (89%). Tegelijkertijd is het vertrouwen in het verkiezingsproces wel licht gedaald in vergelijking met 2017. Waar in 2017 nog voornamelijk een deel van de niet-stemmers en een deel van de PVV-kiezers twifelden aan de eerlijkheid van de verkiezingen en dit bij kiezers van Forum voor Democratie en DENK helemaal niet speelde, twifelen inmiddels kiezers van deze partijen in grotere getalen aan de eerlijkheid van de verkiezingen. Hierbij moet gezegd worden dat ook bij PVV-, DENK- en FVD-kiezers de twijfels over briefstemmen en stemmen per volmacht groter zijn dan over stemmen in het stembokje: dat laatste kan nog steeds op groot vertrouwen rekenen ook onder deze kiezers.

Als we de respondenten die aangaven de verkiezingen niet eerlijk te vinden vroegen waarom zij dit vonden, zien we dat een deel van de argumenten die respondenten noemen ook al in 2017 werden genoemd: dat partijen al bij voorbaat worden uitgesloten van regeringsvorming en dat de uitslagen al bekend waren voordat alle stemmen geteld waren. Maar een deel van de argumenten in 2021 zijn nieuw. De onduidelijkheid rond het briefstemmen en het op het laatste moment nog aanpassen van de regels van welke briefstemmen wel en niet mochten worden meegeteld wordt hier

veelvuldig genoemd. Daarnaast speelt dat sommige respondenten niet kunnen geloven dat de verkiezingsuitslag klopt, omdat zij in hun omgeving niemand kennen die op de voormalige regeringspartijen hebben gestemd, de regeringspartijen het in hun ogen toch evident niet goed gedaan hebben en andere partijen waar mensen om hen heen op hebben gestemd toch niet zo groot zijn geworden in de verkiezingen als verwacht. Tenslotte komen ook argumenten voor waarbij respondenten zich zorgen maken of de stemmen wel eerlijk zijn geteld. Dit zijn deels argumenten die ook in 2017 al voorkwamen (hoe kan het dat de verkiezingsuitslag in de avond al bekend is als nog niet alle stemmen zijn geteld?), maar een deel van de respondenten noemt ook filmpjes en informatie via social media en de beschuldigingen van fraude in de verkiezingen in de VS als redenen om te denken dat het tellen van de stemmen ook in Nederland niet goed is gegaan.

Naast de groep respondenten die het verkiezingsproces niet vertrouwen, valt ook op dat een behoorlijke groep kiesgerechtigden aangeeft de verkiezingen als geheel, of specifieke stemmethoden, niet eerlijk maar ook niet oneerlijk te vinden, waarmee een deel van de kiesgerechtigden zich (nog) geen mening lijkt te hebben gevormd over of ze het verkiezingsproces of specifieke stemmethoden (kunnen) vertrouwen of niet. Dit zijn mogelijk kiesgerechtigden die door communicatie van verschillende actoren zoals de overheid, politieke partijen of (social) media enerzijds beter geïnformeerd kunnen worden over hoe het verkiezingsproces werkt, maar anderzijds mogelijk ook overtuigd kunnen worden dat het proces niet eerlijk is.

Tegelijkertijd wordt uit de antwoorden van de respondenten in het Nederlands Kiezersonderzoek duidelijk wat we ook zien in internationaal onderzoek naar de integriteit van verkiezingen: de meeste kiesgerechtigden zien goed waar verkiezingen goed functioneren en waar zich problemen voordoen.⁷ Nederlandse verkiezingen worden als zeer integer beoordeeld in internationaal onderzoek en door

verkiezingswaarnemingsmissies van de OVSE⁸, wat terug is te zien in het hoge vertrouwen dat de meeste respondenten hebben in het verkiezingsproces. Waar zich problemen voordoen, zoals bij het briefstemmen, zien we dit ook terug in de antwoorden van respondenten, waarbij veel respondenten minder vertrouwen hebben in het briefstemmen en een overgrote meerderheid nog steeds veel vertrouwen heeft in stemmen in een stembokje op het stembureau. De meeste kiesgerechtigden zijn dus goed op de hoogte van de kwaliteit van de verkiezingen en signaleren specifieke problemen als die zich voordoen.

Referenties en eindnoten

1. Norris, P. & Grömping, M. (2019). Electoral Integrity Worldwide. <https://www.electoralintegrityproject.com/the-year-in-elections-2019>
2. Ook de verkiezingswaarnemingsmissie van de OVSE beoordeelde de Nederlandse verkiezingen als integer en eerlijk (OVSE 2021), hoewel zij ook een aantal kanttekeningen plaatste bij de praktijk van het stemmen per volmacht in Nederland en aanbevelingen deed om o.a. de transparantie van en regels rondom campagnefinanciering aan te scherpen en het toezicht hierop te verbeteren.
3. Kiesraad (2021). Advies over de evaluatie van de Tweede Kamerverkiezing van 2021. 10 mei 2021.
4. "De aantallen terzijde gelegde enveloppen zijn niet getotaliseerd door gemeenten, hoofdstembureaus of het centraal stembureau. Het ministerie van BZK heeft berekend dat zo'n 6% van de ontvangen enveloppen terzijde is gelegd omdat hierin niet alle bescheiden waren gevoegd.³³ Het gaat dan om zo'n 65.000 enveloppen. Met een steekproef onder 40% van de gemeenten kwamen NOS en Open State Foundation op eenzelfde schatting.³⁴ Een aantal kiezers is in dit percentage overigens dubbel vertegenwoordigd (als zij de stempluspas en het briefstembiljet los opstuurden zijn beide bescheiden terzijde gelegd). Ook kunnen er kiezers zijn die de verkeerde verzending tijdig

hebben ingezien en dat hersteld hebben door nieuwe stembescheiden aan te vragen. Toch zullen er zeker kiezers zijn die door een verkeerde wijze van verzending niet hebben kunnen stemmen. Als deze stemmen wel op een juiste wijze waren uitgebracht, kan niet worden uitgesloten dat dit tot een verschuiving in de toedeling van de laatste restzetel had geleid.” (Kiesraad, Advies over de evaluatie van de Tweede Kamerverkiezing van 2021, 10 mei 2021: p. 10).

5. De Kieswet stipuleert dat volmachten alleen mogen worden afgegeven op initiatief van de kiezer zelf. Het vragen om volmachten is daarmee onwenselijk maar formeel (nog) niet strafbaar. De Kiesraad adviseert daarom de Kieswet op dit punt te verhelderen zodat in de toekomst oproepen door partijen om volmachtbewijzen te verzamelen strafbaar zullen zijn. (Kiesraad, Advies over de evaluatie van de Tweede Kamerverkiezing van 2021, 10 mei 2021).
6. In ons sample zegt 8.8% per brief te hebben gestemd, 4.9% van de respondenten via volmacht te hebben gestemd (i.e. zij hebben iemand anders gemachtigd voor hen te stemmen) en 13.7% gebruik te hebben gemaakt van ‘early voting’, i.e. te hebben gestemd op maandag 15 en dinsdag 16 maart. In het gehele Nederlandse electoraat bedroeg het percentage briefstemmen deze verkiezingen 10.2% (ongeldige stemmen niet meegerekend) en stemmen per volmacht 8.8%. (Bron: www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2021/03/26/officiële-uitslag-tweede-kamerverkiezing-17-maart-2021). Het vertrouwen in de verschillende stemmethoden is hoger naarmate kiezers er meer gebruik van hebben gemaakt: van de respondenten die iemand anders een volmacht gaven om voor hen te stemmen, heeft 80% vertrouwen in stemmen per volmacht; en van de respondenten die per brief hebben gestemd, heeft 96% vertrouwen in briefstemmen.
7. Norris, P. (2013). Does the world agree about standards of electoral integrity? Evidence for the diffusion of global norms. *Electoral Studies*, 32(4): 576-588.
8. Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking

in Europa (OVSE) (2021). Netherlands, Parliamentary Elections, 17 March 2021: Final Report. <https://www.osce.org/odihr/elections/netherlands/493360>

4.

Zoek de verschillen en kleur het vakje: Aandacht voor politiek in de aanloop van de Tweede kamer- verkiezingen 2021

Joop van Holsteyn en Galen Irwin

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Kiesgerechtigden zagen in 2021 minder grote verschillen tussen politieke partijen.
- De interesse in politiek en campagne was in 2021 onverminderd groot.
- Naarmate de campagne intensiever wordt gevolgd, zien kiesgerechtigden grotere verschillen tussen partijen.
- Slechts één op de vijf kiesgerechtigden zag gedurende de campagne geen uitslagen van peilingen.
- Een ruime meerderheid van de kiesgerechtigden had (fragmenten van) lijsttrekkersdebatten gezien.
- De helft van de kiesgerechtigden had een stemwijzer ingevuld, maar dat hulpmiddel hielp niet bij het beter zien van verschillen tussen partijen.
- Kiesgerechtigden zagen weinig verschillen tussen mainstream partijen ten aanzien van de aanpak van de coronaproblematiek.
- In termen van links en rechts hebben steeds meer mensen moeite om partijen te plaatsen.

4.1 Inleiding

Een kenmerkend aspect van een crisis is de hoge mate van onzekerheid.¹ Dat enige tijd niet zeker was of, in een tijd waarin de corona of Covid-19 pandemie ook Nederland teisterde, de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 17 maart 2021 door zouden gaan, mag dan ook niet verbazen. Uitstel van verkiezingen en andere volksraadplegingen was in coronatijd immers bepaald geen uitzondering.² De verantwoordelijk minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Kaja Ollongren sloot die uitsteloptie weliswaar niet geheel uit, maar wilde er uiteindelijk niet van weten. In haar brief aan de Tweede Kamer van 27 januari 2021 nam ze positie in: "Het belang dat kiezers zich kunnen uitspreken over het te voeren beleid, is juist ook in tijden van crisis, zeer zwaarwegend. Het kabinet ziet daarom geen reden om de Tweede Kamerverkiezing uit te stellen."³ En haar ferme positie kon rekenen op ruime publieke steun: volgens een opiniepeiling van I&O Research was op dat moment 78% van de stemgerechtigde Nederlanders van mening dat de verkiezingen moesten doorgaan, terwijl slechts 13% meende dat de verkiezingen dienden te worden uitgesteld.⁴

Kortom, de Tweede Kamerverkiezingen gingen door – zij het onder een speciaal regime van regels en procedures en gespreid over drie dagen (15, 16 en 17 maart 2021) om de risico's die de pandemie hoe dan ook met zich bracht zoveel als mogelijk te beperken en beheersen.⁵ Daarmee was echter nog lang niet aan alle onzekerheid rondom die aanstaande Kamerverkiezingen een einde gekomen. Immers, de verkiezingscampagne, hoe zou dat dan moeten gaan? En nog belangrijker, omdat een campagne tenslotte geen doel op zich is maar bovenal middel om burgers te motiveren te gaan stemmen en te informeren over bestaande (partij) politieke alternatieven: volgden Nederlandse kiesgerechtigden de campagne van 2021? Hadden zij daar oog en oor voor in de aanloop van 15-17 maart? Waren hun gedachten bij de verkiezingen, in een tijd dat wellicht hun grootste zorg naar meer persoonlijke corona-gerelateerde zaken als gezondheid en sociaal leven, werk

en inkomen ging? Over politieke interesse en enkele aspecten van de campagne gaat onze bijdrage; deze bijdrage is gebaseerd op vooral gegevens van het Nationaal Kiesonderzoek 2021. Hoe was het in 2021 gesteld met de aandacht voor politiek in het algemeen en de Kamerverkiezingen en campagne in het bijzonder en zagen kiesgerechtigden verschillen tussen deelnemende partijen? En als dat laatste eventueel minder dan gebruikelijk het geval is geweest, wat zou daar dan de eventuele oorzaak van kunnen zijn? Daarover in het navolgende enkele empirische bevindingen met bijbehorend commentaar.

4.2 Belangstelling voor politiek en campagne

Een voorbeeldige democratische burger gaat inhoudelijk goed geïnformeerd op pad naar het stemlokaal. Vanuit het (normatieve) perspectief van het functioneren van de op politieke partijen rustende representatieve democratie als geheel, dient een verkiezingscampagne dan instrumenteel en functioneel te zijn, in die zin dat kiesgerechtigde burgers er een en ander van opsteken. En hoewel het onderzoek naar de vele, uiteenlopende effecten van campagnes op kiesgerechtigden nog altijd tal van losse eindjes kent, is nauwelijks omstreden dat over het geheel bezien campagnes bij het electoraat wel degelijk leereffecten tot stand brengen.⁶ Zelfs in een (extreem) meerpartijstelsel als het Nederlandse, dat minder in duidelijke zwart-wit lijnen getekend is als tweepartijstelsels in de regel zijn, maar partijpolitieke verschillen subtieler kleurt in meerdere tinten grijs. Even zo goed geldt daar: "Vooral tijdens campagnes leren mensen waar partijen voor staan."⁷ Meer in het algemeen bevordert een doordacht ingericht electoraal proces "een leerproces voor kiesgerechtigden dat hen in staat stelt adequate kennis te verwerven en het functioneren van het verkiezingsproces en de keuzemogelijkheden te begrijpen".⁸

In 2021 lijkt de campagne over het geheel genomen echter wat dat laatste betreft enigszins ineffectief geweest te zijn, dat wil zeggen minder grote verschillen tussen partijen aan het licht te

hebben gebracht dan bij voorgaande Kamerverkiezingen. In 2021 percipieerde een krappe meerderheid van 57% van de kiesgerechtigden grote inhoudelijke verschillen tussen partijen, vergeleken met een forse minderheid van 39% die kleine en 5% die in het geheel geen verschillen meende waar te nemen (zie tabel 4.1). Bij de drie voorafgaande Kamerverkiezingen was het aandeel burgers dat kleine of zelfs helemaal geen verschillen zag met in totaal 30% tot 35% substantieel bescheidener van omvang.

Dat zij in de aanloop van de Kamerverkiezingen van 2021 hun hoofd misschien bij andere zaken hadden dan bij het electorale proces, is overigens geen bruikbare, laat staan afdoende verklaring voor het gegeven dat Nederlandse burgers minder grote verschillen zagen tussen partijen. In ieder geval kan dit niet worden toegeschreven aan geringere algemene

dat kiesgerechtigden in 2021 minder dan in voorafgaande jaren aandacht hadden voor de politieke strijd om de kiezer,¹⁰ al werd deze strijd noodgedwongen gevoerd in een hoogst uitzonderlijke '1,5-meter-campagne'.¹¹ Voor de intensiteit van het volgen van de campagne, die gegeven de bijzondere omstandigheden begrijpelijkerwijze meer nog dan in het verleden via sociale en massamedia en met name de televisie dan op straat en marktplein en in zaaltjes werd gevoerd en gevolgd,¹² blijkt dat geen sterke of zelfs maar duidelijk aantoonbare impact gehad te hebben. In 2021 gaf ruim een derde deel (35%) van de kiesgerechtigden aan de campagne (zeer) intensief gevolgd te hebben, gaf de helft (51%) aan dat 'intensief' te hebben gedaan en liet een kleine minderheid van niet meer dan 13% weten de campagne in het geheel niet te hebben gevolgd. Voor het electoraat als geheel betekenen deze gegevens geen

Tabel 4.1 Tijdens campagne gepercipieerde verschillen tussen partijen, 2010-2021

Vraag: Waren er naar uw mening tijdens de campagne grote inhoudelijke verschillen tussen de politieke partijen, kleine verschillen of in het geheel geen verschillen?				
	2010	2012	2017	2021
Geen verschillen	3	2	3	5
Kleine verschillen	26	32	28	39
Grote verschillen	71	66	70	57
Totaal	100%	100%	101%	101%
N=	2060	1395	1694	2900

Noot: het totaalpercentage kan in deze en volgende tabellen als gevolg van afronding uitkomen op 99% of 101% in plaats van op 100%.

politieke belangstelling. Immers, volgens hun eigen inschatting was 14% zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen, 60% tamelijk en 26% niet geïnteresseerd. Dit totaalbeeld van subjectieve politieke belangstelling voor 2021 wijkt nauwelijks af van het beeld voor eerdere verkiezingsjaren (zie figuur 4.1), al ligt het aandeel niet-geïnteresseerden net iets hoger dan sinds 1998 min of meer gebruikelijk is. Maar de observatie voor de periode 1998-2012 dat van "een trend van aanzienlijke toename dan wel afname in politieke interesse (...) niet evident sprake is",⁹ blijft overwegend correct; de pandemie lijkt hierin niet voor een trendbreuk te hebben gezorgd.

Meer specifiek wijzen gegevens over het volgen van de verkiezingscampagne er evenmin op,

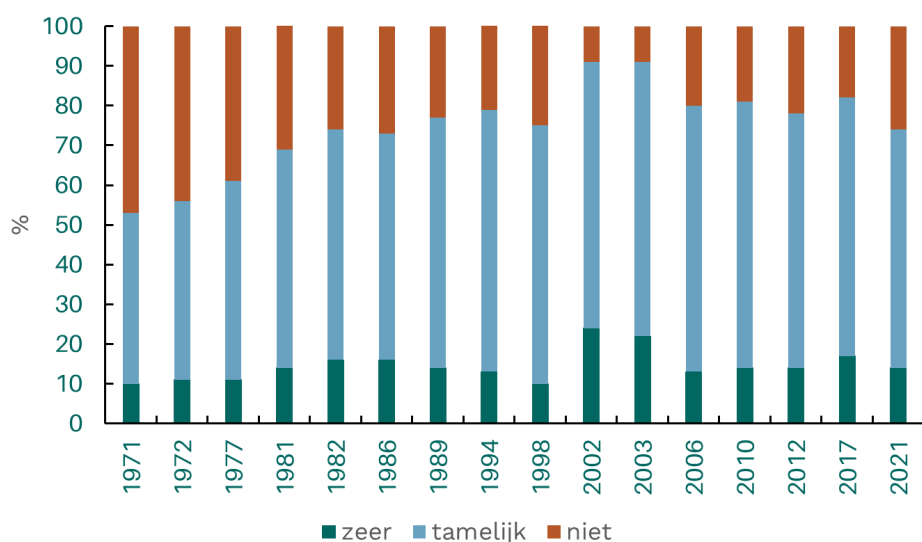
noemenswaardige afwijking van het beeld zoals dat bekend was van de campagnes van 2010, 2012 en 2017 (zie tabel 4.2a).

En hoewel voor een sluitend bewijs van leereffecten bij kiesgerechtigden aanzienlijk meer nodig is dan een simpele één-op-één samenhang, is het duidelijk dat het volgen van de campagne en het percipiëren van inhoudelijke verschillen tussen partijen tot op zekere hoogte hand in hand gaan. Van diegenen die de campagne in het geheel niet volgden, zag de kleinste groep van ruim een kwart grote verschillen tussen partijen maar van hen zag een grotere groep van bijna een derde geen enkel inhoudelijk verschil (tabel 4.2b). Het intensiever volgen van de campagne maakt voor velen verschillen duidelijk(er): onder kiesgerechtigden

die de campagne (zeer) intensief volgden, is er zo goed als niemand (2%) die in het geheel geen verschil ziet, terwijl bijna twee derde deel juist grote inhoudelijke verschillen tussen de partijen meent waar te nemen. Trouwens, voor het zien van dergelijke verschillen is het niet per se nodig de campagne heel erg intensief te volgen. Van de kiesgerechtigden die zeggen dit 'niet zo intensief' gedaan te hebben, ziet namelijk nog altijd een meerderheid van 54% grote inhoudelijke verschillen, een grote minderheid van 42% kleine verschillen en slechts de resterende 4% geen enkel inhoudelijk verschil

tussen de in de campagne strijdende politieke partijen.

Voor specifieke aspecten van de campagne was overigens evenzeer in 2021 min of meer vergelijkbare aandacht als in eerdere jaren. Uiteraard was er ook in 2021 weer aandacht voor het wedstrijdelement van de politieke strijd, als we althans het volgen van de opiniepeilingen aldus interpreteren.¹³ Dat al vroeg min of meer duidelijk was dat de VVD op 17 maart 2021 tot winnaar (in de zin van grootste partij) zou worden uitgeroepen, weerhield kiesgerechtigden er niet

Figuur 4.1 Tijdens campagne gepercipieerde verschillen tussen partijen, 1971-2021

Tabel 4.2 Intensiteit volgen verkiezingscampagne, 2010-2021

a) Vraag: In welke mate hebt u de verkiezingscampagne gevolgd?				
	2010	2012	2017	2021
in het geheel niet	9	14	10	14
niet zo intensief	55	48	49	51
intensief	32	31	34	29
zeer intensief	4	7	8	6
Totaal	100%	100%	101%	100%
N=	2152	1676	3119	3638

b) Intensiteit volgen verkiezingscampagne en zien verschillen tussen partijen, 2021				
gepercipieerde verschillen?	intensiteit volgen verkiezingscampagne			
	in het geheel niet	niet zo intensief	intensief	zeer intensief
- geen	40	4	1	2
- kleine	31	42	35	35
- grote	29	54	64	63
Totaal	100%	100%	100%	100%
N=	166	1487	1038	202

van de in de media gerapporteerde peilingen in de gaten te houden, al dan niet noodgedwongen vanwege de ‘onontkoombaarheid’ ervan – en afgezien van het feit dat de rapportage ervan in de Nederlandse media in kwalitatief opzicht bepaald te wensen overlaat.¹⁴ In totaal bijna de helft van de kiesgerechtigden kwam zeer vaak (11%) of meermalen (35%) peilingen tegen (zie tabel 4.3a), en slechts één op de vijf zei dat dit vrijwel nooit het geval was geweest. In dit opzicht week de aanloop van de Kamerverkiezingen van 2021 niet af van die van 2017, terwijl in 2012 vaker peilingen waren gezien en in 2010 iets minder.

De aandacht van het electoraat bleef niet beperkt tot de wedstrijd. Eén of meerdere debatten die in de weken voorafgaande aan de verkiezingen op de televisie werden gevoerd tussen de lijsttrekkers van de grote partijen, werden in 2021 door 26% van de kiesgerechtigden in het geheel gezien en fragmenten ervan door 44%, terwijl 31% liet weten de debatten helemaal niet gezien te hebben. Ook deze bevindingen verhouden zich redelijk tot die van voorafgaande Kamerverkiezingen, al lijkt de aandacht voor lijsttrekkersdebatten over de loop van de periode 2010-2021 langzaam maar zeker enigszins te verslappen (zie tabel 4.3b). In 2010 gaven nog

acht en tien jaar later slechts zeven op elke tien kiesgerechtigden aan ten minste ‘iets’ van de debatten gezien te hebben.

De zogeheten stemhulpen of stemwijzers, die wederom in vele soorten en allerlei smaken beschikbaar waren,¹⁵ speelden daarnaast in 2021 de rol die zij in eerdere jaren reeds speelden. Van de kiesgerechtigden zei in 2021 in totaal 65% ermee bekend te zijn en 35% niet, waarmee de (on)bekendheid over de afgelopen tien jaren is af- noch toegenomen (zie tabel 4.3c). De stemhulpen werden vervolgens, uiteraard onder diegenen die daarmee wél bekend waren, frequent gebruikt. In 2021 zei, evenals in 2017, van alle kiesgerechtigden ongeveer de helft een stemwijzer serieus te hebben ingevuld; dat is ongeveer drie kwart van de met dit electorale hulpmiddel bekende kiesgerechtigden. In deze twee meest recente verkiezingsjaren werden de stemhulpen trouwens iets vaker serieus ingevuld dan bij de voorafgaande verkiezingen van 2012 en 2010, toen een groter deel van diegenen die weliswaar bekend waren met stemwijzers aangaf die desalniettemin niet serieus te hebben ingevuld.

Als dergelijke stemhulpen er – zeker in het Nederlandse meerpartijenstelsel, met in

Tabel 4.3 Kennisname van enkele campagne-activiteiten, 2010-2021

a) Zien uitslagen van opiniepeilingen voor Kamerverkiezingen				
	2010	2012	2017	2021
vrijwel nooit	27	14	16	19
wel eens	36	24	33	35
meermalen	26	37	39	35
zeer vaak	10	24	12	11
Totaal	99%	99%	100%	100%
N=	2462	1428	1692	3450
b) Zien televisiedebatten tussen lijsttrekkers grote partijen				
debatten niet gezien	18	25	24	31
fragmenten debat(ten) gezien	51	48	45	44
debat(ten) helemaal gezien	31	27	30	26
Totaal	100%	100%	99%	101%
N=	2247	1677	3122	3604
c) kennen en (serieus) invullen stemwijzer(s) voorafgaande aan verkiezingen				
onbekend met stemwijzer(s)	34	37	33	35
bekend met stemwijzer(s) & niet (serieus) ingevuld	24	26	18	15
bekend met stemwijzer(s) & (serieus) ingevuld	42	37	49	50
Totaal	100%	100%	100%	100%
N=	2151	1677	3065	3646

Tabel 4.4 Relatie tussen gebruik stemhulp(en) en zien verschillen tussen partijen

gepercipieerde verschillen?	[voor diegenen die bekend zijn met stemhulpen] Serieus invullen stemhulp(en)	
	Nee	Ja
geen	3	1
kleine	34	37
grote	63	62
Totaal	100%	100%
N=	457	1576

sommige kieskringen 37 deelnemende kandidatenlijsten bij de Kamerverkiezingen van 2021 - zijn "om te achterhalen welke partijen of kandidaten het beste passen bij de eigen beleidsvoorkeuren",¹⁶ dan mag een relatie worden vermoed tussen het gebruik ervan en het zien van verschillen tussen partijen. Welke relatie dat is, is niet evident. Zijn het burgers die in eerste instantie geen verschillen zien en in electorale nood digitale hulp inroepen, of burgers die na gebruik van stemhulpen het zicht op inhoudelijke verschillen zijn kwijtgeraakt? Wij richten ons hier op de eerstgenoemde relatie, de eventuele impact van het raadplegen van stemhulpen op het zien van verschillen; gegevens van deze relatie zijn (voor 2021) gepresenteerd in tabel 4.4. En opmerkelijk genoeg laten die gegevens zien, dat het wel of niet invullen van enige stemhulp niet bijdraagt aan het percipiëren van inhoudelijke verschillen tussen partijen! Tussen de groepen die in 2021 wel of geen gebruik hebben gemaakt van stemhulpen is geen verschil als het gaat om het zien van inhoudelijke verschillen. Als en voor zover dat toch de achterliggende bedoeling of ambitie is van dergelijke stemhulpen, lijkt die hulp aan Nederlandse kiesgerechtigden niet echt of effectief besteed.

Wat ook de vele en allicht deels blijvende impact van de Covid-19 pandemie moge zijn, op de aandacht onder het Nederlandse electoraat voor politiek en campagne van 2021 lijkt deze gering geweest te zijn. Kiesgerechtigden waren politiek belangstellend als in eerdere verkiezingsjaren en namen tevens op vergelijkbare wijze deel aan of kennis van campagneonderdelen als peilingen, lijsttrekkersdebatten en stemhulpen. Zij zochten informatie en probeerden geïnformeerd dat ene vakje in te kleuren, en beslisten op enig moment definitief over hun unieke keuze. Op de dag van

de verkiezingen - in 2021 met verkiezingen over drie dagen gespreid plus de mogelijkheid van briefstemmen een enigszins vage datering¹⁷ - besloot 10% over die keuze; 27% deed dat in de laatste dagen voor de verkiezingen, 24% in de laatste weken en 9% de laatste maanden ervoor, en 30% gaf aan al langer dan een paar maanden tevoren de keuze te hebben gemaakt. Dit patroon van timing van het maken van de partijkeuze bij Tweede Kamerverkiezingen is trouwens al van enkele eerdere verkiezingsjaren bekend.¹⁸

4.3 Eén pot nat?

Kortom, aan kiesgerechtigden en hun inspanningen zich gedurende de campagne te informeren lijkt het niet te hebben gelegen dat zij in mindere mate dan voordien (grote) inhoudelijke verschillen zagen tussen partijen. Waren die verschillen misschien simpelweg afwezig of minder goed zichtbaar? Daarover ter completering van onze schets van burgers als vragers op de electorale markt beknopt enkele bevindingen, die slechts de mogelijke relevantie van deze meer aanbodgeoriënteerde interpretatie exploreren.

Dat partijen er in 2021 niet in zijn geslaagd zich onderscheidend op te stellen en te profileren, kan wellicht worden toegeschreven aan de bijzondere situatie. Campagne voeren in crisistijd, dat is lastig. "Corona heeft onmiskenbaar een verlamdende werking op de verkiezingsstrijd," meende Trouw columnist Bart Zuidervaart gedurende de campagne die door partijen zou worden gevoerd "met een handrem erop".¹⁹ RTL Nieuws kwam op 15 maart 2021 tot een vergelijkbare conclusie: "Deze verkiezingscampagne was vlak en gemankeerd (...), omdat het coronavirus als een

klamme deken over alles heen lag.”²⁰ Corona was echter niet alleen een contextueel gegeven, maar speelde tevens een prominente rol in de campagne zelf, zoals onder anderen politicoloog Henk van der Kolk aangaf in zijn eerste analyse van de uitslag, vertrekkend van de observatie “dat de campagnes (...) vooral over corona gingen”.²¹ Hoogleraar Media en Samenleving Rens Vliegthart viel hem bij met de observatie dat door “de coronacrisis (...) andere grote thema’s tijdens deze verkiezingen behoorlijk op de achtergrond” zouden raken²² al wees VU-verkiezingsonderzoek erop dat bij het naderen der verkiezingsdagen het opinieklimaat niet meer volledig door corona werd gedomineerd.²³

Dat kiesgerechtigden de coronaproblematiek in het (achter)hoofd hadden toen zij in maart 2021 voor de keuze stonden, is zeer waarschijnlijk. En dan blijkt dat het kiesgerechtigden moeilijk werd gemaakt alternatieven te onderscheiden – zij zagen die alternatieven in slechts beperkte mate. Ten aanzien van de actuele, belangrijke beleidskeuze of de pandemie onder controle moest worden gekregen ook als bedrijven, winkels en restaurants dicht zouden moeten, dan wel dat bedrijven, winkels en restaurants altijd open zouden moeten blijven, werden tussen gevestigde mainstream partijen nauwelijks uiteenlopende beleidsvoorkeuren gezien. Met gemiddelde gepercipieerde posities op de als meetinstrument gebruikte zevenpuntattitudeschaal (met 1 ‘Corona-

pandemie onder controle krijgen’ en 7 ‘Bedrijven, winkels en restaurants open houden’) van 2,6 voor de VVD, 2,8 voor het en de CU, 3,3 voor D66, 3,4 voor GroenLinks en PvdA en 3,6 voor de SP, leken deze partij ten aanzien van dit urgente vraagstuk één pot nat, in ieder geval geen partijen met wezenlijke of grote inhoudelijke verschillen.²⁴ Slechts relatieve politieke buitenbeentjes als de PVV (5,1) en Forum voor Democratie (5,7) werden gezien als partijen met een echt andere aanpak van de voortdurende coronacrisis.²⁵

Een tweede reden om het niet de kiesgerechtigden te ‘verwijten’ dat zij minder grote verschillen tussen partijen zagen maar met de eventueel beschuldigende vinger naar partijen te wijzen, is van meer algemene aard. Geruime tijd kon het Nederlandse politieke bestel en daarbinnen vertoonde electorale gedrag worden begrepen in termen van een dominante onderliggende links-rechts dimensie, zij het dat zeker sinds het begin van de 21^e eeuw de relevantie van andere scheidslijnen moet worden erkend.²⁶ Maar deze links-rechts dimensie leek, mede door haar aanzienlijke adaptieve vermogen, ook in de 21^e eeuw nog bruikbaar en relevant.²⁷ De vraag is hoe lang nog. In ieder geval lijken steeds meer Nederlandse kiesgerechtigden moeite te hebben om het drukbezette politieke landschap te kennen en te duiden en ordenen in termen van links en rechts. In tabel 4.5 zijn de percentages opgenomen

Tabel 4.5 Onbekendheid met partijen in termen van links en rechts, 2010-2021

partij	percentage dat partij kent maar niet kan plaatsen in termen van links en rechts			
	2010	2012	2017	2021
VVD	19	10	13	20
PVV	10	11	14	21
CDA	9	10	14	21
D66	11	14	15	22
GL	9	10	12	20
SP	11	11	15	22
PvdA	9	8	12	21
CU	13	14	21	24
FVD	---	---	36	23
PvdD	22	16	25	27
50PLUS	---	---	29	35
SGP	18	19	25	30
DENK	---	---	37	37
JA21	---	---	---	49

van diegenen die betreffende partijen wel kennen maar niet kunnen plaatsen in een eendimensionale links-rechts ruimte. Voor 2021 blijkt dan, dat voor alle partijen ten minste één op de vijf kiesgerechtigden het laat afweten, en dat ook voor politieke partijen die sinds jaar en dag deel uitmaken van het Nederlandse politieke landschap het ideologische profiel minder gekend is of herkend wordt in termen van links en rechts.²⁸

De suggestie dat steeds minder burgers de Nederlandse politiek scherp kunnen zien door een links-rechts bril - en daardoor meer moeite hebben om met een enkele blik op het politieke speelveld grote inhoudelijke verschillen te zien - past bij de her en der gesignaleerde ontwikkeling van fragmentatie van het politieke en electorale bestel.²⁹

4.4 Slot

“De Nederlandse burger, die kan kolken van woede over Zwarte Piet en genderneutrale toiletten, die over alles zijn mening in kapitalen uitsmeert op Twitter, reageert op het Covid-19-virus nochtans opmerkelijk kalm”, aldus NRC Handelsblad op 6 maart 2020, in de beginfase van wat een pandemie bleek te zijn.³⁰ Maanden later signaleren onze zuiderburen eveneens dat het cliché van de nuchtere Nederlanders allicht een kleine kern van waarheid bevat: “Nuchter volkje’ heeft minder kritiek op het coronabeleid”, kopte De Standaard op 1 augustus 2020.³¹ Wellicht is het precies deze relatieve nuchterheid die ervoor gezorgd heeft, dat de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021 voor partijen en campagnevoerders weliswaar wezenlijk anders was dan in voorgaande jaren, maar dat de Nederlandse burgers zich kennelijk nuchter opstelden en wisten te gedragen als in het ‘oude normaal’. De politieke belangstelling bleef op het niveau van voordien, men volgde zoals in eerdere gevallen de campagne inclusief voorname onderdelen ervan als lijsttrekkersdebatten en opiniepeilingen, en maakte frequent gebruik van stemhulpen om uiteindelijk op een relatief laat moment in de aanloop van de verkiezingen een definitieve keuze van partij en/of kandidaat te maken.

Zoals te doen gebruikelijk in de 21e eeuw, en zeker in het afgelopen decennium.³² Daarbij zagen kiesgerechtigden misschien wat minder inhoudelijk verschil tussen de politieke partijen, maar dat kan heel goed het gevolg zijn van die voor die actoren gemankeerde campagne en de dominantie van het coronathema.

Maar aan de kiesgerechtigden heeft het niet gelegen, zij zochten onverstoord informatie om uiteindelijk in groten getale dat ene vakje rood te kleuren. En men ging over tot de orde van de dag, zoals na de verkiezingsdag een formatieproces op gang kwam dat in zijn complexiteit en traagheid evenmin deed vermoeden dat we te maken hebben gehad met hoe dan ook zeer bijzondere Kamerverkiezingen.

Referenties en eindnoten

1. U. Rosenthal, A. Boin & L.K. Comfort, The changing world of crises and crisis-management, in: U. Rosenthal, A. Boin & L.K. Comfort (eds.), *Managing Crises: Threats, Dilemmas, Opportunities*. Springfield, Ill. Charles Thomas Publishers, 2001, p.7.
2. Voor een overzicht van wereldwijd vanwege de pandemie uitgestelde verkiezingen en volksstemmingen als referenda, zie <https://www.idea.int/news-media/multimedia-reports/global-overview-covid-19-impact-elections>.
3. Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2020-2021, kamerstuk 35165 nr. 30.
4. P. Kanne & M. Driessen, *Corona & de verkiezingen: moeten ze worden uitgesteld?* Amsterdam, I&O Research, 2021, p. 4. (<https://www.ioresearch.nl/wp-content/uploads/2021/01/iemo-research-peiling-januari-ii-corona-en-verkiezingen-def.pdf>). Zie overigens voor een uitgebreid overzicht van overwegingen en criteria om verkiezingen al dan niet uit te stellen: T.S. James & S. Alihodzic (2020), *When Is It Democratic to Postpone an Election? Elections During Natural Disasters, COVID-19, and Emergency Situations*, *Election Law Journal: Rules, Politics, and Policy*, 19/3. DOI: 10.1089/elj.2020.0642.

5. Voor een algemenere beschouwing over risico's van het houden van verkiezingen in corona-tijd, zie T. Landman & L. Di Gennaro Splendore (2020), *Pandemic democracy: elections and COVID-19*, *Journal of Risk Research*, 23/7-8, pp.1060-1066. Zie voor enkele opvattingen over de integriteit en eerlijkheid van het stemproces rondom de Kamerverkiezingen van 2021 de bijdrage van Carolien van Ham (hoofdstuk 2).
6. Zie over campagnes en mogelijke leereffecten o.a. R.P. Hart, *Campaign Talk: Why Elections Are Good For Us*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2000.
7. T.W.G. van der Meer, A. Walter & P. Van Aelst (2016), *The contingency of voter learning: How election debates influenced voters' ability and accuracy to position parties in the 2010 Dutch election campaign*, *Political Communication*, 33/1, p.151. Hier en in het navolgende zijn Engelstalige citaten ten behoeve van de leesbaarheid door de auteurs van deze bijdrage in het Nederlands vertaald.
8. C. van der Eijk & M.N. Franklin, *Elections and Voters*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2009, p.227 (cursivering door auteurs).
9. J. Tillie, J. van Holsteyn, H. van der Kolk & K. Aarts, *Rumoer: Nederlandse kiezers en politiek 1998-2021*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016, p.146.
10. Er bestaat overigens een sterk positief verband tussen de mate van (subjectieve) politieke belangstelling en de intensiteit van het volgen van de verkiezingscampagne.
11. Zoals getypeerd in onder meer de Volkskrant in een beschouwing van september 2020 over de vraag hoe partijen zich aan het voorbereiden waren op deze in meerdere opzichten uitzonderlijke campagne; zie <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/hoe-bereiden-politieke-partijen-zich-voor-op-een-1-5-meter-campagne~bc247466/> (geraadpleegd 7 augustus 2021).
12. Zie o.a. <https://tk2021.vupolcom.nl/reports/nrc3/#mediagebruik-van-kiezers> (geraadpleegd 10 augustus 2021)
13. Allicht van meer electoraal belang is het, dat de informatie die de opiniepeilingen aan kiesgerechtigden verschaffen bruikbaar is bij strategische overwegingen in de electorale calculus en andere vormen van mede door peilingen geïnformeerd kiesgedrag; zie o.a. J. van Holsteyn & G. Irwin (2013), *Effecten van peilingen op kiezers: schets van een onderzoeksprogramma*, *Beleid en Maatschappij*, 40/2, 80-84.
14. T. Louwerse, R.E. van Dijk (2021), *Reporting the polls: the quality of media reporting of vote intention polls in the Netherlands*, *Acta Politica*, doi:10.1057/s41269-021-00208-5.
15. Zie voor een overzicht van in de aanloop van de Kamerverkiezingen van maart 2021 beschikbare stemhulpen <https://www.meerdemocratie.nl/alle-stemwijzers-voor-de-tweede-kamerverkiezingen-2021-op-een-rij> (geraadpleegd 10 augustus 2021).
16. M. Rosema & T. Louwerse (2016), *Response Scales in Voting Advice Applications: Do Different Designs Produce Different Outcomes?*, *Policy and Internet*, 8/4, p.431.
17. Voor meer informatie over de beoordeling van briefstemmen, zie de bijdrage van Carolien van Ham (hoofdstuk 2).
18. J. van Holsteyn & G. Irwin, *Wie het laatst kiest, kiest...*, in: T. van der Meer, H. van der Kolk & R. Rekker (red.) (2018), *Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017*. Amsterdam, Stichting KiezersOnderzoek Nederland (SKON), pp.32-41.
19. <https://www.trouw.nl/politiek/de-campagne-oogt-tam-maar-saai-is-het-allerminst~b33e620d/> resp. *Wilma Kieskamp in Trouw*, 13 maart 2021; <https://www.trouw.nl/politiek/de-verkiezingsstrijd-zit-vol-grote-beloftes-maar-de-premier-lijkt-onaantastbaar~b895b3669/> (bronnen geraadpleegd 7 augustus 2021).
20. <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/politiek/artikel/5219553/zij-zakten-door-het-ijs-en-dit-was-de-grote-verrassing> (geraadpleegd 7 augustus 2021).
21. <https://www.rtvoost.nl/nieuws/1522543/Verbazing-bij-politicoloog-Van-der-Kolk-over-grote-verkiezingsnederlaag-linkse-partijen> (geraadpleegd 7 augustus 2021).
22. <https://nos.nl/nieuwsuur/collectie/13859/artikel/2372663-corona-verdringt-op-dit->

- moment-alle-andere-verkiezingsthema-s (geraadpleegd 11 augustus 2021).
23. <https://tk2021.vupolcom.nl/reports/issues/> (geraadpleegd 11 augustus 2021).
  24. Omdat de verschillen zo gering zijn, laten we een in dat geval allicht onduidelijke presentatie van deze gegevens in figuurvorm achterwege.
  25. Voor meer informatie over de invloed van de coronaproblematiek op het electorale proces en stemgedrag, zie de bijdrage van Take Sipma (hoofdstuk 8).
  26. Zie o.a. H. Pellikaan, S. de Lange & Tom van der Meer (2007), *Fortuyn's Legacy. Party System Change in the Netherlands*, *Comparative European Politics*, 5/3, pp.282-302; K. Aarts & J. Thomassen (2008), *Dutch voters and the changing party space 1989-2006*, *Acta Politica*, 43/2-3, pp.203-234.
  27. W. van der Brug & C. van der Eijk (2003), *Enige nuances: misverstanden over kiezers in het algemeen en de verkiezingen van 2002/2003 in het bijzonder*, in: R. Coops et al. (red.), *Een politieke aardverschuiving*. Alphen aan den Rijn: Kluwer, pp.74-88.
  28. En het gaat hierbij niet om een en dezelfde kleine groep kiesgerechtigden die het bij de links-rechtsplaatsing van partijen laat afweten. Slechts 12% kon geen van de partijen plaatsen, 55% kon alle partijen plaatsen en 33% kon tussen 1 en 13 van de partijen niet plaatsen. Tevens dient hier opgemerkt te worden dat dit patroon van toenemende percentages kiesgerechtigden die partijen niet kunnen plaatsen in links-rechts termen eveneens aanwezig is bij enkele belangrijke politieke strijdpunten, zoals de houding ten aanzien van de gewenste grootte van verschillen in inkomens en de toelaatbaarheid van euthanasie. Het valt daarbij overigens niet uit te sluiten dat een deel van deze hogere cijfers in 2021 het gevolg is van veranderingen in de manier van dataverzameling in vergelijking tot eerdere jaren; het relatief geringere aantal persoonlijke interviews zou kunnen hebben geleid tot een toename van het aantal respondenten dat geen antwoord op een vraag wenst of kan geven. Hier ligt een opdracht voor nader onderzoek.
  29. Zie o.a. G. Irwin & J. van Holsteyn (2019). *Wat je zegt, ben je zelf... Inzicht in kiesgedrag in Nederland in de 21e eeuw*, in: T. Louwerse et al. (red.), *Van driestromenland tot delta: Beschouwingen over ontwikkelingen in de Nederlandse politiek*. Leiden: Leiden University Press.
  30. Zie <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/03/06/nederlanders-kunnen-witheet-woorden-over-zwarte-piet-maar-blijven-kalm-in-tijden-van-corona-a3992975> (geraadpleegd 11 augustus 2021).
  31. https://www.standaard.be/cnt/dmf20200731_97311729 (geraadpleegd 11 augustus 2021).
  32. Voor later: het is interessant de aanloop naar de Kamerverkiezingen te vergelijken met die van bijvoorbeeld 1977, 1986 en/of 2002, toen eveneens gedurende de verkiezingscampagne bijzondere, crisisachtige gebeurtenissen als respectievelijk de treinkaping bij De Punt, de kernramp in Tsjernobyl en de moord op Pim Fortuyn de voorgenomen reguliere politieke en electorale gang van zaken verstoorden.

5.

Partij of persoon? Over voorkeurstemmen en de mogelijkheid van een partijstem

Marijn Nagtzaam

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Bijna een derde van de kiezers brengt een voorkeurstem uit, met name vanwege de identiteit van een kandidaat en niet vanwege inhoudelijke verschillen tussen kandidaten van dezelfde partij.
- Voor het grootste deel van de kiezers is een voorkeurstem toch vooral bedoeld als steun aan de partij.
- Ongeveer 50% van de respondenten uit het NKO zou gebruik gemaakt hebben van een partijstem, als die optie aanwezig was geweest.
- Dit komt met name omdat kiezers geen voorkeur voor een kandidaat hebben, of niet voldoende informatie hebben om een goede afweging te maken tussen de kandidaten van één partij.

5.1 Inleiding

Bij de Tweede Kamerverkiezingen hebben kiezers de mogelijkheid te stemmen op verschillende kandidaten die voor een bepaalde partij op de lijst staan. Als een burger wil stemmen is deze dus verplicht op een specifieke kandidaat te stemmen. Alleen op een lijst stemmen is onmogelijk, waardoor een stem op de lijsttrekker vaak als 'partijstem' wordt bestempeld. Dit terwijl deze stemmen evengoed op een persoon zijn uitgebracht. Misschien dat de kiezer juist een specifieke voorkeur voor de lijsttrekker heeft.

Stemmen op andere kandidaten dan de lijsttrekker worden wel gezien als voorkeurstemmen. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 bracht ruim 28% van de kiezers een voorkeurstem uit: een record.¹ Dat het record gebroken is, is overigens geen verrassing. Al sinds de jaren '80 van de vorige eeuw is er een stijgende trend te zien in het aandeel kiezers dat een voorkeurstem uitbrengt. Maar waarom brengt meer dan een kwart van de kiezers een voorkeurstem uit? En hebben al deze kiezers ook daadwerkelijk een voorkeur voor die ene specifieke kandidaat waar ze op stemmen? Over deze twee vragen gaat dit hoofdstuk.

5.2 Waarom een voorkeurstem?

In het Nationaal Kiezersonderzoek van 2021 is, net zoals bij voorgaande edities, aan respondenten gevraagd of ze op de lijsttrekker van een partij of op een andere kandidaat hebben gestemd. Bijna 32% van de respondenten gaf aan een voorkeurstem te hebben uitgebracht. Dit is iets meer dan het daadwerkelijk uitgebrachte percentage voorkeurstemmen.² In de eerste kolom in tabel 5.1 (Voorkeurstem uitgebracht) is daarnaast voor verschillende groepen weergegeven hoe hoog het percentage voorkeurstemmers binnen die groep is. We zien bijvoorbeeld dat iets meer vrouwen dan mannen een voorkeurstem uitbrengen, en dat ook met een groter deel van de midden- en hoger opgeleide kiezers een voorkeurstem uitbrengen. Daarnaast zien we dat

er grote verschillen bestaan tussen het aantal uitgebrachte voorkeurstemmen per politieke partij.³ Opvallend is dat vooral binnen het CDA, Forum voor Democratie en GroenLinks een groot deel van de kiezers een voorkeurstem heeft uitgebracht. Bij de eerste twee partijen komt dat met name door één specifieke kandidaat. Bij het CDA kreeg Pieter Omtzigt veel stemmen en bij Forum voor Democratie behaalde Wybren van Haga bijna evenveel stemmen als lijsttrekker Thierry Baudet.⁴ Bij GroenLinks is het niet één specifieke kandidaat die veel stemmen weet te trekken, maar zijn het met name vrouwelijke kandidaten waar veel voorkeurstemmen op worden uitgebracht.⁵

Aan respondenten die een voorkeurstem hebben uitgebracht is ook gevraagd wat daarvoor de belangrijkste reden was (zie tabel 5.1):

- Bijna een derde van de voorkeurstemmers geeft aan dat de voorkeurstem nog steeds voor een belangrijk deel bedoeld is als steun voor de partij.⁶
- Een ongeveer even groot deel van de voorkeurstemmers geeft aan dat ze een stem hebben uitgebracht op een kandidaat omdat ze die kandidaat de beste kandidaat van de lijst vinden.
- Ongeveer 15,5% van de kiezers die een voorkeurstem uitbrengt geeft aan een voorkeurstem uit te brengen op een kandidaat, vanwege het feit dat die kandidaat een vrouw is.⁷ Dit is in lijn met de daadwerkelijke verkiezingsuitslagen waarin we vaak zien dat de hoogst geplaatste vrouw op een lijst veel meer voorkeurstemmen haalt dan op basis van lijstpositie alleen verwacht zou mogen worden.⁸
- Uit de zelfde regio komen of voor bepaalde belangen opkomen zijn ook redenen om een voorkeurstem te krijgen, al zijn deze wel minder belangrijk dan de eerder genoemde redenen.
- Verder is voor een klein deel kiezers de etnische achtergrond van een kandidaat de belangrijkste reden.

Tabel 5.1 Belangrijkste reden voor het uitbrengen van een voorkeurstem

	Voorkeurstem uitgebracht	Belangrijkste reden voor voorkeurstem								N
		Steun voor partij	Beste kandidaat	Kandidaat is een vrouw	Komt op voor bepaalde belangen	Kandidaat komt uit eigen buurt / regio	Ken deze kandidaat persoonlijk	Kandidaat is van etnische minderheid	Overige redenen	
Totaal	32,1	30,3	32,5	15,6	6,1	4,6	1,0	1,2	8,7	2673
Geslacht										
man	29,0	32,9	35,9	8,6	6,2	5,4	1,2	0,7	9,2	1380
vrouw	35,4	27,6	28,8	23,1	6,0	3,8	0,7	1,9	8,2	1293
Achtergrond										
Nederlands	33,3*	29,6	32,8	16,1	6,4	5,4	1,0	0,5	8,2	2061
Westers	30,5*	31,9	30,7	15,6	3,1	1,2	1,6	1,2	14,8	257
Niet-westers	26,6*	32,0	32,3	12,7	6,0	2,3	0,3	6,7	7,7	300
Opleidingsniveau										
lager	27,1	33,5	36,6	11,5	5,9	5,0	0,2	0,0	7,3	478
midden	33,1	32,2	33,0	15,8	5,9	3,4	0,7	1,6	7,4	861
hoger	34,5	27,5	30,9	17,4	5,6	5,5	1,5	1,3	10,4	1134
Partijkeuze										
VVD	14,5	25,7	57,0	6,1	1,4	2,8	0,9	0,7	5,4	575
D66	25,5	18,0	30,7	33,7	4,5	3,2	0,7	1,2	8,0	401
PVV	14,3	42,2	35,4	6,1	6,1	1,4	1,1	0,0	7,6	277
CDA	60,8	28,6	34,3	8,9	5,2	10,9	2,0	0,0	10,1	248
SP	40,7	25,0	26,9	20,5	10,9	5,1	0,0	0,0	11,5	156
PvdA	39,7	34,9	13,8	27,0	4,6	7,2	1,3	0,7	10,5	152
GL	62,3	26,7	9,6	34,1	8,1	6,7	0,0	3,0	11,9	135
FVD	54,7	28,7	44,1	0,7	15,4	0,0	0,0	0,7	10,3	136
PvdD	40,2	43,4	7,1	26,3	7,1	5,1	1,0	1,0	9,1	99
CU	41,1	38,6	19,3	13,6	3,4	9,1	3,4	2,3	10,2	88
Volt	40,9	40,0	13,8	23,1	1,5	7,7	1,5	1,5	10,8	65
JA21	23,4	37,5	34,4	6,3	10,9	4,7	0,0	0,0	6,3	64
SGP	17,0	57,4	24,1	0,0	9,3	3,7	0,0	0,0	5,6	54
DENK	33,9	44,0	30,0	8,0	0,0	0,0	0,0	18,0	0,0	50
50PLUS	24,1	46,4	10,7	17,9	7,1	7,1	3,6	0,0	7,1	28
BBB	43,5	0,0	8,7	4,3	43,5	26,1	0,0	0,0	17,4	23
BIJ1	30,4	34,8	8,7	17,4	17,4	0,0	0,0	13,0	8,7	23
overige partijen	31,6	40,4	10,5	15,8	7,0	5,3	1,8	0,0	19,3	57

Noot: De kolom 'voorkeurstem uitgebracht' bevat het percentage respondenten dat aangaf een voorkeurstem te hebben uitgebracht. Aan deze kiezers is gevraagd wat de belangrijkste reden was om een voorkeurstem uit te brengen. De resultaten daarvan zijn terug te vinden in de overige 8 kolommen, waarin percentages zijn gerapporteerd (elke rij telt op tot 100%). Leesvoorbeeld: van alle vrouwelijke respondenten die bij de Tweede Kamerverkiezingen een stem hebben uitgebracht, heeft 34,9% een voorkeurstem uitgebracht. Daarvan was voor 28% steun voor de partij de belangrijkste reden, voor 29,4% was de kandidaat van keuze de beste kandidaat van de lijst etc.

* niet significant bij 0,05; overige relaties zijn op dit niveau statistisch significant.

Binnen de literatuur bestaan verschillende verklaringen voor waarom kiezers een voorkeurstem zouden kunnen uitbrengen. Eén van die verklaringen is dat kiezers eerder geneigd zijn om een voorkeurstem uit te brengen op een kandidaat die behoort tot dezelfde sociale groep.⁹ We zien dit voornamelijk terug als we kijken naar twee specifieke kenmerken die zijn opgenomen in tabel 5.1: geslacht en etniciteit (hiervoor zijn de vetgedrukte cellen in de tabel relevant).

Als we kijken naar geslacht, zien we dat iets meer vrouwen een voorkeurstem uitbrengen dan dat mannen dat doen. Bovendien zit er vooral een groot verschil in de redenen waarom ze dit doen. Van de mannelijke voorkeurstemmers brengt maar 8,7% een stem uit op een kandidaat omdat deze kandidaat een vrouw is. Bij vrouwelijke voorkeurstemmers ligt dit percentage veel hoger: 22,8%.

Een zelfde patroon zien we als we kijken naar de reden om een voorkeurstem uit te brengen dat de kandidaat een niet-Nederlandse achtergrond heeft. Hoewel kiezers met een andere, en dan met name een niet-westerse, achtergrond minder vaak een voorkeurstem uitbrengen, is de afkomst van een kandidaat voor deze groep wel van groter belang. Van de voorkeurstemmers met een Nederlandse achtergrond voert 0,5% aan dat de belangrijkste reden om een voorkeurstem uit te brengen was dat de kandidaat tot een etnische minderheid behoort. Binnen de kiezers met een niet-westerse achtergrond is dit percentage bijna 6 procentpunt hoger.

In lijn met eerdere onderzoeken laten ook de resultaten op basis van dit kiezersonderzoek zien dat identiteit voor een belangrijke mate bepaald of en waarom kiezers een voorkeurstem uitbrengen. (Eventuele) inhoudelijke verschillen tussen kandidaten van dezelfde partij blijken voor kiezers maar een heel beperkte rol te spelen.¹⁰ Bij het uitbrengen van een voorkeurstem gaat het met name om andere kenmerken van kandidaten.

5.3 Een voorkeurstem: voornamelijk steun voor de partij of de kandidaat?

Op basis van verkiezingsuitslagen alleen is het lastig, zo niet onmogelijk, om vast te stellen in hoeverre stemmen op kandidaten ook daadwerkelijk bedoeld zijn om een voorkeur voor die kandidaat uit te spreken. Hoewel stemmen op de lijsttrekker vaak gelijk gesteld worden aan een stem op de partij, toonde eerder onderzoek al aan dat sommige kiezers ook een specifieke voorkeur voor de lijsttrekker hebben. Deze kiezers hadden bijvoorbeeld ook op die kandidaat gestemd als hij of zij lager op de lijst had gestaan.¹¹ Tegelijkertijd laat onderzoek ook zien dat sommige kiezers eigenlijk geen voorkeur hebben voor een specifieke kandidaat, maar soms wel een voorkeurstem uitbrengen omdat ze niet op de lijsttrekker willen stemmen.¹²

In het Nationaal Kiezersonderzoek is aan voorkeurstemmers specifiek gevraagd of hun stem voornamelijk gezien mag worden als steun voor een kandidaat of steun voor een partij. Voor ongeveer 60% van hen is een voorkeurstem vooral een stem die steun uitsprekt voor de partij, zoals te zien is in tabel 5.2. Van de acht grootste partijen is dit voor de meeste partijen het geval, alleen bij kiezers voor het CDA en de SP geeft meer dan de helft van de respondenten die een voorkeurstem uitbrachten aan dat die vooral bedoeld was om steun voor de kandidaat uit te spreken. Hiervoor zou een mogelijke verklaring de populariteit van Renske Leijten (SP) en Pieter Omtzigt (CDA) kunnen zijn. Zij hebben veel waardering (en aandacht) gekregen voor hun werk als Kamerlid rondom de toeslagenaffaire. Dit was echter een uitzonderlijke situatie. In het algemeen kan worden gesteld dat de partij een belangrijke rol speelt, en dat het niet goed mogelijk is om de populariteit van kandidaten af te lezen aan de verkiezingsuitslag alleen.

Tabel 5.2 Belangrijkste reden voor het uitbrengen van een voorkeurstem

Partij	Steun voor kandidaat (%)	Steun voor partij (%)	N
VVD	39	61	84
D66	28	72	103
PVV	21	79	42
CDA	71	29	154
SP	64	36	66
PvdA	28	72	61
GL	24	77	85
FVD	40	60	75
PvdD	21	80	39
CU	31	69	36
Volt	15	85	26
JA21	21	79	14
SGP	30	70	10
DENK	40	60	20
50PLUS	71	29	7
BBB	0	100	10
BIJ1	20	80	5
Overige partijen	0	100	18
Totaal	38	62	863

5.4 Wat als de kiezer op een partij zou kunnen stemmen?

Voor het grootste deel van de kiezers kan hun stem dus vooral als steun voor de partij gezien worden. Dit roept de vraag op hoeveel mensen als dat mogelijk zou zijn, liever een partijstem zouden willen uitbrengen in plaats van een kandidaatsstem. Voor Nederland zou deze optie nieuw zijn. Maar in landen zoals bijvoorbeeld België, Denemarken en Oostenrijk kan de kiezer naast een kandidaatsstem wel een partijstem uitbrengen. De invoering van een partijstem is voorgesteld in het Burgerforum kiesstelsel.¹³ In dit kiesstelsel zou de kiezer de mogelijkheid hebben om of een partijstem uit te brengen of een kandidaatsstem. Een kiezer die geen voorkeur heeft voor een specifieke kandidaat, of het eens is met de volgorde van kandidaten zoals opgesteld door de partij kan gebruik maken van een partijstem. Kiezers die wel een specifieke voorkeur hebben voor één van de kandidaten kunnen nog steeds een voorkeurstem voor een kandidaat uitbrengen.

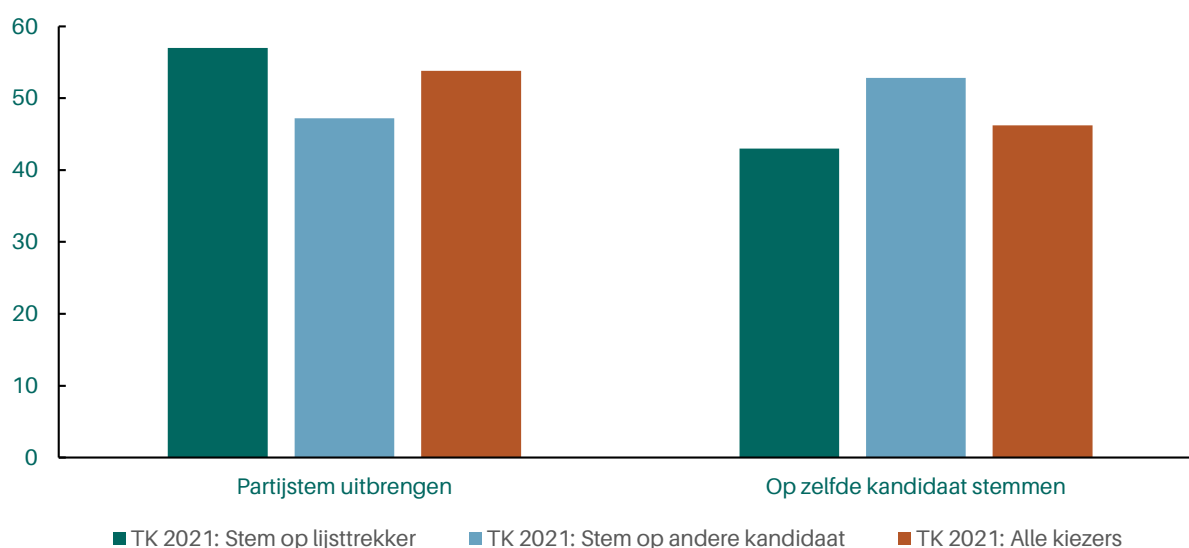
Om een beeld te vormen van het mogelijke effect dat een invoering van een partijstem zou kunnen hebben, onder meer op het gebruik van de voorkeurstem, zijn in het Nederlands Kiezersonderzoek in 2021 ook enkele vragen

opgenomen die gaan over de invoering van een partijstem. Ten eerste is aan respondenten gevraagd of ze, indien dat mogelijk was geweest, gebruik gemaakt zouden hebben van een partijstem (zie figuur 5.1). Ruim 50% van de respondenten geeft aan gebruik te willen maken van de partijstem.¹⁴ Dit aandeel ligt iets hoger bij respondenten die op een lijstrekker hebben gestemd dan bij respondenten die hebben gestemd op een andere kandidaat (respectievelijk 57% en 47%). Dit is een (hoewel statistisch significant) redelijk klein verschil. En dat is op het eerste gezicht wellicht verrassend. De assumptie is tenslotte vaak dat een stem op een andere kandidaat een echte voorkeurstem is. Hierboven en in eerder onderzoek is al aangetoond dat dit echter niet altijd het geval is. Dit kleine verschil is daar opnieuw bewijs voor.

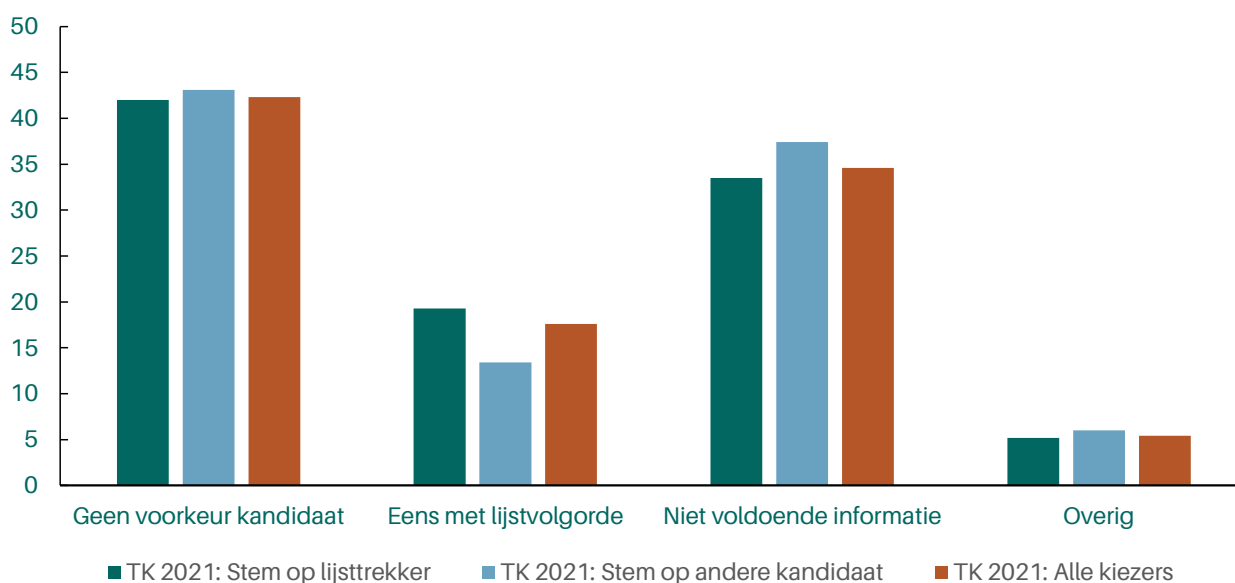
Ten tweede is aan respondenten die aangaven gebruik te willen maken van de partijstem gevraagd waarom ze dat zouden doen (zie figuur 5.2). Voor ongeveer 40% van de kiezers komt hier naar voren dat ze geen voorkeur voor een specifieke kandidaat hebben en daarom een partijstem uitbrengen. Van alle kiezers zegt 17,6% dat ze het eens zijn met de lijstvolgorde en daarom een partijstem uit zouden brengen. Daarnaast zegt 34,3% van de kiezers dat ze niet voldoende informatie hebben om een keuze te maken tussen alle kandidaten. Rond de 5% van de kiezers geeft aan een overige

reden te hebben om een partijstem uit te brengen. Gevraagd naar deze reden geeft een aanzienlijk deel van deze kiezers als reden dat 'het partijprogramma bepalend is' en 'het niet om personen gaat'. De categorie 'overig' hangt daardoor sterk samen met de categorie 'geen voorkeur kandidaat'. Wanneer we de antwoorden op deze vraag uitsplitsen naar stemgedrag bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 zien we dat er maar weinig verschil zit tussen respondenten die op een lijstrekker hebben gestemd of respondenten die op een andere kandidaat hebben gestemd. Het

grootste verschil zit in de categorie 'eens met lijstvolgorde'. Respondenten die een voorkeurstem hebben uitgebracht voeren dit minder vaak aan als reden voor een partijstem (13%) dan dat respondenten die een stem hebben uitgebracht hebben op een lijstrekker dat doen (19%).

Figuur 5.1 Invloed invoering partijstem op stem, naar stemkeuze bij TK-verkiezing 2021

Figuur 5.2 Belangrijkste reden om te wisselen naar een partijstem, naar stemkeuze bij TK-verkiezing 2021

Tabel 5.3 Partijstem en belangrijkste reden om te wisselen naar een partijstem, per partij

	Partijstem		Belangrijkste reden voor partijstem				
	Zou partijstem uitbrengen (%)	N	Geen voorkeur voor kandidaat op lijst (%)	Eens met de lijstvolgorde (%)	Onvoldoende informatie (%)	Overig (%)	N
VVD	51	520	41	21	35	4	259
D66	51	356	46	13	32	8	179
PVV	51	255	44	21	34	2	128
CDA	51	224	35	20	40	5	114
SP	59	145	30	18	46	6	83
PvdA	53	138	41	18	30	12	74
GL	55	120	45	3	45	8	65
FVD	55	106	41	29	30	0	56
PvdD	68	81	43	9	42	6	53
CU	49	78	44	23	26	8	39
Volt	59	56	58	3	30	9	33
JA21	53	58	45	14	35	7	29
SGP	57	42	50	25	21	4	24
DENK	74	42	66	13	13	9	32
50PLUS	72	25	50	6	39	6	18
BBB	67	15	33	11	56	0	9
BIJ1	46	13	20	60	0	20	5
Overige partijen	70	50	46	6	49	0	35
Totaal	54	2324	42	17	35	6	1235

In tabel 5.3 zijn de antwoorden op beide vragen uitgesplitst per partij. Deze resultaten verschillen maar in beperkte mate van elkaar en we zien bij de meeste partijen dus een vergelijkbaar patroon. Wat vooral opvallend is, is dat bij GroenLinks maar 3% aangeeft dat de reden om gebruik te maken van een partijstem is dat de respondent het eens is met de lijstvolgorde.

5.5 Slot

In dit hoofdstuk is ingegaan op de vraag waarom een aanzienlijke deel van het Nederlandse electoraat een voorkeurstem uitbrengt en wat deze stemmen willen zeggen. Voor veel stemmers spelen sociaal-demografische kenmerken, zoals met name geslacht, etniciteit en regionale afkomst, een rol bij het uitbrengen van een voorkeurstem. De keuze tussen kandidaten van dezelfde partij lijkt daarmee niet te gaan om inhoudelijke verschillen tussen die kandidaten. Wat echter ook blijkt uit de

resultaten van dit kiezersonderzoek is dat voor het grootste deel van de kiezers is een stem op een persoon toch vooral een stem is om steun voor de partij uit te spreken. Van een partijstem, zoals voorgesteld in het wetsvoorstel Burgerforum kiesstelsel, zou volgens dit onderzoek veelvuldig gebruik gemaakt worden. Dit zou niet alleen kiezers zonder een specifieke voorkeur voor een kandidaat helpen, maar ook meer gewicht geven aan de bewust uitgebrachte voorkeurstemmen.

Referenties en eindnoten

1. Dat record stond op naam van de Tweede Kamerverkiezing van 2002, waar 27,1% van de stemmen op een andere kandidaat dan de lijsttrekker werden uitgebracht. Overigens kwam het aandeel voorkeurstemmen daar bij de vorige Tweede Kamerverkiezingen ook al heel dicht bij in de buurt. Toen was 27,0% van de stemmen een voorkeurstem.

2. Dit komt overeen met eerdere NKO's. Tussen 1998 en 2017 lag het percentage respondenten in het NKO dat zei een voorkeurstem te hebben uitgebracht gemiddeld ongeveer 2,5%punt hoger dan het daadwerkelijk percentage uitgebrachte voorkeurstemmen.
3. Hoewel deze percentages logischerwijs niet exact overeen komen met de verkiezingsuitslag zijn ze in grote lijnen vergelijkbaar.
4. Ook bij de SP behaalde één kandidaat een hoog aantal voorkeurstemmen. Renske Leijten wist ruim 23% van de SP kiezers aan zich te binden.
5. Hoewel het NKO niet specifiek vraagt naar op welke kandidaat is gestemd, is het in combinatie met de verkiezingsuitslag zelf wel waarschijnlijk dat deze specifieke kandidaten (bij Forum voor Democratie en het CDA) of groep kandidaten (bij GroenLinks) de verklaring voor deze percentages vormen.
6. Deze reden kan de percentages bij de andere categorieën verlagen. Als iemand bijvoorbeeld op een vrouwelijke kandidaat stemt, en het geslacht van de kandidaat daarbij bepalend is, kan de kiezer ook vinden dat deze kandidaat daarom 'de beste kandidaat is'.
7. Dit is aanzienlijk lager dan in eerdere NKO's (zie bijvoorbeeld: Van Holsteyn, J.J.M. & Andeweg, R.B. (2012). Tweede Orde Personalisering: Voorkeurstemmen in Nederland. *Res Publica* 54(2): 163-91 en Nagtzaam, M.A.M. (2019). *Second-Order Electoral Personalization. Intra-Party Preference Voting in Belgium and the Netherlands*. Doctoral dissertation, Leiden University.). Mogelijk valt dit te verklaren door een verandering in vraagstelling, waarbij de optie steun aan de partij bij deze vraag is opgenomen.
8. Hoewel ook andere zaken een belangrijke rol kunnen spelen voor kandidaten, krijgen kandidaten hoger op de lijst ook puur vanwege hun positie vaak meer stemmen. De lijstpositie van een kandidaat is daarom een belangrijke factor in het verklaren van het aantal stemmen dat een kandidaat haalt. Zie bijvoorbeeld: van Erkel, P.F.A. & Thijssen, P. (2016). The First One Wins: Distilling the Primacy Effect. *Electoral Studies*, 44: 245-54.
9. Zie bijvoorbeeld: Audrey, A., Pilet, J., Depauw, S. & Van Aelst, P. (2013). De Partij, de Leider of Een 'gewone' Kandidaat? Het Gebruik van Voorkeurstemmen bij de Gemeenteraadsverkiezingen van 2012. In *De Lokale Kiezer: Het Kiesgedrag Bij de Belgische Gemeenteraadsverkiezingen van Oktober 2012*, R. Dassonneville, M. Hooghe, S. Marien & J. Pilet (Eds.). Brussel: ASP, 117-40.
10. Dit valt waarschijnlijk deels ook te verklaren door het feit dat in Nederland veel politieke partijen deelnemen aan de verkiezingen. Daardoor ligt het ook in de lijn der verwachting dat inhoudelijke verschillen tussen kandidaten binnen dezelfde partij beperkt zijn, en er dus op dit gebied ook niet veel te kiezen is. Inhoudelijke afwegingen spelen daarom met name een rol bij de keuze voor een partij, en niet voor een kandidaat binnen die partij.
11. Van Holsteyn, J.J.M., & Andeweg, R.B. (2010). Demoted Leaders and Exiled Candidates: Disentangling Party and Person in the Voter's Mind. *Electoral Studies*, 29(4): 628-35.
12. Nagtzaam, M.A.M. (2019). *Second-Order Electoral Personalization. Intra-Party Preference Voting in Belgium and the Netherlands*. Doctoral dissertation, Leiden University.
13. Zie <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/12/15/kamerbrief-over-conceptwetsvoorstel-burgerforum-kiesstelsel>
14. Omdat het hier een optie betreft die voor een deel van de respondenten onbekend zal zijn geweest, en daardoor misschien ook onduidelijk wat het effect zou zijn is het belangrijk om ook te kijken naar het aandeel respondenten dat geen antwoord op deze vraag heeft gegeven. Ongeveer 1 op de 10 respondenten heeft aangegeven niet te weten of te willen zeggen of ze gebruik zouden maken van de partijstem.

6.

Meer parlementariërs zoals onszelf: wie kiezen voor vrouwen, MBO'ers, dorpelings en vakmensen?

Niels Spierings, Take Sipma en
Lieselotte Blommaert

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Op basis van een surveyexperiment onderzoeken we aan welk type kandidaat voor de Tweede Kamer Nederlandse kiesgerechtigden de voorkeur geven.
- Nederlandse kiesgerechtigden kiezen eigenlijk voor een Tweede Kamer die veel meer een afspiegeling is van de bevolking dan de huidige Tweede Kamer.
- Zowel mannen als vrouwen geven vaker de voorkeur aan een vrouwelijke dan aan een mannelijke kandidaat, hoewel vrouwen dit wel significant vaker doen.
- Hoger opgeleiden kiezen vaker een wo-opgeleide kandidaat dan een mbo-opgeleide kandidaat, maar lager opgeleiden kiezen niet significant vaker een mbo-opgeleide kandidaat dan een wo-opgeleide kandidaat.
- Kandidaten uit een dorp worden over het algemeen meer gekozen dan kandidaten uit de Randstad, behalve onder kiesgerechtigden die in zeer sterk stedelijke gebieden wonen.
- Professionals uit de publieke sector, zoals verpleegkundigen en basisschoolleerkrachten, worden vaker gekozen dan beroepspolitici en mensen uit het bedrijfsleven.

6.1 Inleiding

In analyses van de verkiezingsuitslag staan doorgaans de politieke partijen centraal, maar in essentie worden tijdens de Tweede Kamerverkiezingen de individuele volksvertegenwoordigers gekozen, die formeel “zonder last stemmen” (GW art. 67). In dit hoofdstuk gaan we daarom dieper in op de vraag door wie kiesgerechtigden zich het liefst laten vertegenwoordigen in de Tweede Kamer. Vertegenwoordiging in onze representatieve democratie kan op verschillende manieren ingekleurd worden. Onderdeel hiervan is descriptieve vertegenwoordiging: is de Tweede Kamer een afspiegeling van de Nederlandse bevolking? Als ze dat niet is op kenmerken die de kern van mensen hun identiteit raken, dan zullen mensen zich minder herkennen in de politiek en dan houden ze een beperkt beeld van ‘de politicus’. Mede daardoor lopen ze minder warm om zelf te participeren in de democratie en worden hun inhoudelijke belangen ook minder behartigd (substantieve vertegenwoordiging).

De Tweede Kamer is niet op alle vlakken een demografische afspiegeling van de bevolking. Zo zijn vrouwen, burgers met een migratieachtergrond en praktisch opgeleiden ondervertegenwoordigd.¹ Uit eerder onderzoek weten we dat geslacht en regio een belangrijke rol kunnen spelen in bewust een voorkeurstem uitbrengen (zie ook hoofdstuk 5). Echter, ruim driekwart van de kiezers stemt op één van de lijsttrekkers. Daardoor kunnen we op basis van voorkeurstemmen niet zomaar iets over preferenties concluderen.

In dit hoofdstuk onderzoeken we welke (onbewuste) preferentie kiesgerechtigden hebben waar het gaat om het geslacht, opleidingsniveau, de woonplaats en het beroep van volksvertegenwoordigers. Bovendien kijken we of mensen juist een voorkeur hebben voor mensen die op dit vlak op hen lijken. Prefereren vrouwen een vrouwelijke kandidaat en mannen een man? Of vrouwen wel een vrouw, maar mannen maakt het minder uit? Kiezen alleen hoger opgeleiden vaker een hoogopgeleide politicus of hebben ook de lager opgeleiden

een (onbewuste) voorkeur voor hoogopgeleide politici?

Om deze vragen over voorkeuren in vertegenwoordiging te beantwoorden, is in het NKO een vignetstudie (surveyexperiment) opgenomen, die is geïnspireerd op een eerdere Britse studie.² In deze opzet kreeg elke respondent twee fictieve kandidaten voor de Tweede Kamerverkiezingen voorgelegd en werd gevraagd te kiezen door wie zij zich het liefst laten vertegenwoordigen (waarbij ook ‘geen voorkeur’ mogelijk was, gekozen in 40% van de vergelijkingen). In totaal waren er 72 mogelijke kandidaten, die geheel hetzelfde profiel hadden, op vier kenmerken na: geslacht (man of vrouw), woonplaats (randstad of een dorp), opleidingsniveau (mbo, hbo of wo) en beroep (verpleger/basisschoolleraar, kleine ondernemer/winkeleigenaar of burgemeester/wethouder). Respondenten kregen willekeurig twee kandidaten voorgelegd die op ten minste één van de vier kenmerken verschilden. Daarna namen we alle keuzes samen en zo konden we in kaart brengen welk type kandidaat – onder gelijke omstandigheden – het populairst is en of dit samenhangt met de kenmerken van de kiezer. Hieronder bespreken we per identiteitskenmerk welke keuze de kiezers maakten.³

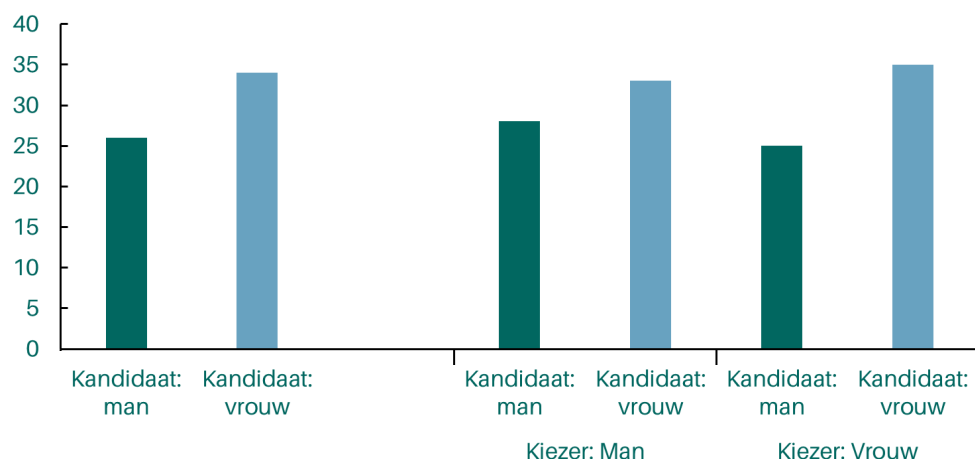
6.2 Mannen en vrouwen

Slechts 13% van de Nederlanders vindt dat mannen (veel) betere politiek leiders zijn dan vrouwen.⁴ Tenminste, dat zegt men als je het expliciet vraagt. Uit de bredere literatuur weten we echter dat politiek wel als iets masculiens, iets mannelijks, wordt gezien en dat vrouwen bijvoorbeeld minder politieke kennis wordt toegedicht. Die opvattingen bestaan ook onder vrouwen zelf. Vrouwen hebben gemiddeld minder politiek zelfvertrouwen dan mannen: ze denken de politiek minder te begrijpen en er zelf ook minder goed een actieve rol in te kunnen spelen. De consequentie hiervan kan zijn dat men toch eerder een man kiest.

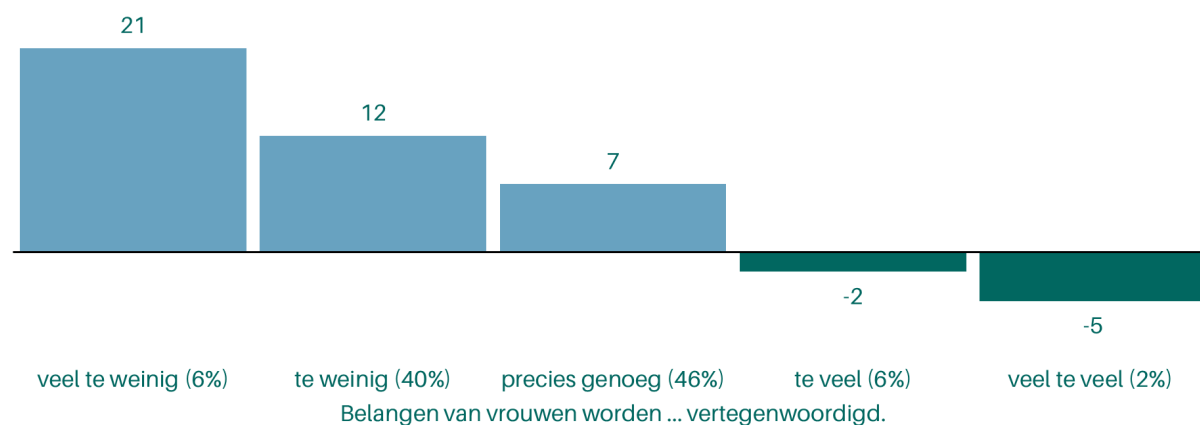
Aan de andere kant heeft de man-vrouwverdeling in de politiek al lang veel aandacht en dat lijkt zich ook in de

verkiezingsuitslag te uiten. Uit hoofdstuk 5 van dit rapport blijkt dat ruim 15% van de kiezers die een voorkeurstem uitbrengen die voorkeurstem uitbrengen omdat de kandidaat een vrouw is. Deze voorkeurstem gaat relatief vaak naar de eerste vrouw op de lijst.⁵ De hoogst genoteerde vrouwen worden echter op basis van de lijstpositie sowieso al gekozen. Daarom zijn in de meer recente verkiezingen acties opgezet om strategischer stemmen op een vrouw te bevorderen: daarbij wordt gestemd op vrouwen die op basis van hun lijstpositie waarschijnlijk niet gekozen gaan worden, maar met genoeg voorkeurstemmen de mannen boven hen op de lijst kunnen passeren, waardoor de verhouding vrouw-man verandert ten gunste van vrouwen.⁶ De afgelopen verkiezingen lijkt dit voor enkele kandidaten tot succes te hebben geleid.

Als we alle andere kenmerken gelijk houden wat kiezen de respondenten dan? Figuur

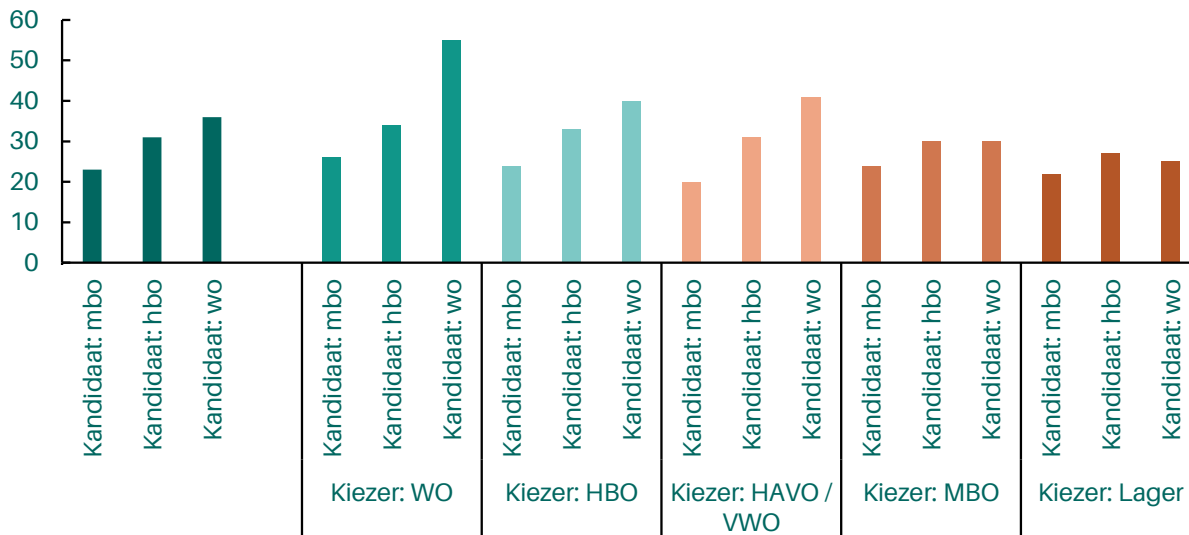
Figuur 6.1 Kans dat kandidaat wordt gekozen, uitgesplitst naar geslacht

Figuur 6.2 Percentage dat een vrouw kiest minus percentage dat een man kiest, uitgesplitst naar substantieve vertegenwoordiging van vrouwen

6.1 toont de kans dat een respondent een kandidaat van een bepaald geslacht kiest. Let wel: deze percentages tellen niet op tot 100%, omdat een respondent ook 'geen van beiden' kan kiezen. Ondanks, of juist dankzij, een oververtegenwoordiging van mannen in de Tweede Kamer en de politiek meer algemeen, worden vrouwen net wat meer gekozen dan mannen door de Nederlandse kiesgerechtigden. Over de gehele steekproef heen zien we een (statistisch significant) verschil van 8 procentpunten.

Opvallend is dat mannen ook vaker een vrouwelijke dan een mannelijke kandidaat kiezen. Desondanks hebben vrouwen een significant grotere kans om een vrouwelijke kandidaat te kiezen. Mannen kiezen 5 procentpunt vaker een kandidaat die vrouw is, vrouwen 10 procentpunt vaker.

Figuur 6.3 Kans dat kandidaat wordt gekozen, uitgesplitst naar opleidingsniveau

Naast dit experiment hebben we voor sommige van de groepen die in het experiment centraal staan ook expliciet gevraagd naar de substantieve vertegenwoordiging, met de vraag “Vindt u dat de belangen van vrouwen voldoende worden vertegenwoordigd in het Nederlandse parlement?” Zoals uit figuur 6.2 is op te maken vindt bijna de helft van de mensen dat de belangen van vrouwen (veel) te weinig behartigd worden en nog eens een kleine helft dat het precies genoeg is zoals het is; minder dan 10% vindt dat hun belangen te veel aandacht krijgen. Wat de figuur echter vooral laat zien is de sterke relatie tussen deze observatie en of men voor een man of vrouw kiest in ons experiment: mensen die vinden dat vrouwen (veel) te veel vertegenwoordigd worden kiezen vaker voor een man dan een vrouw.⁷

De mening van de respondent over de mate van substantieve vertegenwoordiging van vrouwen blijkt een belangrijkere voorspeller voor de voorkeur voor een vrouw dan het geslacht van de respondent. Tegelijkertijd zien we dat er een stevige vraag is naar meer vrouwen en dat ze onder gelijke omstandigheden meer geprefereerd worden. Dit suggereert dat vooral in het aanbod van kandidaten op kieslijsten een flinke slag geslagen kan worden om gelijke vertegenwoordiging in de Tweede Kamer te creëren, die met 40% vrouwen momenteel niet bereikt is.⁸

6.3 Opleidingsniveau van kandidaten

Nederland wordt door critici wel een ‘diplomademocratie’ genoemd, omdat opleidingsniveau één van de belangrijkste scheidslijnen is op tal van maatschappelijke en politieke vlakken.^{9,10} De situatie in de Tweede Kamer lijkt zelfs een uitvergroting van dit proces. Zo werd net na de verkiezingen becijferd dat ongeveer 80% van de nieuwe Tweede Kamerleden een universitaire opleiding heeft; ruim 10% een hbo-opleiding en slechts 2% een mbo-opleiding.¹¹ Ter vergelijking: onder de Nederlandse bevolking heeft slechts 4 op de 10 mensen een hbo- of wo-opleiding.

Weerspiegelt deze vertekening de keuze die kiesgerechtigden zouden maken bij vergelijkbare kandidaten met verschillend opleidingsachtergronden? Aan de ene kant zien we dat in ons experiment vaker wordt gekozen voor kandidaten met een universitaire opleiding. Zo zien we in het linkerdeel van figuur 6.3 dat onze fictieve wo-geschoolde kandidaten gemiddeld (significant) vaker gekozen worden dan hun hbo-geschoolde evenknie, en hbo-geschoolde kandidaten weer significant vaker dan de vergelijkbare mbo-geschoolde kandidaten. Aan de andere kant zien we ook dat dit opleidingseffect vele malen kleiner is dan de

feitelijke samenstelling van de Tweede Kamer suggereert. Als we de keuzes in het experiment volgen, zouden er per 2 mbo-opgeleide Tweede Kamerleden, 3 wo-opgeleide Tweede Kamerleden zijn. In de werkelijke Tweede Kamer zijn er per 2 mbo-opgeleide Kamerleden maar liefst 78 wo-opgeleiden.

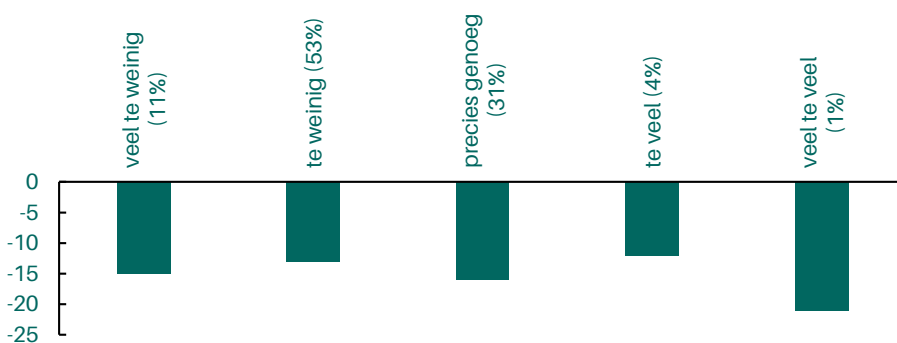
Zoals het rechterdeel van de figuur laat zien, is de keuze voor mbo- en hbo-kandidaten niet heel sterk afhankelijk van het opleidingsniveau van de respondent, ook al zien we dat de voorkeur voor een hbo-kandidaat zwak afneemt (van 34 tot 27) naarmate het opleidingsniveau van de respondent lager is.

De keuze voor wo-kandidaten varieert echter zeer sterk tussen respondenten. Hoe hoger de opleiding van de kiezer, des te sterker de voorkeur voor een wo-opgeleide kandidaat. Wo-opgeleide respondenten kiezen veel vaker voor wo-opgeleide kandidaten. Die voorkeur blijft bestaan maar is iets minder uitgesproken onder hbo-opgeleide respondenten en havo- of vwo-opgeleide respondenten. Daarentegen hebben mbo-opgeleide respondenten en laagopgeleide respondenten (bv. basisschool, vmbo) geen voorkeur voor wo-kandidaten boven hbo-opgeleide kandidaten. Tegelijkertijd kiezen laag- en mbo-opgeleiden wel iets vaker voor hbo- dan mbo-kandidaten.¹²

Dat hoger opgeleiden vaker gekozen worden is des te opvallender als we dit afzetten tegen mensen hun idee bij de substantieve representatie van lager opgeleiden (zie de percentages op de horizontale as in figuur

6.4). Bijna tweederde van de Nederlandse kiesgerechtigden vindt dat de belangen van lager opgeleiden (veel) te weinig vertegenwoordigd worden. De balkjes in figuur 6.4 zijn echter van grofweg gelijke hoogte. Dat toont dat er geen verband is tussen deze opvatting en de daadwerkelijke keuze voor een lager opgeleide kandidaat (die verder vergelijkbaar is met hoger opgeleide kandidaten) in het experiment: ook mensen die vinden dat de belangen van lager opgeleiden te weinig vertegenwoordigd worden, kiezen vaker een hoger opgeleide kandidaat, en niet minder vaak dan zij die vinden dat de belangen van lager opgeleiden precies genoeg of te veel vertegenwoordigd worden.

In de discussie rond 'de diplomademocratie' laat ons experiment zien dat de oververtegenwoordiging van hoogopgeleiden, en in het bijzonder de extreem lage descriptieve representatie van mbo-opgeleide respondenten, vrij breed wortelt: terwijl wo-opgeleide respondenten ook echt vooral 'hun eigen groep' kiezen, kiezen laag- en mbo-opgeleide respondenten niet eerder voor een mbo-opgeleide kandidaat (die verder niet verschilt van hoger opgeleide evenknieën). Sterker nog, mensen die de vertegenwoordiging van lager opgeleiden ondermaats vinden, kiezen nog altijd vaker een hoger opgeleide dan een laagopgeleide kandidaat.

Figuur 6.4 Verschil in keuze voor MBO-kandidaat minus een WO-kandidaat, uitgesplitst naar substantieve vertegenwoordiging van lager opgeleiden

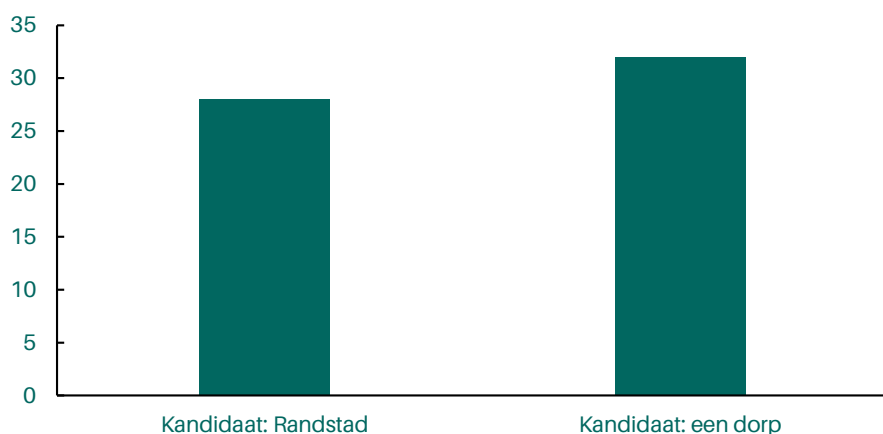
6.4 Kandidaten uit de Randstad of kandidaten uit een dorp

Naast de naam en het geslacht van de kandidaat, staat op het stembiljet ook de woonplaats van de kandidaat vermeld. Waar een politicus vandaan komt of woont lijkt er dan ook voor sommige kiezers toe te doen. Zo is de SP sinds de oprichting van de partij een van de grootste partijen in Oss, de woonplaats van partij-icoon Jan Marijnissen. En Pieter Omtzigt heeft herhaaldelijk veel voorkeurstemmen gekregen in Twente, waardoor hij in 2012 bijvoorbeeld direct gekozen werd ondanks zijn 39e plek op de kieslijst. Zoals hoofdstuk 5 van dit rapport laat zien, geeft bijna 5% van de kiezers aan een voorkeurstem uit te brengen omdat een kandidaat 'uit de regio' komt. Gaan we af op deze voorbeelden, dan lijken vooral

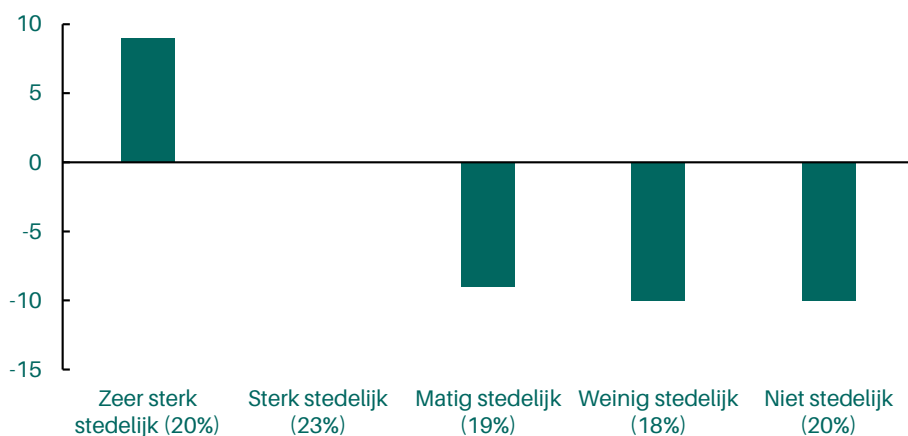
de kiezers buiten de Randstad ('uit de regio') kritisch op de vertegenwoordiging langs deze sociale scheidslijn. De mogelijk meest in het oog springende manifestatie hiervan is de opkomst van BoerBurgerBeweging, de partij die zich afficheert als 'de stem van en voor het platteland', wat ook resoneert met de scheidslijn regio-Randstad.

In ons experiment hebben we deze scheidslijn vertaald naar het verschil tussen kandidaat uit de Randstad versus een kandidaat uit een dorp, waarbij we ervan uitgaan dat bij dorp sterk aan 'de regio' wordt gedacht, ook al bestaat de Randstad niet louter uit steden, maar ook uit dorpen.

Zoals figuur 6.5 laat zien, worden kandidaten die in een dorp wonen in ons experiment gemiddeld genomen significant vaker gekozen dan

Figuur 6.5 Kans dat kandidaat wordt gekozen, uitgesplitst naar woonplaatsen

Figuur 6.6 Percentage dat een kandidaat uit de Randstad kiest minus percentage dat een kandidaat uit een dorp kiest, uitgesplitst naar stedelijkheid respondent

kandidaten uit de Randstad. Deze preferentie schuurt met de huidige Tweede Kamer, die juist Randstedelijker is dan de bevolking.¹³ Hier moeten we wellicht wel voorzichtig zijn in het oordelen omdat een deel van de kamerleden wortels buiten de Randstad heeft, maar verhuist richting de regio Den Haag om dichterbij hun werk te zijn.

Figuur 6.6 toont dat de voorkeur voor een kandidaat uit een dorp niet overal hetzelfde is. Die voorkeur is duidelijk te zien onder respondenten uit matig stedelijke, weinig stedelijke of niet-stedelijke gebieden. In de sterk stedelijke gebieden is er daarentegen geen verschil en (enkel en alleen) in de zeer sterk stedelijk gebieden kiezen mensen juist significant vaker een kandidaat uit de Randstad.

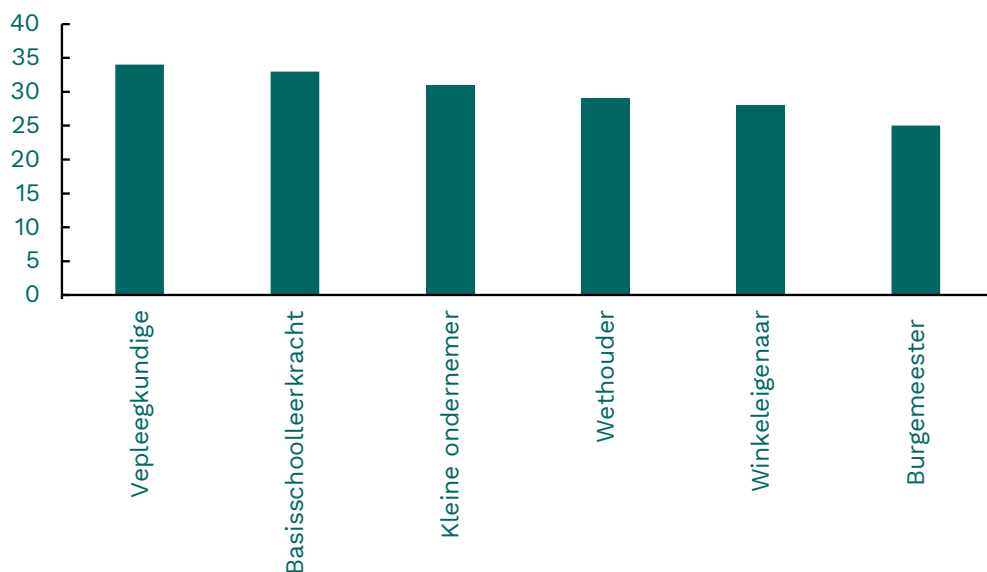
6.5 Professionals uit de publieke sector, ondernemers en beroeps politici

In discussies over vertegenwoordiging komt de loopbaan van politici zelden naar voren. De term 'beroeps politicus' verwijst niet naar vakexpertise, maar wordt afwijzend gebruikt, bijvoorbeeld in combinatie met 'de baantjes carroussel'. Uit hoofdstuk 2 van dit rapport blijkt inderdaad dat onder een deel van kiesgerechtigden

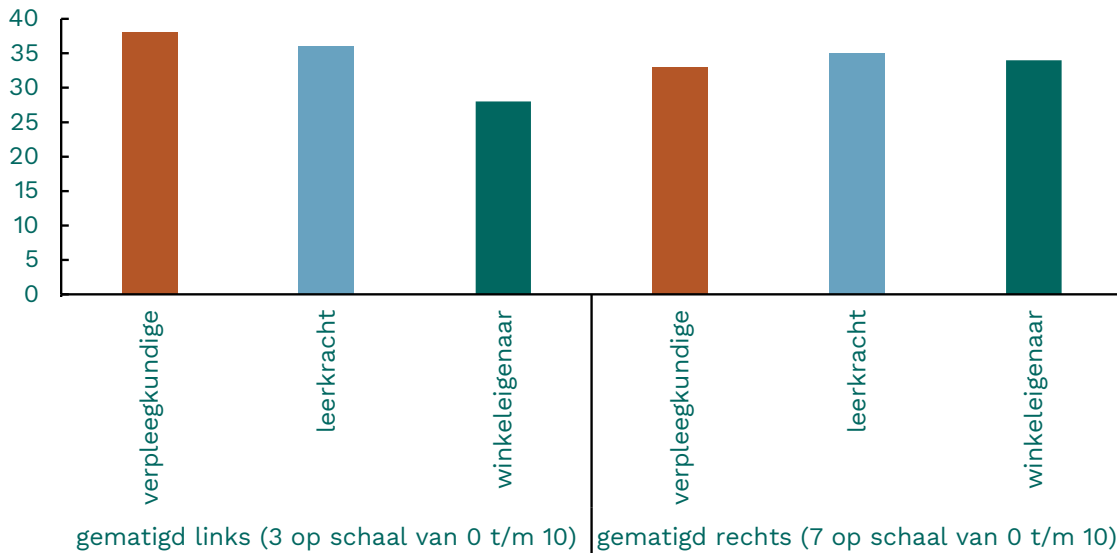
een bepaalde afkeer tegen politici bestaat, onder andere omdat ze worden gezien als 'zakenvullers' die vooral een eigen carrière nastreven. Maar kiezen zij als het erop aan komt dan ook eerder een vakmens dan een kandidaat met politieke ervaring (zoals een burgemeester of wethouder)? En kiest men eerder een vakmens met een publieke taak (zoals in het onderwijs of in de zorg) of een kandidaat met een meer commerciële functie (zoals een winkeleigenaar of ondernemer)?

Er zit enige rangorde in de kans dat kandidaten met deze zes beroepen verkozen worden in ons experiment (zie figuur 6.7).¹⁴ De burgermeester en winkeleigenaar worden significant minder gekozen dan de andere vier beroepen, terwijl de verpleegkundige gemiddeld het meest gekozen is in onze steekproef. De basisschoolleerkracht wordt bovendien significant vaker gekozen dan een wethouder, winkeleigenaar en burgemeester.

Een mogelijke duiding van de resultaten resonanceert met het negatieve imago van 'beroeps politici': een impliciete of expliciete voorkeur voor professionals uit de publieke sector en ondernemers ten opzichte van burgemeesters. Dat de winkeleigenaar minder gekozen wordt kan te maken hebben met een associatie met vermogende

Figuur 6.7 Kans dat kandidaat wordt gekozen, uitgesplitst naar beroepsstatus

Figuur 6.8 Kans dat kandidaat wordt gekozen, uitgesplitst naar beroepsstatus en links-rechts plaatsing

multinationals die in het politieke debat rond economische ongelijkheid ook een prominente rol spelen. Aanvullende analyses ondersteunen dit: linkse respondenten kiezen – in tegenstelling tot rechtse respondenten – vaker de verpleegkundigen en leerkrachten dan winkeleigenaren. Figuur 6.8 illustreert dit verder: onder gematigd rechtse respondenten vinden we geen substantieel verschil in de keuze voor een leerkracht, verpleegkundig of winkeleigenaar, maar onder gematigde linkse kiezer is de winkeleigenaar minder vaak gekozen en de twee beroepsprofessionals juist vaker.

6.6 Slot

Uit het uitgevoerde surveyexperiment blijkt dat Nederlandse burgers eigenlijk willen kiezen voor een Tweede Kamer die veel meer een afspiegeling is van de bevolking dan nu. Een parlement wat ook meer voldoet aan de vaak gehoorde wensen: meer vrouwen, minder universitair opgeleiden, minder Randstedelingen en meer mensen ‘uit de praktijk’.

Op basis van dit onderzoek zouden we verwachten dat Nederlandse kiesgerechtigden een Tweede Kamer hadden gekozen met ongeveer 69 mannen en 81 vrouwen (als alles verder gelijk was).¹⁵ In werkelijkheid was na de verkiezing het aantal vrouwen in de Tweede Kamer lager: 59.¹⁶ Als we af gaan

op of respondenten in dit onderzoek een voorkeur hebben voor Randstedelijke politici of dorpelingen dan komen we net wat onder 1-op-1 uit. In werkelijkheid is dit echter eerder 2-op-1.¹⁷ In dit onderzoek werden professionals uit de publieke sector, zoals verpleegkundigen en basisschoolleerkrachten, vaker gekozen dan beroepspolitici en mensen uit het bedrijfsleven. Echter, deze keuzes zijn relatief gelijk verdeeld, terwijl de beschikbare cijfers tonen dat in werkelijkheid de laatste twee groepen juist veel meer in het parlement zitten.¹⁸ In dit onderzoek kozen wel meer mensen hoger opgeleide kandidaten, maar de verdeling wo/hbo/mbo is volgens de keuzes van mensen in ons experiment ongeveer 60/52/38. In de Tweede Kamer is dit eerder 120/18/3 (en 9 ‘anders’). Kortom, de voorkeuren van Nederlandse kiesgerechtigden voor kandidaat Kamerleden zoals die naar voren komen uit dit experiment hebben zich tijdens de afgelopen verkiezingen niet vertaald in hun daadwerkelijke kiesgedrag.

Hoe kan dat? Eén mogelijke verklaring is dat de werkelijkheid wat anders is dan een experimentele setting. Zo zijn kiesgerechtigden wellicht weinig vergevingsgezind als een nieuwe politicus ‘vanuit de praktijk’ een foutje maakt, portretteren media mannen en vrouwen in de politiek anders, en staan er maar weinig lager opgeleiden op de kieslijsten. Deze processen kunnen de discrepantie tussen de door

kiesgerechtigden gewenste Tweede Kamer en het resultaat van de verkiezingen mogelijk verklaren, en ze zijn deels wellicht ook de sleutel tot een parlement dat meer een afspiegeling van de samenleving vormt. Een cruciaal element daarbij is 'het aanbod': wie staan er op de kieslijsten? Aangezien het hier over slechts 150 uiteindelijke gekozen vertegenwoordigers gaat, lijkt het argument dat ze er niet zijn moeilijk houdbaar op een kiesgerechtigde bevolking van ruim 13 miljoen. Politieke partijen kunnen dus een belangrijke stap zetten naar een parlement waar burgers zich meer in kunnen herkennen, wat meer groepen een directe stem geeft en wat politiek meer activeert.

Referenties en eindnoten

1. In het survey experiment is migratieachtergrond niet als kenmerk meegenomen. Voor meer informatie over representatie van mensen met een migratieachtergrond, zie Vermeulen, F. & Marczyński, P. (2021) Representatief? Een essay over diversiteit in de Nederlandse politiek. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
2. Campbell, R. & Cowley, P. (2014). What Voters Want: Reactions to Candidate Characteristics in a Survey Experiment. *Political Studies*, 61(4), 745-763.
3. De hier gepresenteerde uitkomsten zijn gebaseerd op multiniveau analyses met kandidaatvignetten genest in respondenten. We schatten linear probability models op 1 = gekozen en 0 = niet gekozen, gecontroleerd voor alle andere variabele kandidaatkenmerken en de volgende respondentkenmerken: geslacht, hoogst afgeronde opleiding en stedelijkheid van de leefomgeving.
4. World Value Survey (2021). World Value Surveys, wave 7 (2017-2020), Nederland. <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp>
5. Spierings, N & Jacobs, K. (2014). Getting Personal? The Impact of Social Media on Preferential Voting. *Political Behaviour*, 34(1), 215-234
6. Zie <https://stemopeenvrouw.com/>
7. Methodisch niet onbelangrijk: de vragen over substantieve representatie zijn na het experiment gesteld. De respondenten zijn voor het experiment niet 'voorgesorteerd' om te denken over ongelijkheid in vertegenwoordiging of dat het antwoord op het experiment wordt gestuurd doordat de respondent consistent wil antwoorden.
8. Hier rekenden we bijvoorbeeld voor wat de man-vrouwverhouding in de Tweede Kamer zou wezen als de lijstvolgorde volledig intact zou blijven (op basis van de toenmalige peiling: zie <https://twitter.com/NielsSpierings/status/136930799399721600>)
9. Bovens, M. & Wille, A. (2011). *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
10. Tolsma, J. & Wolbers, M. (2010). Onderwijs als nieuwe sociale scheidslijn? De gevolgen van onderwijsexpansie voor sociale mobiliteit, de waarde van diploma's en het relatieve belang van opleiding in Nederland. *Tijdschrift voor Sociologie*, 239-259.
11. Zie <https://www.socialevraagstukken.nl/de-aanstaande-kamer-is-nauwelijks-vrouwelijker-een-beetje-kleurrijker-en-heel-erg-hoog-opgeleid>
12. Onder laagopgeleide respondenten is het verschil significant met een p van 0,042; voor mbo-opgeleide respondenten is de p-waarde 0,0503; dit beschouwen we in het geheel van resultaten als significant.
13. Zie <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/de-nieuwe-tweede-kamer-is-diverser-maar-ook-randstedelijker-en-hoger-opgeleid-dan-het-volk~b5839378/>
14. In de opzet van het experiment werden deze kandidaat nooit tegenover elkaar gezet: verpleegkundige-leerkracht, winkeleigenaar-kleine ondernemer, burgemeester-wethouder.
15. Bij de verdelingen in deze alinea hebben we de 'geen voorkeur' gelijk verdeeld over de mogelijke categorieën. Een andere aanpak zou grofweg hetzelfde totaalbeeld laten zien.
16. Zie https://www.parlement.com/id/vh8lnhrre0zv/vrouwen_in_de_tweede_kamer
17. De exacte verhouding wordt deels bepaald door de definitie Randstad en dorp en de

gebruikte data. We zijn hier uitgegaan van de Tweede Kamer van 2019 (zie <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/dit-is-waar-tweede-kamerleden-wonen-en-hoeveel-ze-daarvoor-krijgen/>). Daarbij hebben we de Randstad gedefinieerd als een gebied, waar Alkmaar in het Noorden er buiten valt, Almere en Utrecht in het Oosten er binnen, en we boven de Lek en de Nieuwe Maas blijven. Hierdoor komen we op 76 Randstedelijke leden. Een iets striktere definitie waarbij enkel Randstadgemeenten worden gerekend en bijvoorbeeld enkele leden aan de westkust afvallen zou resulteren in ongeveer 70 leden, en tellen we enkel de vier grote steden, dan staat de teller op 55. In alle gevallen is de verhouding afgerond 2-op-1. Tweedekamerleden telden we als 'dorpeling' als ze in een gemeente woonde die niet als stad/stedelijke gemeente wordt gezien. Dit gold voor 35 leden in evenzoveel gemeenten.

18. Voor 2021 rekende VNO-NCW voor dat bijna de helft van de kamerleden uit de commerciële sector komt (zie <https://www.vno-ncw.nl/forum/zo-ondernemend-de-nieuwe-tweede-kamer>) en onderzoek uit 2017 suggereert veel instroom uit de politiek zelf, de bureaucratie en het bedrijfsleven, eerder driekwart dan tweederde. (zie <https://stukroodvlees.nl/welke-sectoren-woorden-politici-geworven-en-komen-politieke-carriere-terecht/>)

7.

De rol van thema's: issue ownership van partijen

Alyt Damstra en Tom van der Meer

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Kiezers associëren thema's met partijen. Voor sommige onderwerpen zijn deze associaties heel sterk (economie, klimaat, immigratie, veiligheid), andere onderwerpen worden bevochten (zorg, armoede, normen en waarden), en weer andere zijn veel minder duidelijk geclaimd (wonen, werkgelegenheid, euthanasie).
- We kunnen vier clusters aan thema's onderscheiden, één waarop vooral centrumrechtse partijen domineren (economie, EU, veiligheid, democratie en normen en waarden), één waar radicaalrechtse partijen mee in verband worden gebracht (immigratie en discriminatie), een cluster dat met linkse partijen wordt geassocieerd (armoede, gezondheidszorg, werkgelegenheid en wonen) en één waarop progressieve partijen het goed doen (euthanasie, klimaatverandering en onderwijs).
- Issue ownership van een partij is vaak sterker onder kiezers die op de partij hebben gestemd dan onder de rest van het electoraat.
- In ons gefragmenteerde meerpartijensysteem zijn er enkele partijen met evident issue ownership. Dat zijn de VVD (economie, veiligheid), GroenLinks (klimaat) en de PVV (immigratie).

7.1 Inleiding

In veel modellen van stemgedrag onderscheiden partijen zich door hun inhoudelijke, ideologische posities, denk bijvoorbeeld aan links versus rechts, progressief versus conservatief of kosmopolitisch versus nationalistisch. Maar naast deze strijd over positionele verschillen, vechten partijen ook een meer verborgen conflict uit. Dat conflict gaat over de vraag welke thema's überhaupt geagendeerd worden. Het maakt voor partijen namelijk heel veel uit of verkiezingen vooral over de economie gaan of dat alle aandacht uitgaat naar normen en waarden of het klimaat. Deze strijd wordt vaak zichtbaar tijdens verkiezingsdebatten waarin lijsttrekkers proberen de discussie te sturen naar onderwerpen waarvan ze denken dat hun partij er een zekere geloofwaardigheid of reputatie op heeft. Ook in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 was tijdens de tv-debatten deze dynamiek goed te zien. Marijnissen (SP) agendeerde de zorg, Klaver (GroenLinks) wilde het hebben over klimaat en Wilders (PVV) bracht stellingen in die betrekking hadden op immigratie.¹

In de literatuur wordt stemgedrag dan ook steeds vaker in verband gebracht met issue ownership. Kort gezegd: partijen worden door kiezers geassocieerd met specifieke thema's en hoe sterker deze associatie is, hoe meer een partij zich eigenaar van dat onderwerp mag noemen.² Issue ownership kan grote voordelen hebben in de strijd om de kiezersgunst. Wanneer er tijdens de campagne veel aandacht voor een bepaald onderwerp is, neemt de kans toe dat kiezers dit onderwerp ook belangrijk gaan vinden én dat ze zullen stemmen op de partij waarmee ze het thema het sterkst in verband brengen. Stevig eigenaarschap kan dus het verschil maken, zeker wanneer partijen onderling nagenoeg dezelfde ideologische positie innemen. De partij met het sterkste eigenaarschap kan zich vanzelfsprekender presenteren als het origineel (het A-merk), terwijl de uitdager eerder zal worden beschouwd als een kopie. Het is dus niet gek dat partijen er alles aan doen om juist die thema's te agenderen waarvan ze weten dat kiezers daarbij aan hun partij moeten denken.

Maar wanneer is er nu sprake van sterk of overtuigend issue ownership? Die vraag is nog niet zo eenvoudig te beantwoorden, zeker niet voor een meerpartijenstelsel als het onze waarin een groot aantal partijen met elkaar strijdt om een relatief beperkt aantal thema's. Het is daarom weinig zinvol om issue ownership vast te stellen op basis van een enkel percentage. In wat volgt, zullen we stapsgewijs proberen vast te stellen wat de relatie tussen thema's en partijen is en in hoeverre er sprake is van issue ownership. In de eerste plaats kijken we naar de mate waarin thema's bij kiezers überhaupt associaties oproepen met een partij. Vervolgens richten we onze blik op de partijen; hoe vaak worden zij – in absolute zin – met thema's in verband gebracht? Ten slotte staat de relatie tussen beide centraal, waarbij we kijken hoe sterk het issue ownership van Nederlandse partijen is ten opzichte van hun belangrijkste uitdagers en in de mate waarin een associatie onder verschillende kiezersgroepen leeft.

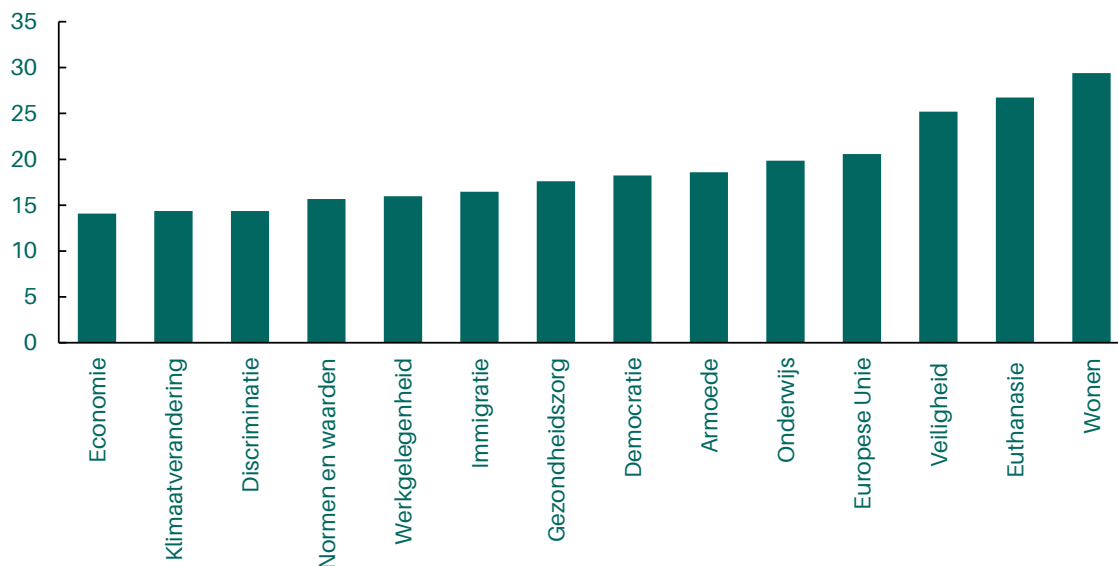
Om deze vragen te kunnen beantwoorden hebben we Nederlandse kiezers veertien thema's voorgelegd, en hen gevraagd met welke partij zij ieder thema associëren. De respondenten mochten per thema maximaal twee partijen noemen. Natuurlijk deed niet iedereen dat: een aanzienlijk deel van de kiezers had geen directe associatie met een partij. Dat suggereert dat het thema voor die kiezers niet bijzonder saillant is, of dat het in de beleving van die kiezers nog relatief vrij ligt – geen partij is duidelijk eigenaar.

De lijst met partijen is gebaseerd op de dertien partijen die in 2021 al waren verkozen, aangevuld met JA21 (dat al maanden voor de verkiezingen van 2021 werd gepeild als grote kanshebber op minstens een zetel). Daarnaast werd kiezers de mogelijkheid geboden om zelf een andere partij te noemen. De veertien thema's zijn gebaseerd op een inventarisatie van de voornaamste generieke onderwerpen die politiek hebben gespeeld. Ze omvatten een diverse set aan onderwerpen, met zowel politieke issues (waar tegengestelde opvattingen over bestaan, zoals immigratie) als valence issues (die vooral worden gekenmerkt door een

gradueel verschil in steun, zoals democratie). De thema's werden al maanden voor de verkiezingen voorgelegd aan kiezers, zodat de antwoorden niet werden beïnvloed door de keuzes die politieke partijen en media maakten tijdens de verkiezingscampagne.

7.2 Welke thema's kennen een issue eigenaar?

Figuur 7.1 toont per thema het aandeel kiezers dat niet één associatie had met een politieke partij. We zien dat dit aandeel per thema sterk kan verschillen. Sommige thema's worden sterk met politieke partijen in verband gebracht. Dat geldt met name voor economie,

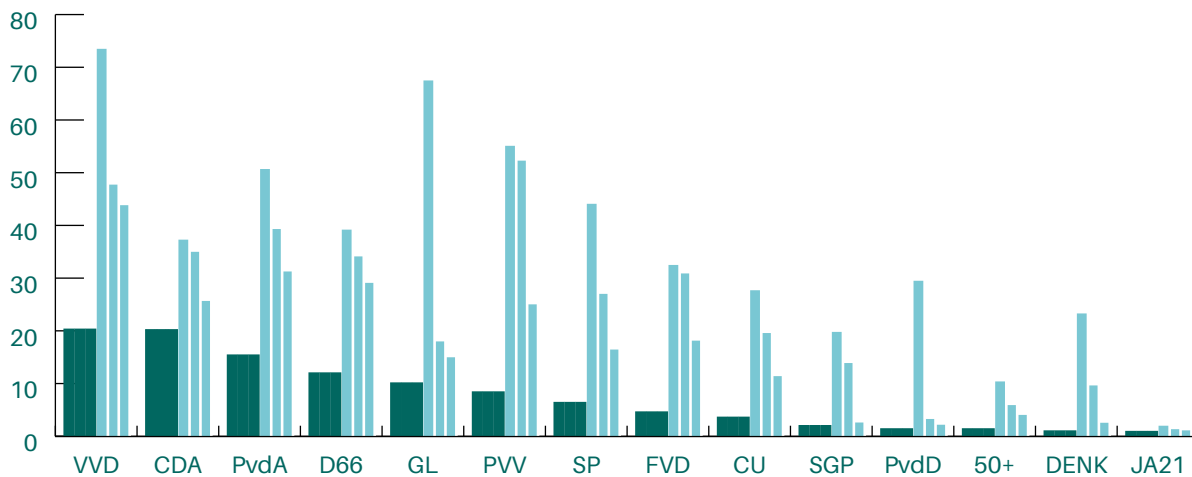
Figuur 7.1 Mate van ownership per thema (groene balken representeren het percentage kiezers dat geen enkele partij-associatie had)

klimaatverandering en discriminatie (minder dan 15% van de kiezers had geen associatie) en in iets mindere mate voor normen en waarden, werkgelegenheid, en immigratie (ruim 15% geen associatie). De thema's die het meest vrij liggen zijn wonen, euthanasie en veiligheid. Dat mag opvallend heten, omdat veiligheid en wonen thema's zijn die in de verkiezingscampagne veel aandacht hebben gekregen. Toch zijn er relatief veel kiezers die deze onderwerpen met geen enkele partij in verband brengen.

7.3 Welke partijen worden het vaakst genoemd?

Figuur 7.2 laat zien welke partijen het vaakst in verband worden gebracht met de veertien thema's. De groene balken tonen per partij het mediane aandeel associaties. Voor de VVD en het CDA is de mediaan ongeveer 20%; zij worden dus frequent met thema's in verband gebracht. Dat komt deels door hun grootte en zichtbaarheid in verantwoordelijke ministersposten in de (dan demissionaire) zittende regering. Voor kleinere partijen als de Partij voor de Dieren, 50PLUS, DENK, en JA21 is de mediaan afgerond slechts 1%.

Maar de mediaan zegt niet alles. Uiteindelijk gaat het er ook om of je als partij daadwerkelijk onderscheidend kunt zijn. Daarom tonen de blauwe balken per partij de drie sterkste associaties. Voor verschillende partijen zien we hoge uitschieters. In absolute zin komt dit voor bij de VVD (economie), GroenLinks (klimaatverandering) en de PVV (immigratie en discriminatie). In relatieve zin zien we ook uitschieters bij kleinere partijen als de Partij voor de Dieren (klimaatverandering) en DENK

Figuur 7.2 Mate van ownership per partij – mediaan (groen) en drie sterkste associaties (blauw)

(discriminatie). Deze partijen hebben dus duidelijk kernpunten waarop zij onderscheidend kunnen zijn.

Er zijn ook partijen met nauwelijks hoge pieken. Opvallend is het CDA: de partij wordt wel met heel veel thema's geassocieerd (gegeven de hoge mediaan), maar die associaties zijn zelden heel sterk (gegeven de lage pieken). Zoals we later in dit hoofdstuk zullen zien, wordt het CDA vaak als tweede of als derde partij met een thema in verband gebracht.

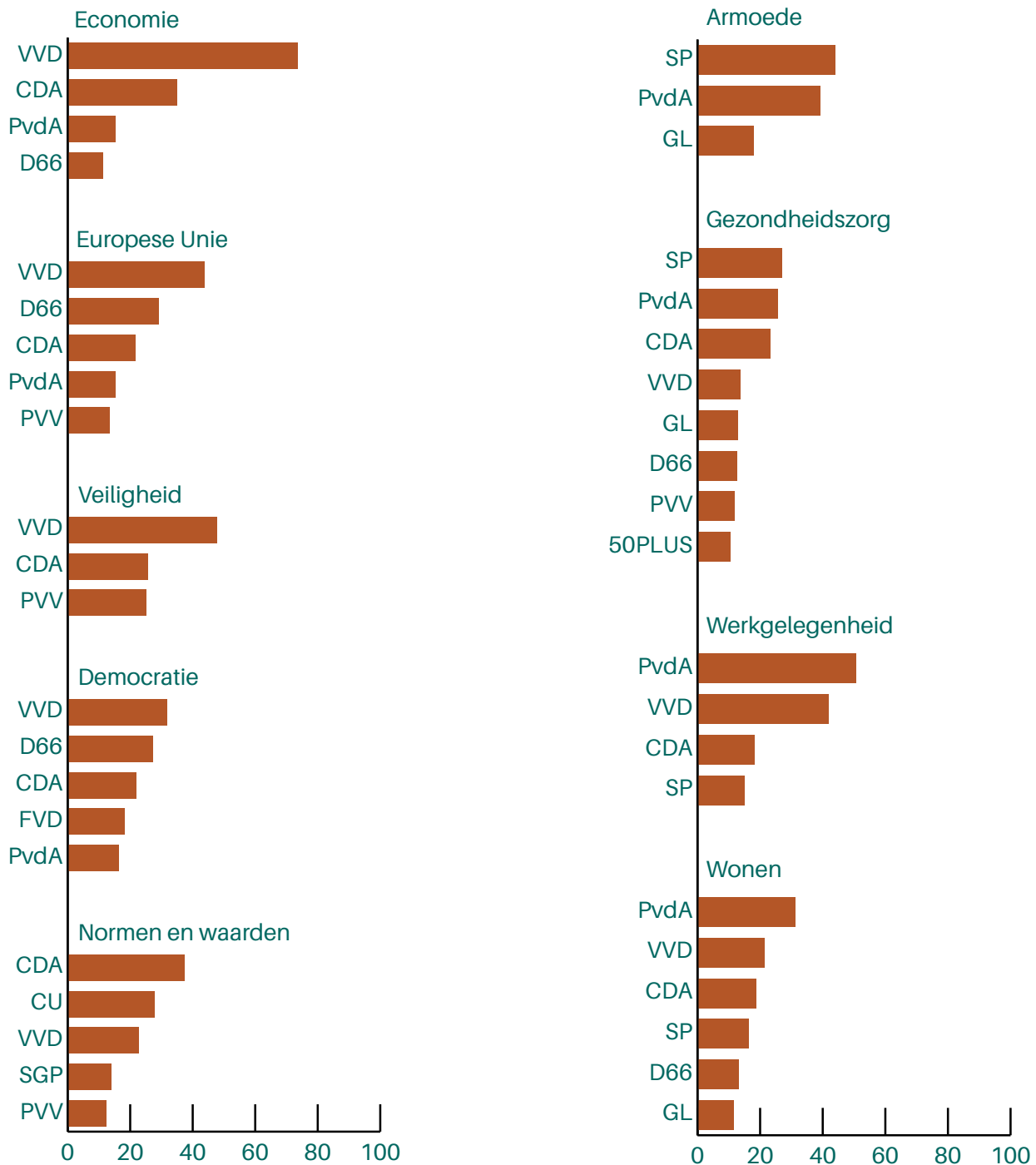
7.4 Welke partijen zijn eigenaar van welke issues?

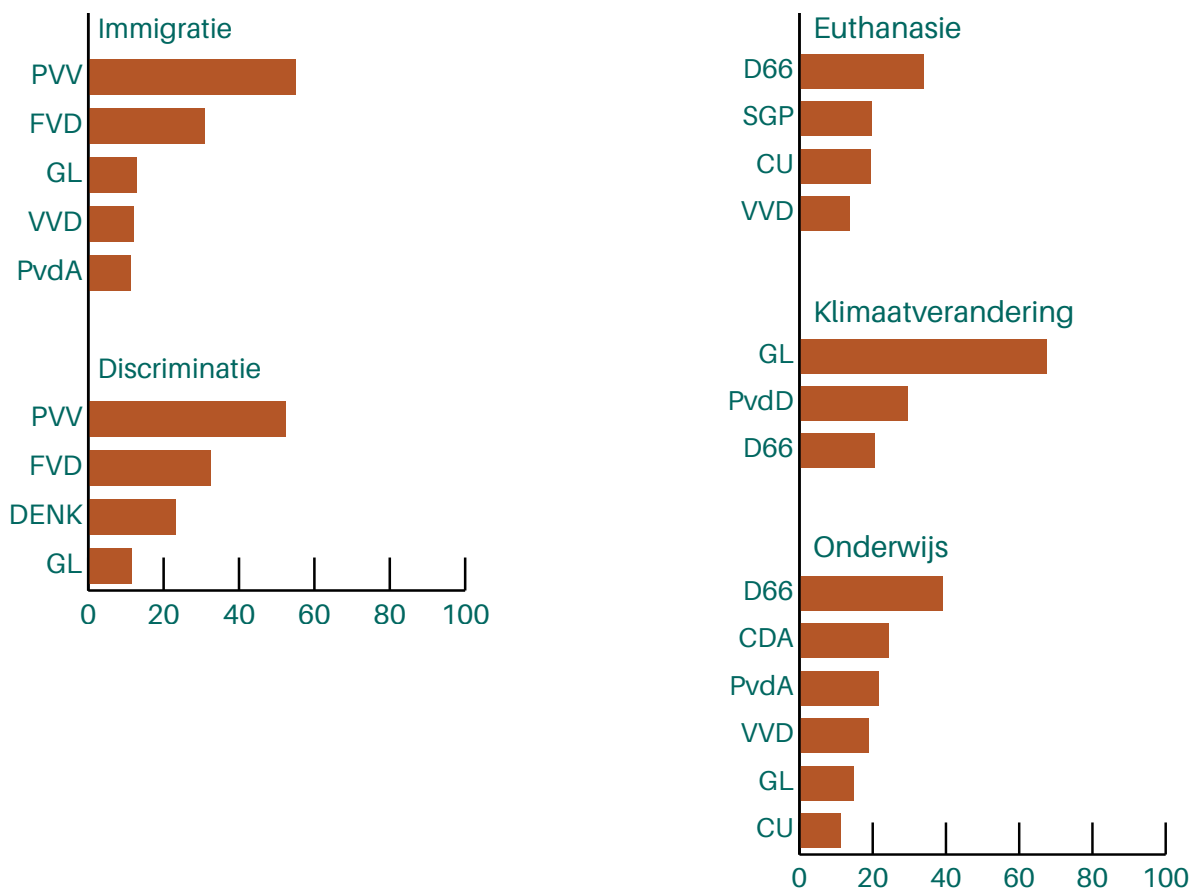
De hamvraag is natuurlijk welke partijen nu eigenaar zijn van de veertien thema's die we in dit hoofdstuk onderzoeken. Om deze vraag te beantwoorden, hebben we allereerst gekeken of er patronen zitten in de gegeven antwoorden over partij-associaties.³ Uit de data komen vier clusters naar voren: clusters waar vooral centrumrechtse partijen op domineren, clusters waar vooral radicaal-rechtse partijen op domineren, clusters waar vooral linkse partijen op domineren en clusters waar vooral progressieve partijen op domineren. Figuur 7.3 toont de clusters en geeft het eigenaarschap van partijen per thema weer.

Het eerste cluster omvat vijf van de veertien thema's. Met name op economie is de VVD duidelijk eigenaar; veel kiezers brengen het

onderwerp met de VVD in verband. Het CDA, de PvdA en D66 volgen op grote afstand. De VVD is ook eigenaar van andere thema's in dit cluster, zoals de Europese Unie, veiligheid en democratie. Opvallend is dat de PVV en Forum voor Democratie op het thema Europese Unie weinig genoemd worden. Aan de ene kant maakten beide partijen eerder (in respectievelijk 2012 en 2016) nog een groot punt van hun tegenstand tegen de EU. Aan de andere kant viel de uitslag bij de verkiezing van het Europees Parlement in 2019 voor beide partijen fors tegen. Het CDA is hoogstens de eerste issue eigenaar van normen en waarden, maar wordt op de voet gevolgd door de ChristenUnie, de VVD, de SGP en de PVV. Het onderwerp lijkt primair een christelijk thema (getuige de verbinding met CDA, CU en SGP), maar appelleert ook aan veronderstelde onderscheidende Nederlandse waarden (getuige de verbinding met VVD en PVV). Het CDA zou dus aanspraak kunnen maken op dit onderwerp. Maar in de verkiezingscampagne van 2021 agendeerde de partij vooral thema's als economie en veiligheid. Dat was een riskante strategie aangezien kiezers die thema's primair met de VVD associëren.

Het tweede cluster bestaat uit vier thema's waarmee klassiek linkse partijen het meest in verband worden gebracht. Dat zijn onderwerpen uit het sociale domein: armoede, gezondheidszorg, werkgelegenheid en wonen. De Socialistische Partij en de PvdA concurreren met elkaar om het eigenaarschap van armoede

Figuur 7.3 Issue ownership Nederlandse partijen

en gezondheidszorg. GroenLinks heeft op al deze klassiek linkse onderwerpen veel minder profiel dan de electorale concurrenten. De partij is hierop dus niet onderscheidend. Gezondheidszorg is tijdens de coronapandemie een interessant thema. Naast de linkse partijen wordt het CDA frequent genoemd, mogelijk vanwege de zichtbaarheid van Minister Hugo de Jonge (Volksgezondheid, Welzijn en Sport). Ook de PVV en 50PLUS hebben - niet geheel onverwachts - hier een wat uitgesprokener profiel op. Toch is dit onderwerp niet overduidelijk door één partij toegeëigend, daarvoor zijn de verschillen tussen de electorale concurrenten te klein. Bij werkgelegenheid maakt de PvdA aanspraak op het eigenaarschap onder de linkse partijen, onder de (centrum) rechtse partijen is dit (opnieuw) de VVD. Tot slot is het thema wonen, zoals we eerder al signaleerden, nog niet duidelijk opgeëist door een van de partijen. De meest genoemde partij (de PvdA) wordt door minder dan een derde van de kiezers geopperd. Dat is weliswaar aanzienlijk

meer dan de groep partijen daarachter, maar nog altijd niet bijzonder veel.

Het derde cluster omvat immigratie en discriminatie. Wanneer kiezers deze thema's horen, brengen zij ze vooral in verband met radicaal-rechtse partijen, de PVV en Forum voor Democratie. Hun meest uitgesproken tegenhangers op deze onderwerpen (GroenLinks, DENK) worden hier minder mee geassocieerd. Toch is het opvallend dat DENK nog relatief vaak genoemd wordt, aangezien de partij onder het brede electoraat op andere thema's niet vaak naar voren komt.

Het vierde en laatste cluster is een wat losser samenraapsel: euthanasie, klimaatverandering en onderwijs. Het zijn thema's waar vooral twee progressieve partijen (GL en D66) mee in verband worden gebracht. Euthanasie is geen onderwerp dat heel sterke associaties oproept. De meest uitgesproken voorstander (D66) en de meest uitgesproken tegenstanders

(SGP en CU) worden het meest met dit thema in verband gebracht. Onder de progressieve partijen is D66 dus issue eigenaar, hoewel het thema onder de meeste kiezers niet bijzonder saillant lijkt te zijn. Op klimaatverandering is GroenLinks met afstand de meest genoemde partij, en daarmee overtuigend eigenaar. Daarnaast worden de Partij voor de Dieren en D66 genoemd. Klimaatseptische partijen zoals de PVV en Forum voor Democratie, komen weinig aan bod. Forum voor Democratie had bij eerdere verkiezingen in 2019 nog een groot punt gemaakt van het klimaat, maar besteedde er in 2021 weinig aandacht aan. Op onderwijs wordt D66 het meest genoemd. Opvallend is dat de zelfbenoemde onderwijspartij hier op niet al te grote afstand wordt gevolgd door electorale concurrenten als het CDA, de PvdA, de VVD en GroenLinks, ook zij worden namelijk door aanzienlijke groepen kiezers genoemd.

7.5 Uitgesplitst naar groepen kiezers

Er bestaat dus geen eenduidig ijkpunt om te bepalen wanneer een politieke partij exclusief issue eigenaar is. Wel kunnen we kijken hoe consistent de opvattingen over het eigenaarschap zijn onder verschillende groepen kiezers. Daarom hebben we allereerst onderzocht in hoeverre de daadwerkelijke kiezers van een partij verschillen van de potentiële kiezers van een partij én van het bredere electoraat dat niet op de partij stemde. Daadwerkelijke kiezers hebben we vastgesteld op basis van het gerapporteerde stemgedrag van respondenten in de tweede golf van de dataverzameling. Potentiële kiezers zijn diegenen die wel denken dat er een behoorlijke kans is dat zij in de toekomst ooit op de partij zullen stemmen, maar dat niet daadwerkelijk hebben gedaan in 2021.

Bij vrijwel alle issues en partijen zien we eenzelfde patroon. Potentiële kiezers van een partij associëren een thema sterker met de partij dan de rest van het electoraat. En de groep daadwerkelijke kiezers doet dat nog weer meer. Dit betekent dat de toekenning van issue eigenaarschap deels partijgebonden is. Zo wordt

de PvdA door 42% van de niet-stemmers (van de PvdA) geassocieerd met werkgelegenheid, door 65% van de potentiële PvdA-kiezers, en door 79% van de daadwerkelijke PvdA-kiezers uit 2021. Voor de SP zijn die associaties met werkgelegenheid respectievelijk 29% (niet-stemmers), 54% (potentiële kiezers), en 70% (daadwerkelijke kiezers).

Op sommige thema's zijn de verschillen tussen de daadwerkelijke kiezers en de rest van het electoraat bijzonder groot. Dat geldt bijvoorbeeld voor de SGP op het thema normen en waarden: van het bredere electoraat noemt slechts 13% de SGP, van de potentiële SGP-kiezers is dit 31% en van de daadwerkelijke SGP-kiezers maar liefst 90%. Dat suggereert dat de SGP met dit thema vooral goed in staat is om de eigen achterban te binden, maar moeite zal hebben om een breder electoraat te overtuigen. Voor democratie geldt dat de groepsverschillen voor alle partijen behoorlijk groot zijn, wat lijkt te suggereren dat er voor dit thema geen breed gedragen eigenaarschap bestaat.

Op andere thema's zijn zulke eigenaars wel overduidelijk aanwezig. In dat geval zijn daadwerkelijke kiezers, potentiële kiezers en de rest van het electoraat in verregaande mate in overeenstemming met elkaar. Drie thema's springen er in dit opzicht uit. Klimaatverandering wordt in verband gebracht met GroenLinks door 66% van de niet-stemmers van GroenLinks. Op economie wordt de VVD genoemd door eveneens 66% van de niet-stemmers van de VVD. En immigratie wordt geassocieerd met de PVV door 55% van de niet-stemmers van de PVV. Het thema immigratie is sowieso interessant, omdat de verschillen tussen daadwerkelijke kiezers, potentiële kiezers en het bredere electoraat heel klein zijn. Dat zien we zowel bij de PVV als bij Forum voor Democratie.

Eén thema past totaal niet bij het dominante patroon en dat is discriminatie. We zagen hierboven dat discriminatie het sterkst in verband wordt gebracht met achtereenvolgens de PVV, Forum voor Democratie en DENK. Maar die associatie is juist sterker onder de niet-stemmers van die partijen dan onder de

potentiële en daadwerkelijke kiezers. Van de kiezers die buiten het bereik van de PVV vallen brengt 56% de PVV in verband met discriminatie; van de daadwerkelijke PVV-kiezers is dat 45%. Soortgelijke patronen zien we ook bij Forum voor Democratie (36% om 27%) en in mindere mate bij DENK (25% om 23%). We vermoeden dat dit komt doordat de associatie langs twee lijnen loopt. Aan de ene kant worden de partijen genoemd omdat zij het thema van discriminatie agenderen. Dat verklaart waarom ook de kiezers van die partijen zelf hun partij met dit thema associëren. Maar aan de andere kant worden deze partijen waarschijnlijk ook genoemd vanwege hun sterke anti-immigratie agenda (PVV en FVD) die door kiezers als discriminerend wordt ervaren. Aanvullende analyses lijken deze interpretatie te ondersteunen. Zo is de associatie tussen discriminatie en de PVV (en FVD) het sterkst onder diegenen die van mening zijn dat mensen met een migratie-achtergrond in Nederland regelmatig met discriminatie te maken hebben en dat dit probleem niet of nauwelijks speelt voor de rest van de bevolking.

7.6 Patronen naar thema

Tot slot hebben we uitgezocht hoe omstreden issue ownership is onder kiezers van de voornaamste uitdager. De vraag is dan of de (potentiële) kiezers van de voornaamste uitdager (de nummer 2) ook vinden dat de meest genoemde partij eigenaar van het betreffende thema is.

We zien dat dit per thema verschilt. Bij sommige onderwerpen is er weinig controverse, omdat ook de kiezers van de nummer 2 het thema met de nummer 1 in verband brengen. Dat geldt bijvoorbeeld voor economie. Ook potentiële en daadwerkelijke CDA-kiezers associëren de economie eerder met de VVD dan met de eigen partij. Evenmin is er controverse ten aanzien van de volgende vier thema's: immigratie (met FVD als nummer 2), veiligheid (CDA als nummer 2), klimaatverandering (PvdD als nummer 2), en euthanasie (waar de potentiële én de daadwerkelijke kiezers van de SGP toch nog vaker D66 noemen).

Voor andere onderwerpen geldt dat er minder consensus is. Bij die onderwerpen noemen de daadwerkelijke kiezers van de nummer 2 hun eigen partij vaker. Dat is bijvoorbeeld het geval voor de Europese Unie, waar de VVD de meest genoemde partij is en D66 de tweede. Hoewel potentiële D66-kiezers de EU ook het meest associëren met de VVD, geldt dat niet voor diegenen die op D66 hebben gestemd: zij noemen hun eigen partij het vaakst. Dit zien we ook met onderwijs (CDA-kiezers noemen CDA vaker dan D66), wonen (VVD-kiezers noemen VVD vaker dan PvdA), normen en waarden (CU-kiezers noemen CU vaker dan CDA), en armoede (PvdA-kiezers noemen PvdA vaker dan SP). Maar in al deze gevallen maken de potentiële kiezers van deze partijen wél eenzelfde rangschikking als het bredere electoraat.

Dan zijn er nog enkele thema's waarvoor het eigenaarschap meer openligt. We zien dan dat de daadwerkelijke én de potentiële kiezers van de tweede partij hun eigen partij als eigenaar beschouwen. Op het thema werkgelegenheid komt dit waarschijnlijk doordat de nummers 1 (PvdA) en 2 (VVD) electorale tegenpolen zijn met een eigen (potentiële) achterban zonder veel overlap. Op het thema gezondheidszorg zien we daarentegen dat de SP en de PvdA elkaar zo weinig ontlopen, dat het eigenaarschap van dit thema simpelweg nog niet beslecht is. Tenslotte is het thema democratie wellicht te generiek om een enkele eigenaar aan te wijzen, omdat (potentiële) VVD- en D66-kiezers er ieder hun eigen ideeën over hebben.

7.7 Slot

Wanneer we de balans opmaken, kunnen we een aantal zaken concluderen. Ten eerste zien we dat er een aantal evidente issue-eigenaren zijn. De PVV is eigenaar van het thema immigratie. Dat zien we aan de sterke associatie onder het brede electoraat, de eigen achterban, en de kiezers van de grootste rivaal (FVD). GroenLinks is op eenzelfde wijze eigenaar van het thema klimaatverandering. En de VVD is

eigenaar van de thema's economie en veiligheid. Zelfs de kiezers van de grootste uitdager, het CDA, denken bij economie en veiligheid eerder aan de VVD dan aan het CDA. Dat verklaart ten dele waarom de verkiezingscampagne van het CDA – waarin juist werd ingezet op economie en veiligheid – weinig electoraal succes opleverde. In mindere mate kunnen we ook stellen dat D66 eigenaar is van het thema euthanasie. Alleen geldt voor euthanasie dat er meer mensen zijn die er geen directe partij-associatie bij hebben én dat sommige kiezers het thema juist in verband brengen met de grootste tegenpolen van D66, namelijk de SGP en de ChristenUnie.

Ten tweede zijn er enkele thema's waar om uiteenlopende redenen geen sprake is van duidelijk issue eigenaarschap. Het thema discriminatie wordt op twee tegenstrijdige manieren opgevat (agendering en verantwoordelijkheid), zodat we het niet eenduidig kunnen analyseren. Het thema democratie kent weinig overeenstemming onder kiezers, mogelijk omdat ook dit thema op meerdere manieren te interpreteren is.

Ten derde zijn er thema's met meerdere potentiële eigenaars aan verschillende kanten van het politieke spectrum. Onder linkse kiezers is werkgelegenheid primair een PvdA-onderwerp, onder rechtse kiezers eerder een centraal thema van de VVD. Dat hoeft elkaar niet te bijten: beide partijen kunnen onder hun potentiële achterban profiteren van de agendering van werkgelegenheid.

Ten vierde zijn er enkele thema's waar de strijd om het issue eigenaarschap nog volop gevoerd wordt. Dat zien we met name bij gezondheidszorg en armoede (waar zowel de SP als de PvdA aanspraak op maken) en op het thema Europese Unie (strijd tussen D66 en de VVD). Het CDA is eigenaar van normen en waarden, maar moet oppassen niet overvleugeld te raken door de ChristenUnie. Het is lastig om issue eigenaarschap af te pakken, maar het is niet onmogelijk wanneer aan eigenaarschap langere tijd geen invulling wordt gegeven.

In de strijd om de kiezer moeten partijen dus op meerdere borden schaken: niet alleen positioneel maar zeker ook thematisch.

Referenties en eindnoten

1. Zie bijvoorbeeld het NOS Slotdebat van 16 maart 2021 waarin lijsttrekkers eigen stellingen konden inbrengen.
2. In de literatuur wordt vaak onderscheid gemaakt tussen deze associatieve dimensie waarbij het gaat om de automatische associatie tussen thema en partij en de zogenaamde competentie-dimensie die betrekking heeft op de mate waarin mensen een partij het meest capabel achten om op een thema het beleid te bepalen. Soms vallen beide dimensies samen, maar ze kunnen ook uiteenlopen; het is goed mogelijk dat men bij immigratie meteen aan de PVV moet denken maar toch niet vindt dat deze partij het meest competent is om ook het immigratiebeleid te bepalen. Veel onderzoeken meten issue ownership primair via competentie. Het is in deze benadering lastig om de rol van bestuurlijk leiderschap uit te sluiten. Regeringspartijen hebben zich immers kunnen bewijzen als competent op bepaalde dossiers. Om die vermenging van associatie en competentie zoveel mogelijk te beperken, hebben we in het NKO van 2021 gekozen voor een associatieve meting.
3. Daartoe hebben we twee verschillende technieken gebruikt. Via verkennende factoranalyse zien we dat sommige thema's samen clusteren. Dat wil zeggen dat de associaties die kiezers hebben op die thema's enigszins vergelijkbaar zijn. Via correspondentie analyse hebben we een visualisatie gemaakt van de associaties. Dat leidde tot vergelijkbare conclusies. We bespreken de clusters en de thema's binnen iedere cluster.

8.

Verkiezingsstrijd in coronatijd

Take Sipma

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Tevredenheid met het gevoerde coronabeleid lijkt het electoraat te verdelen: 39% van de Nederlandse kiesgerechtigden is tevreden met het gevoerde coronabeleid, 33% is ontevreden
- Ontevredenheid met coronabeleid verdeeld zich tussen mensen die de economie willen openen en mensen die pandemie nog sterker onder controle willen houden
- Jongeren, mensen in economisch onzekerheid, vrouwen met thuiswonende kinderen en mensen met migratieachtergrond meest ontevreden met gevoerde coronabeleid
- Kiezers van regeringspartijen zijn meest tevreden met gevoerde coronabeleid
- Kiezers van rechtse oppositiepartijen zijn relatief die ontevreden zijn met het beleid en de pandemie onder controle willen houden, kiezen vaker voor linkse oppositiepartijen.
- Kiezers van Forum voor Democratie, PVV, DENK, en niet-stemmers meest coronasceptisch
- Forum voor Democratie trok coronasceptische kiezer, ook kiezers die op thema's als immigratie niet eens zijn met FVD.

8.1 Inleiding

De uitbraak en afkondiging van een lockdown in maart 2020 had een grote electorale impact. De angst voor de pandemie en de door de regering afgekondigde maatregelen leidden tot een zogenoemd rally-round-the-flag effect. Het vertrouwen in de regering steeg tot grote hoogte, en met name de VVD profiteerde in de peilingen.¹ Corona was dan ook het centrale thema van de afgelopen verkiezingen. Vooraf werd gevreesd voor een lagere opkomst, omdat kiezers mogelijk uit angst voor een besmetting liever thuis zouden blijven, maar die gevolgen bleken mee te vallen.² Wel was voor bijna een kwart van de respondenten die meededen aan het NKO corona één van de meest belangrijke problemen die ons land kent.

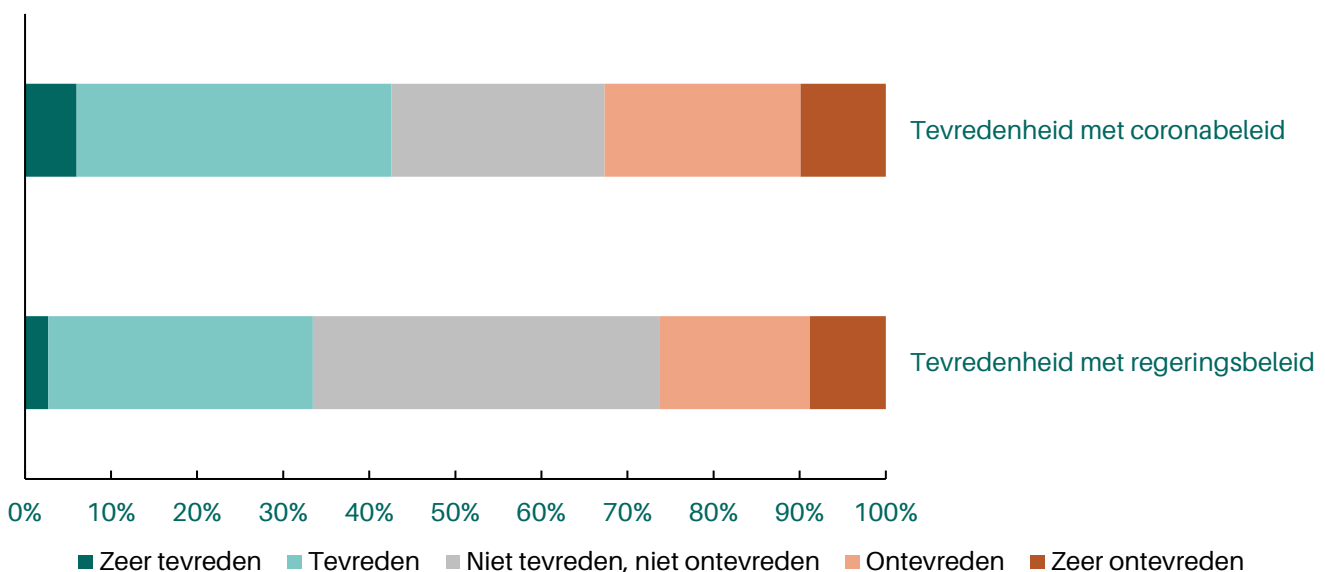
Hoewel een groot deel van de bevolking corona als probleem erkent, is er een duidelijk verschil in de manier hoe mensen denken over het gevoerde coronabeleid. Waar het politieke vertrouwen aanvankelijk een sterke groei meemaakte, lijkt er onder (een deel van) de bevolking juist sterke ontevredenheid met het gevoerde coronabeleid te bestaan. Sinds de invoering van de lockdown vonden er verschillende protesten tegen het coronabeleid plaats. Momenteel – in november van 2021 – richt de kritiek zich met name op de zogenoemde ‘coronapas’, waardoor volgens

critici een tweedeling tussen gevaccineerden en ongevaccineerden in de samenleving ontstaat.

Welke kiezers zijn nu eigenlijk (on)tevreden met het gevoerde coronabeleid en hoe heeft dat zich vertaald naar stemkeuzes bij de afgelopen verkiezingen? In dit hoofdstuk zal ik deze vraag beantwoorden door te onderzoeken in welke mate men tevreden is met het gevoerde beleid en aan welk beleid men de voorkeur geeft, om vervolgens te kijken in hoeverre deze voorkeuren samenhangen met sociaal-demografische achtergrondkenmerken en stemgedrag.³

8.2 Tevredenheid met coronabeleid

Het Nationaal Kiezeronderzoek bevat sinds de start in 1971 een vraag over tevredenheid met het regeringsbeleid. Ondanks dat een rally-round-the-flag effect – een toename in het vertrouwen in de regering in een crisisperiode – werd voorspeld, blijkt uit hoofdstuk 1 van dit rapport dat de tevredenheid met het regeringsbeleid niet is toegenomen, maar zelfs iets lager ligt dan in 2017. In 2021 is in totaal 33,4% van de Nederlandse kiesgerechtigden (zeer) tevreden met het gevoerde regeringsbeleid (zie figuur 8.1). De tevredenheid met het gevoerde coronabeleid ligt iets hoger dan de algemene tevredenheid: 38,9% van de ondervraagden geeft aan (zeer) tevreden te

Figuur 8.1 Tevredenheid coronabeleid en tevredenheid regeringsbeleid

zijn met het gevoerde beleid. Tegelijkertijd is ook een groter percentage ontevreden met het coronabeleid (32,7%) dan met het algemene regeringsbeleid (26,3%), wat erop duidt dat mensen een meer uitgesproken mening hebben over het coronabeleid dan over het algemene beleid. Dit kan enerzijds veroorzaakt worden doordat corona een grote impact op iedereen in de samenleving heeft gehad, waardoor bijvoorbeeld ook minder politiek geïnteresseerden hier een mening over vormen. Anderzijds is het algemene regeringsbeleid een veel breder begrip, waardoor respondenten het mogelijk lastiger vinden hier een eenduidige mening over te vormen en relatief vaker de categorie 'niet tevreden, niet ontevreden' invullen.

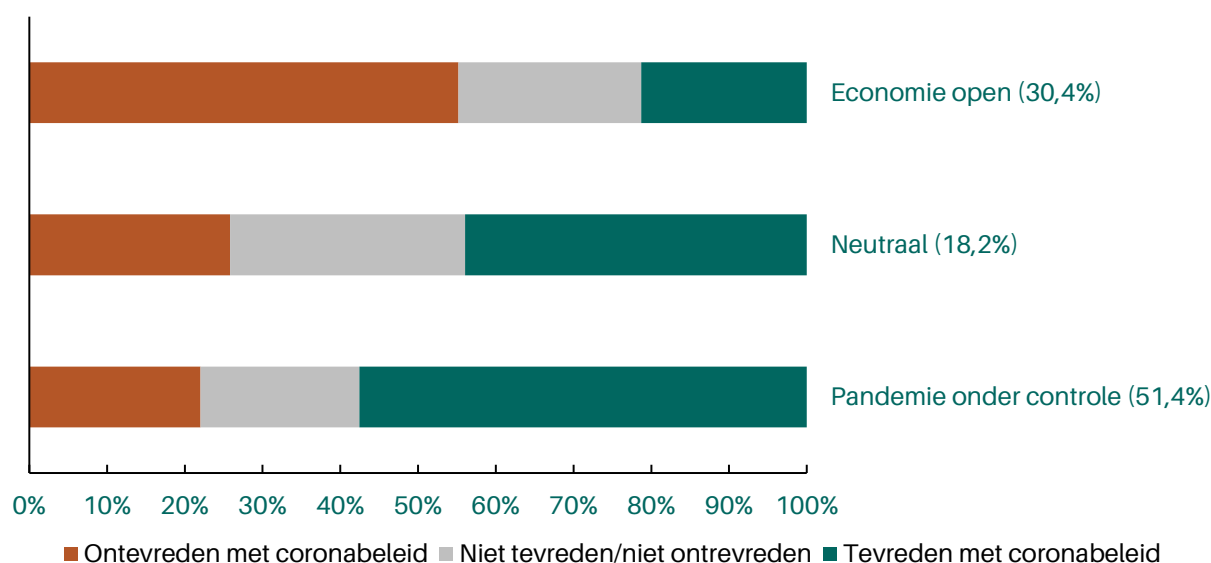
8.3 Gezondheid of economie?

Op de vraag of kiesgerechtigden liever de pandemie onder controle houden of de economie openen, geeft 51,4% de voorkeur aan het onder controle houden van de pandemie (zie figuur 8.2). De tevredenheid met het gevoerde coronabeleid is niet geheel verrassend aanzienlijk groter onder degenen die de pandemie onder controle willen houden (57,5%) dan onder degenen die de economie liever willen openen (20,3%). Dit is in lijn met

eerder onderzoek naar het rally-round-the-flag effect rondom de coronacrisis in Nederland. Oude Groeniger en collega's laten zien dat een toename in het politiek vertrouwen die zij begin 2020 waarnamen niet per definitie te danken is aan het bestaan van de crisis zelf, maar vooral aan tevredenheid over de genomen maatregelen.⁴

Hoewel meer mensen tevreden zijn met het huidige coronabeleid, is ook ruim 32% van de ondervraagden (zeer) ontevreden met het gevoerde coronabeleid. In vergelijking met de mensen die tevreden zijn, geeft onder de groep 'ontevredenen' een grotere groep de voorkeur aan de economie openen boven de pandemie onder controle te krijgen. Toch is de ontevredenheid niet één op één te vertalen naar een voorkeur voor de economie te openen: 35% van de respondenten die ontevreden zijn met het huidige coronabeleid geven wél de voorkeur aan de coronapandemie onder controle krijgen. Dit komt mogelijk omdat het uitgevoerde beleid ruimte liet op beide flanken. De 'intelligente lockdown' die Nederland toepaste was minder strikt dan in landen zoals België, Frankrijk en Italië⁵, mogelijk tot ontevredenheid van een groep die de pandemie nog strenger onder controle willen houden.

Deze groep bestaat vooral uit mensen die zich zorgen maken over zijn of haar gezondheid. Ruim

Figuur 8.2 Tevredenheid coronabeleid, uitgesplitst naar voorkeur maatregelen

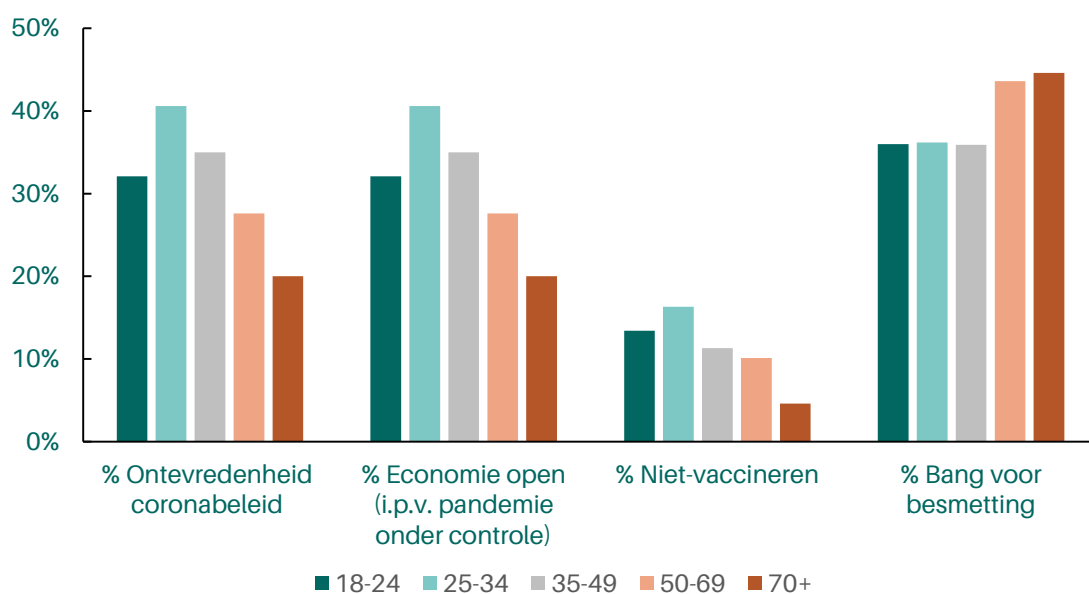
60% van de groep die ontevreden is met het beleid en de voorkeur geeft aan de pandemie onder controle houden, zegt bang te zijn dat zij of hun familie een coronabesmetting oploopt. Dit is significant hoger dan het percentage onder de groep die wel tevreden is met het beleid, waarvan ongeveer 42% bang is voor een besmetting. De ontevreden respondenten die het liefst de economie geopend zien worden zijn niet geheel verrassend het minst vaak bang voor corona (slechts 19%). Ook de eigen gezondheid speelt een rol. De mensen die ontevreden zijn over het beleid en de pandemie onder controle willen houden hebben ruim twee keer zo vaak een slechte fysieke of mentale gezondheid dan de rest van de bevolking. In het huidige coronadebat worden mensen die ontevreden zijn vaak geassocieerd met de groep die het liefst de maatregelen opgeheven zien worden. Toch is in het voorjaar van 2021 15% van de kiesgerechtigden ontevreden met het beleid, juist omdat ze maatregelen niet voldoende vinden.

8.4 Ouderen meer tevreden met coronabeleid

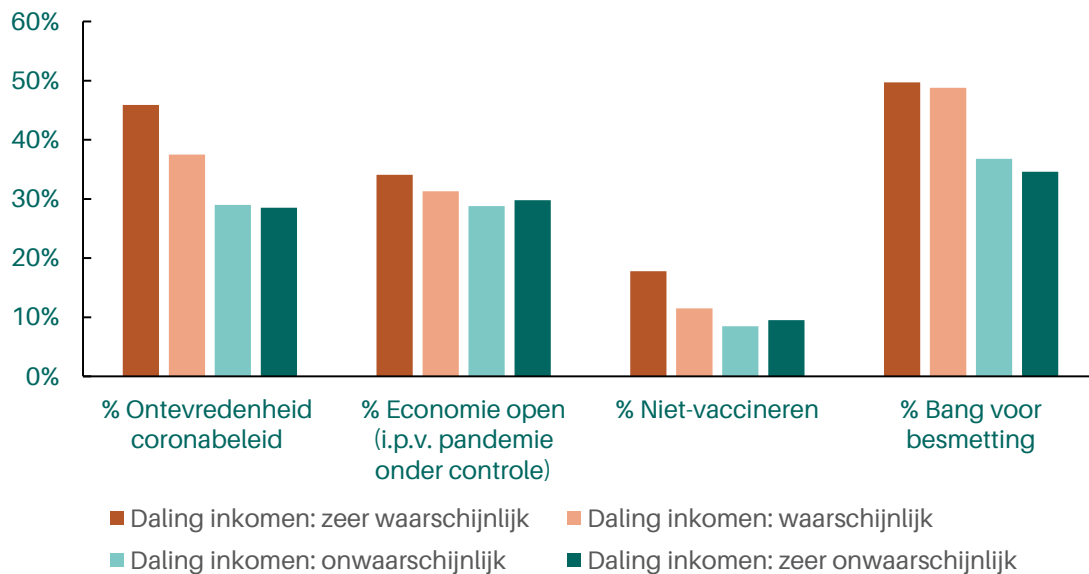
Er bestaan duidelijke generatieverschillen in de houding ten opzichte van het coronabeleid (zie figuur 8.3). In dit figuur heb ik per leeftijdsgroep

het percentage dat (zeer) ontevreden is met het coronabeleid, liever de economie wil openen dan de pandemie onder controle wil houden, zich niet wil laten vaccineren en bang is voor een besmetting weergegeven. Ouderen, en dan met name 70-plussers, zijn een risicogroep. Dit zien we terug in hun mening over het coronabeleid. 70-plussers zijn banger om besmet te raken dan jongere leeftijdsgroepen. Ze zijn daarom vaker bereid zich te laten vaccineren, hebben een sterkere voorkeur om de pandemie onder controle te krijgen dan de economie te openen en zijn over het algemeen minder ontevreden over het gevoerde beleid dan andere leeftijdsgroepen.

Opvallend is dat de groep van 25-34 jaar relatief het meest ontevreden is over het coronabeleid en het vaakst de voorkeur geeft om de economie te openen, zelfs in vergelijking met de groep 18-24 jaar. Zij zijn maar liefst twee keer zo vaak ontevreden met het beleid dan 70-plussers (41% vs. 20%). Deze groep – die relatief vaak jonge kinderen hebben – is mogelijk het sterkst getroffen door het sluiten van de scholen, waardoor ze naast hun baan van thuisonderwijs moesten voorzien. Als we kijken naar figuur 8.5, zien we inderdaad dat mannen en vrouwen met thuiswonende kinderen iets kritischer zijn over het coronabeleid dan mensen zonder

Figuur 8.3 Mening over coronabeleid, naar leeftijd

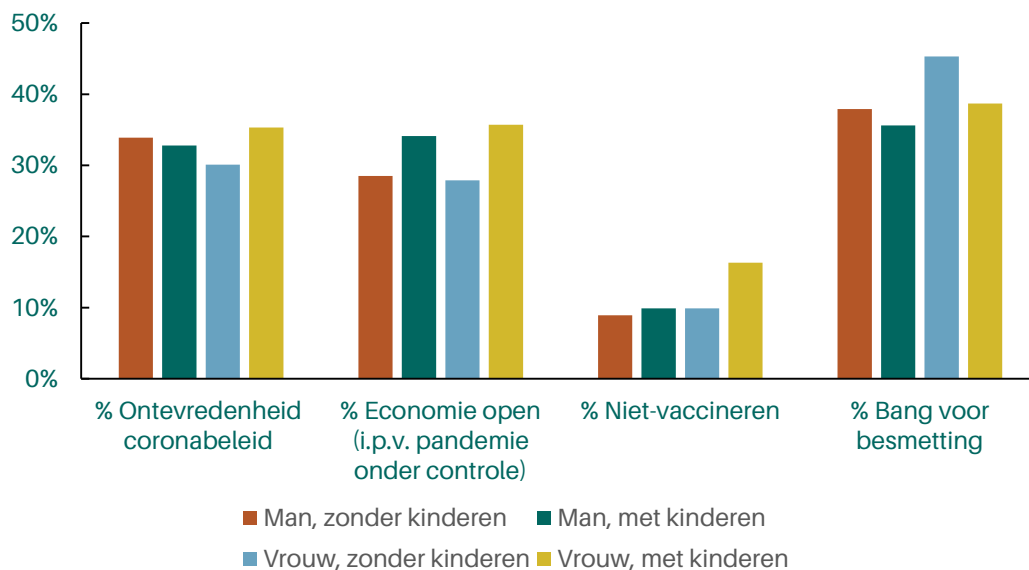
Figuur 8.4 Mening over coronabeleid naar verwachte daling huishoudinkomen

kinderen. Bovendien staat deze groep aan het begin van hun carrière, wat mogelijk gepaard gaat met grotere economische onzekerheid naar aanleiding van de coronacrisis dan oudere generaties. Uit figuur 8.3 kan al met al worden geconcludeerd dat de leeftijdsgroep die de meeste risico's lopen en voor wie de maatregelen bedoeld zijn beduidend meer tevreden zijn met het beleid dan jongere leeftijdsgroepen.

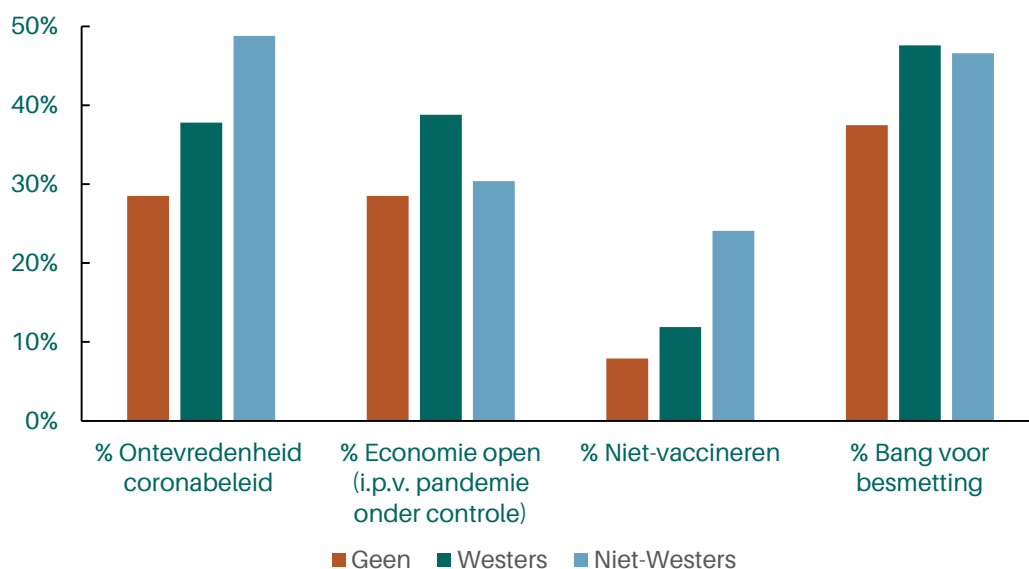
Mensen die grotere economische onzekerheid ervaren zijn meer kritisch over het gevoerde beleid (zie figuur 8.4). Kiezers die zich zorgen maken dat hun huishoudinkomen het komende jaar erop achteruit gaat zijn aanzienlijk ontevredener met het gevoerde beleid, zien liever dat economie opengaat dan de pandemie onder controle blijft en zijn minder vaak bereid zich te vaccineren. Tegelijkertijd bestaat onder deze groep wel een grotere angst dat zij of hun familieleden besmet raken, deels omdat zij minder gezond zijn dan mensen in meer economisch zekere posities. Sommige mensen in economische precaire situaties staan voor een lastige keuze tussen gezondheid en economie, waarbij de voorkeur net iets vaker uitgaat naar de economie te openen dan de pandemie onder controle te krijgen.

8.5 Moeders met thuiswonende kinderen meer ontevreden

Naast mensen met gezondheids- of economische problemen, heeft de lockdown ook grote invloed op mensen met thuiswonende kinderen die opeens thuisonderwijs moesten volgen. Zoals eerder vermeld hebben ouders met thuiswonende kinderen een sterkere voorkeur om de economie te openen. Dit verschil is echter nog sterker voor moeders dan voor vaders (zie figuur 8.5). De bereidheid om zichzelf te laten vaccineren is ook het laagst onder groep vrouwen met thuiswonende kinderen. Deze bevinding past binnen de oprichting van 'moederhart', een actiegroep van moeders met jonge kinderen die bang zijn dat de huidige coronamaatregelen "de levens van hun kinderen aanhoudend verder ontwrichten. Met mogelijk onherstelbare, ernstige schade tot gevolg."⁶ Hoewel dit slechts één actiegroep is en uiteraard niet alle vrouwen met jonge kinderen zich hier toe aangetrokken voelen, zien we dit patroon wel terug in onze data.

Figuur 8.5 Mening over coronabeleid naar geslacht en thuiswonende kinderen

Figuur 8.6 Mening over coronabeleid naar herkomst

8.6 Nederlanders met een migratieachtergrond

Recent onderzoek in Amsterdam heeft laten zien dat mensen met een niet-Westerse migratieachtergrond vaker besmet raken, ernstiger ziek worden en vaker overlijden door corona, deels omdat zij gemiddeld genomen een slechtere gezondheid hebben en een lagere sociaal-economische status hebben.⁷ Een laatste groep die ik daarom graag wil uitlichten zijn Nederlandse kiezers met een

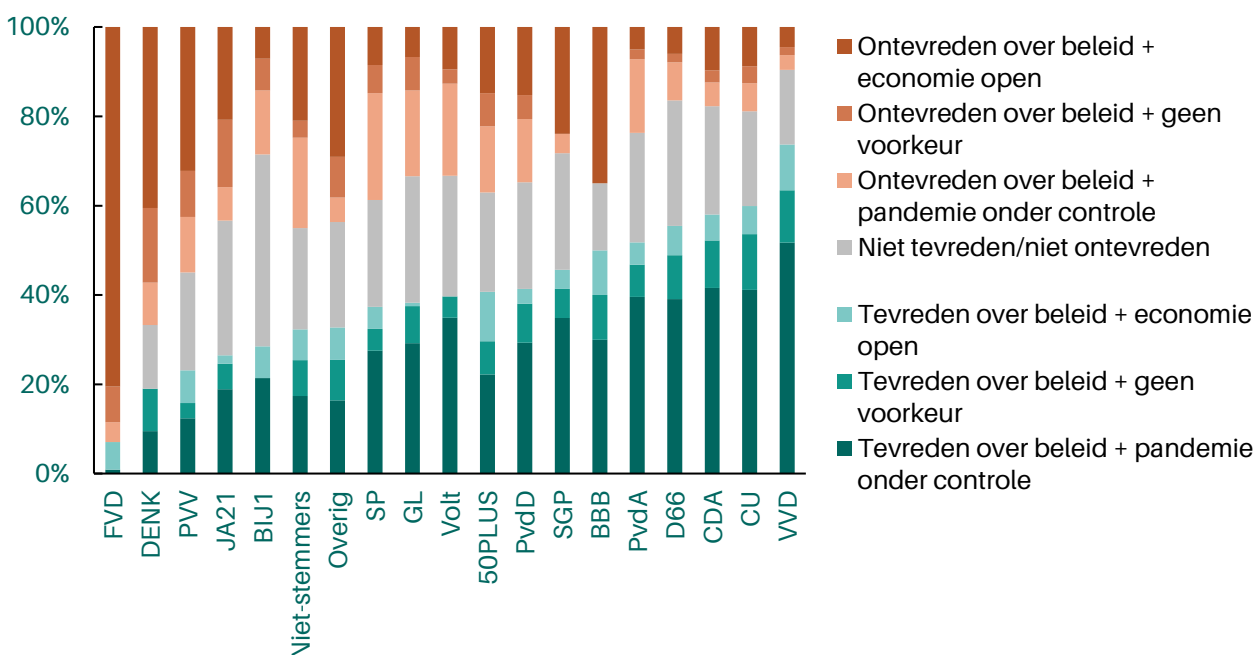
migratieachtergrond. Hoewel dit Amsterdamse onderzoek laat zien dat bekendheid met coronamaatregelen niet lager is onder Nederlanders met een migratieachtergrond, blijkt uit het NKO dat deze groep meer ontevreden is over het beleid, liever de economie wil openen en een lagere vaccinatiebereidheid rapporteren dan Nederlanders zonder of met een Westerse migratieachtergrond (figuur 8.6). Tegelijkertijd zien we dat de angst op een besmetting onder Nederlanders met een migratieachtergrond hoger is dan onder kiezers zonder migratieachtergrond. Het coronavirus

wordt wel degelijk serieus genomen, maar hun algemeen lagere vertrouwen in de overheid⁸ en onzekere economische positie zorgt mogelijk voor grotere ontevredenheid en lagere vaccinatiebereid. Hier ligt een uitdaging voor de huidige politiek.

8.7 Opvattingen over corona onder kiezers

Jongeren, mensen in economisch onzekere posities, moeders met kinderen en Nederlanders met een migratieachtergrond lijken het meest kritisch over het gevoerde coronabeleid. Maar hoe vertaald dit zich nu naar stemgedrag bij de afgelopen verkiezingen? Respondenten die tijdens de Tweede Kamerverkiezingen op de VVD hebben gestemd, waren in de maanden voorafgaand aan de verkiezingen het meest tevreden met coronabeleid.⁹ Dit zien we in figuur 8.7, waarvoor ik kiezers per partij heb ingedeeld op basis van hun tevredenheid met het coronabeleid en of ze de voorkeur geven aan de pandemie onder controle te krijgen of bedrijven, winkels en open te houden. Kiezers die 'niet tevreden, niet ontevreden' zijn zitten in een aparte groep.

Na de VVD-kiezers zijn de kiezers van de coalitiepartners het meest tevreden. Kiezers van DENK, BIJ1 en kiezers van de radicaal rechtse partijen zijn het meest ontevreden. DENK en deels ook BIJ1 halen relatief veel stemmen bij Nederlanders met een migratieachtergrond, waarbij we eerder al hadden gezien dat ze coronasceptischer zijn dan de kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond. Het meest extreem zijn de kiezers van Forum voor Democratie – daarover later meer. Toch zien we ontevreden kiezers ook bij andere partijen. Ongeveer 32% van de kiesgerechtigden is ontevreden met het huidige coronabeleid, en zij stemmen bij lange na niet allemaal op Forum voor Democratie. Opvallend is dat onder de ontevredenen (de oranje vlakken) de wensen duidelijk verschillen tussen links en rechts. Onder kiezers van de radicaal rechtse partijen, BBB en de SGP wil het merendeel van de kiezers de economie openen (donkeroranje vlak). Bij de drie linkse partijen – SP, PvdA en GroenLinks – zien we het tegenovergestelde: de meerderheid wil juist sterker de corona pandemie onder controle houden (lichtoranje vlak).

Figuur 8.7 Mening over coronabeleid naar partijvoorkeur

8.8 FVD: de anti-lockdown partij

Dat de FVD-kiezers er uitspringen is niet vreemd, aangezien Forum voor Democratie zich duidelijk positioneerde als dé partij die strijd tegen de coronamaatregelen. Het patroon is wel uitzonderlijk extreem: ontevredenheid met het coronabeleid is zo goed als een voorwaarde om op Forum voor Democratie te stemmen. 93% van de mensen die op Forum voor Democratie stemmen is ontevreden met het coronabeleid. Onder PVV-kiezers is dit 52% en onder kiezers van andere partijen is dit slechts 27%. Ofwel, mensen die tegen immigratie zijn, tegen de EU zijn en het met al die andere speerpunten van Forum voor Democratie eens zijn, stemmen nagenoeg alleen op deze partij als ze ook coronasceptisch zijn.

Wat deugt er niet aan het beleid, volgens FVD-kiezers? 84% van de FVD-kiezer die ontevreden zijn met het beleid verkiest het openen van bedrijven, winkels en restaurants boven het onder controle krijgen van de pandemie (PVV-kiezers 49%, overige kiezers 25%). Een mogelijke oorzaak is dat deze kiezers niet zo in het gevaar van corona geloven. Dit wordt ook bevestigd in de data: slechts 10% van de FVD-kiezers is bang dat zij of een familielid besmet raken met het coronavirus. Dat is betrekkelijk minder onder PVV-kiezers (39%) en de rest (42%).

Forum voor Democratie lijkt dus de coronasceptische kiezers weg te kapen bij PVV en JA21 – partijen wiens achterban sterk overeenkomt met die van Forum voor Democratie.¹⁰ Tegelijkertijd weet Forum voor Democratie ook de coronasceptische kiezer te trekken die op thema's zoals immigratie het oneens zijn met deze partij. Ongeveer 30% van de FVD-kiezers overweegt niet een andere radicaal rechtse partij, zoals PVV en JA21. Deze groep is minder rechts én milder op thema van immigratie dan de FVD-kiezers die ook PVV of JA21 overwogen. Dit deel van de FVD-achterban verschilt bovendien niet significant op het immigratie-issue van de gemiddelde kiezer. Forum voor Democratie trekt naast de typische

rechtse anti-immigratie kiezer dus ook een meer algemeen coronasceptisch electoraat aan.

8.9 Slot

De coronapandemie had ingrijpende gevolgen voor alle facetten van de Nederlandse samenleving. In dit hoofdstuk laat ik zien dat corona ook het electoraat lijkt te verdelen. Waar bijna 39% van de kiesgerechtigden tevreden was met het gevoerde beleid, was ruim 32% ontevreden met het gevoerde beleid. De ontevredenheid met gevoerde beleid vinden we met name terug onder de meer kwetsbare groepen in de samenleving. Mensen in economisch kwetsbare posities, kiesgerechtigden onder de 35 jaar en kiesgerechtigde Nederlanders met een niet-Westerse migratieachtergrond waren ontevreden met het beleid en zagen het liefst de economie zo snel mogelijk weer geopend worden. Mensen met een slechte gezondheid waren juist meer ontevreden over het beleid, omdat ze de pandemie nog sterker onder wilde houden.

De tevredenheid met een het beleid hangt tevens sterk samen met het kiesgedrag en daarmee de verkiezingsuitslag. Kiezers die tevreden waren met het gevoerde coronabeleid hadden een grotere kans om op de coalitiepartijen partijen te stemmen. Toch hebben bepaalde oppositiepartijen zich ook op het coronathema weten te onderscheiden. De linkse oppositiepartijen waren relatief populair onder kiezers die ontevreden waren met het gevoerde coronabeleid, maar juist wel belang hechtte om de pandemie onder controle te krijgen. PVV, DENK en met name Forum voor Democratie wisten juist de kiezers die ontevreden waren met het beleid en de voorkeur gaven aan de economie te openen aan zich te binden. Forum voor Democratie wist zich strategisch te herpositioneren en in relatief korte tijd op het coronathema stemmen te trekken. Ontevredenheid met het coronabeleid was nagenoeg een voorwaarde om op deze partij te stemmen.

De vraag is of de coronacrisis meer structurele ontwikkelingen in het kiesgedrag in gang

heeft gebracht. Groepen zijn duidelijk verdeeld over het thema, wat mogelijk bijdraagt aan verdere polarisatie. De kloof tussen burgers, die ontevreden waren met het beleid, en politiek lijkt tevens groter geworden. Zolang de coronapandemie aanwezig is en maatregelen nodig blijven, zullen deze tegenstelling hoogstwaarschijnlijk niet afnemen. Of deze tegenstellingen toenemen en uiteindelijk blijvend zijn zal uiteraard afhangen van het verdere verloop van de coronacrisis en pas echt beantwoord kunnen worden zodra het einde van de coronacrisis in zicht is.

Referenties en eindnoten

1. Den Ridder, J., Miltenburg, E., Steenvoorden, E., Van der Meer, T.W.G. & Dekker, P. (2020). Burgerperspectieven 2020|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
2. Van der Meer, T. & Lubbers, M. (2021). De Tweede Kamerverkiezing van 2021. Corona, constanten, en voortgaande veranderingen.
3. De getroffen maatregelen tegen het coronavirus verschilde sterk tussen verschillende perioden. De meningen over het gevoerde coronabeleid die in dit hoofdstuk besproken worden, moeten worden gezien in het licht van de toen geldende maatregelen. De vragen over het coronabeleid zijn afgenomen tijdens de voormeting die liep van eind januari tot begin maart. Gedurende die tijd was een lockdown van kracht. Er gold een avondklok tussen 23 januari tot en met 28 april. Mensen werd geadviseerd thuis te blijven werken en middelbare scholen waren gesloten. In februari gingen de basisscholen weer open, en werd het vaccinatieprogramma opgestart. De coronabesmettingen daalde in januari 2021, maar begonnen in februari en maart 2021 weer op te lopen, wat resulteerde in de derde golf.
4. Oude Groeninge, J., Noordzij, K., Van der Waal, J. & De Koster, W. (2021). Dutch COVID-19 lockdown measures increased trust in government and trust in science: A difference-in-differences analysis. *Social Science & Medicine*, 275, 1-8.
5. Hendriks, F. (2020). De corona-uitbraak en het institutionele filter: naar een verklaring van West-Europese variaties in beleid. *Bestuurswetenschappen*, 74(4), 64-78.
6. Zie <https://moederhart.nl/>
7. Zie <https://www.pharos.nl/nieuws/amsterdammers-met-migratieachtergrond-vaker-besmet-ernstig-ziek-en-dood-door-corona/> en <https://nos.nl/artikel/2381750-corona-problemen-bij-migranten-hadden-eerder-erkend-moeten-worden>
8. Zie hoofdstuk 11 van Marcel Lubbers en Niels Spierings.
9. De vragen over het coronabeleid zijn voorafgaand aan de verkiezing gemeten, tijdens de voormeting (februari-maart).
10. Zie <https://www.socialevraagstukken.nl/pvv-forum-en-ja21-maken-samen-radicaal-rechts-groter/>

9.

Immigratie, etnische diversiteit en het koloniale verleden

Inge Hendriks en Marcel Lubbers

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Een minderheid van de Nederlandse kiesgerechtigden blijkt (zeer) negatief te staan tegenover immigranten in Nederland.
- Houdingen tegenover immigranten zijn het negatiefst op het gebied van cultuur en veiligheid, in mindere mate op economisch gebied.
- Lager opgeleiden, ouderen en mensen zonder migratieachtergrond hebben gemiddeld genomen een negatievere houding tegenover immigranten.
- Ruim drie op de vijf kiesgerechtigden vindt dat de gemeente asielzoekers moet opvangen wanneer dat nodig is.
- Etnisch profileren door de politie en belastingdienst wordt sterk afgekeurd door kiesgerechtigden.
- Ongeveer een kwart van de kiesgerechtigden vindt dat de Nederlandse staat excuses moet aanbieden voor de rol van Nederland in de slavenhandel in de 17e, 18e en 19e eeuw.
- Een op de tien respondenten vindt dat straatnamen en standbeelden die verwijzen naar het koloniale verleden zouden moeten worden verwijderd.
- Maatregelen omtrent het koloniale verleden worden met name gesteund door kiesgerechtigden met een migratieachtergrond, maar ook onder hen is er sterke verdeeldheid.

9.1 Inleiding

Sinds een aantal decennia zijn immigratie en etnische diversiteit belangrijke thema's voor veel kiezers.¹ De afgelopen verkiezingen werd dit thema overschaduwd door andere gebeurtenissen, maar desalniettemin domineerden het jaar voor de verkiezingen verschillende maatschappelijke discussies met betrekking tot immigratie en etnische diversiteit het nieuws. Zo leidde de dood van George Floyd in de Verenigde Staten tot Black Lives Matter-protesten over de hele wereld. Ook in Nederland gingen duizenden mensen de straat op.² Mede hierdoor kwam opnieuw het aanbieden van excuses voor het Nederlandse slavernijverleden ter discussie te staan. Ook ontstond er veel commotie toen bleek dat de belastingdienst jarenlang etnisch profileerde.³ De toeslagenaffaire zorgde er uiteindelijk voor dat het kabinet-Rutte III, net voor het einde van haar termijn, viel.

In dit hoofdstuk zullen we ingaan op meningen van Nederlandse kiesgerechtigden rondom het thema immigratie. Eerst zal er een algemeen beeld worden geschetst over houdingen ten opzichte van immigranten in Nederland. Ook zullen we laten zien in hoeverre men positief staat tegenover de opvang van vluchtelingen in hun gemeente. Vervolgens bespreken we de mate waarin Nederlandse kiesgerechtigden etnisch profileren door de politie en de belastingdienst tolereren. Bovendien geven we inzicht in hoeverre men positief staat tegenover het aanbieden van excuses voor het slavernijverleden door de Nederlandse staat en we bespreken in hoeverre men het eens is met het verwijderen van straatnamen en standbeelden die verwijzen naar het koloniale verleden. De thema's met betrekking tot etnisch profileren en het koloniale verleden zijn nieuw in grootschalig, representatief onderzoek en geven een uniek inzicht in de standpunten van Nederlandse kiesgerechtigden ten opzichte van deze actuele kwesties.

We kijken niet alleen naar gemiddelden, maar ook naar de mate waarin sociale groepen in de samenleving verschillen en welke sociale

scheidslijnen zichtbaar zijn met betrekking tot deze sentimenten. De wetenschappelijke literatuur laat zien dat niet alle groepen in dezelfde mate negatief staan tegenover immigratie. We onderzoeken in hoeverre mensen die verschillen naar migratieachtergrond, opleiding en leeftijd – factoren die in de wetenschappelijke literatuur worden aangemerkt als relevante scheidslijnen – verschillen in hun houdingen.⁴ Als laatste zullen we kort ingaan op de verschillen in houdingen van de electoraten van politieke partijen.

9.2 Negatieve houdingen ten opzichte van immigranten

Hoe denkt men over de aanwezigheid van immigranten in Nederland? Hierover legden we Nederlandse kiesgerechtigden vijf stellingen voor, waaronder standaard wetenschappelijk stellingen voor het meten van ervaren dreiging (zie figuur 9.1).⁵

Op economisch gebied is men meer positief dan negatief over immigratie. Het aantal respondenten dat denkt dat immigranten goed zijn voor de Nederlandse economie is ruim dubbel zo groot (42,0%) dan het aantal respondenten dat het tegenovergestelde denkt (20,2%).

Men is duidelijk bezorgder over een culturele dreiging van immigranten dan over de economische dreiging. We zien dat ruim een derde (36,1%) van de respondenten het (helemaal) eens is met de stelling dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd door immigranten. Een net iets grotere groep (39,2%) denkt echter dat immigranten geen bedreiging vormen voor de Nederlandse cultuur. Daarnaast is een ruime meerderheid van de Nederlanders (61,2%) het (helemaal) eens met de stelling dat immigranten zich moeten aanpassen aan de Nederlandse tradities en gewoonten. Een kleine minderheid (12,0%) is het hier (helemaal) niet mee eens.

Daarnaast ervaart een substantieel deel van de respondenten dreiging op het gebied van veiligheid. Ruim vier op de tien respondenten

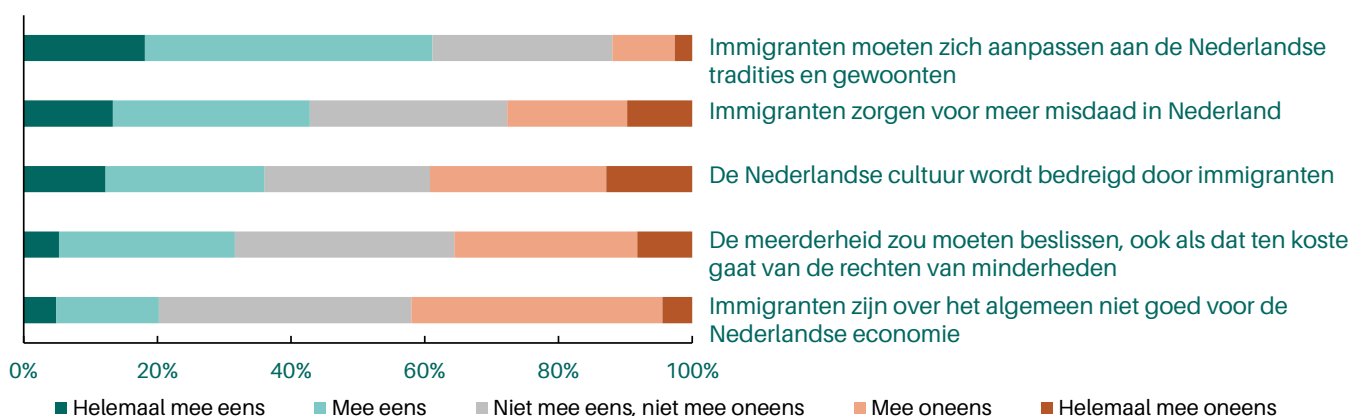
(42,8%) is het er (helemaal) mee eens dat immigranten zorgen voor meer misdaad in Nederland. De aanwezigheid van immigranten roept dus niet alleen culturele dreiging op, maar ook op het gebied van veiligheid.

Als laatste is gekeken naar het politieke aspect van de aanwezigheid van immigranten. We vroegen respondenten in hoeverre zij vinden dat de meerderheid zou moeten beslissen, ook als dat ten koste gaat van de rechten van minderheden. Hoewel deze vorm van politieke dreiging niet dezelfde omvang aanneemt als culturele en veiligheidsdreiging, is een aanzienlijk deel van de respondenten het (helemaal) met deze stelling eens (31,6%). Dit betekent dat bijna een derde van de kiesgerechtigden een positie inneemt die in strijd is met de liberale beginselen van de Nederlandse democratie. De verschillende stellingen overziend, kunnen we concluderen dat een ruime minderheid zich in enige mate bedreigd voelt door immigranten en een negatieve houding heeft tegenover immigranten.

9.3 Variatie tussen groepen in houdingen jegens immigranten

Negatieve houdingen tegenover immigranten komen niet in dezelfde mate voor onder alle bevolkingsgroepen. Hieronder bespreken we verschillen naar migratieachtergrond, opleidingsniveau en leeftijd. Voor deze uiteenzetting hier gebruiken we de gemiddelde score op de vijf stellingen uit de vorige sectie. Hoe hoger een score op de schaal die loopt van 1 tot 5, hoe negatiever de houding ten opzichte van immigranten.

Wellicht het meest contra-intuïtief: negatieve houdingen tegenover immigranten zijn niet voorbehouden aan Nederlanders zonder migratieachtergrond (zie ook Hoofdstuk 12). Ook een deel van de mensen met een migratieachtergrond is negatief over immigranten. Vooral mensen met een migratieachtergrond uit overwegend Europa en Noord-Amerika zijn sterker negatief dan

Noot: * = omgekeerd voorgelegd aan de respondent

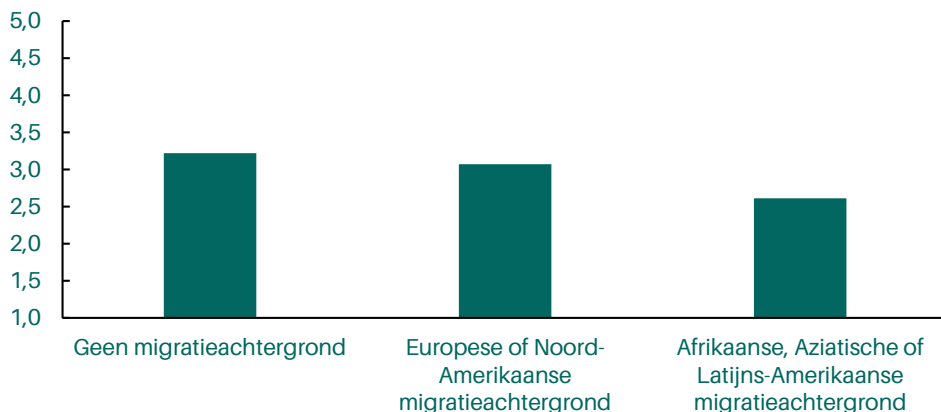
Figuur 9.1 Negatieve houdingen tegenover immigranten onder Nederlandse kiesgerechtigden

mensen met een Afrikaanse, Aziatische of Latijns-Amerikaanse achtergrond. Echter blijkt uit figuur 9.2 dat, zoals verwacht, kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond het vaakst negatieve houdingen hebben.

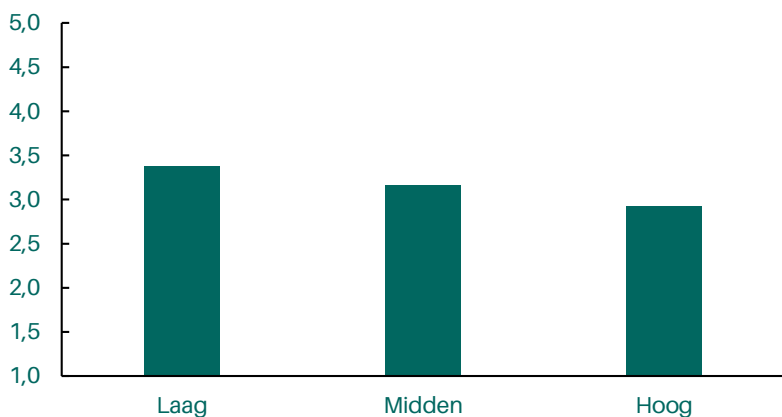
Een andere belangrijke scheidslijn wat betreft het al dan niet hebben van een negatieve houding is opleidingsniveau. Opleidingsniveau wordt vaak gezien als een belangrijke structurele factor in het overdragen van normen die de acceptatie van minderheden bevorderen.⁶ Figuur 9.3 laat inderdaad zien dat respondenten met een lager opleidingsniveau vaker een negatievere houding ten opzichte van immigranten hebben dan respondenten met een hoger opleidingsniveau. Naarmate

het opleidingsniveau stijgt, is men gemiddeld genomen minder negatief.

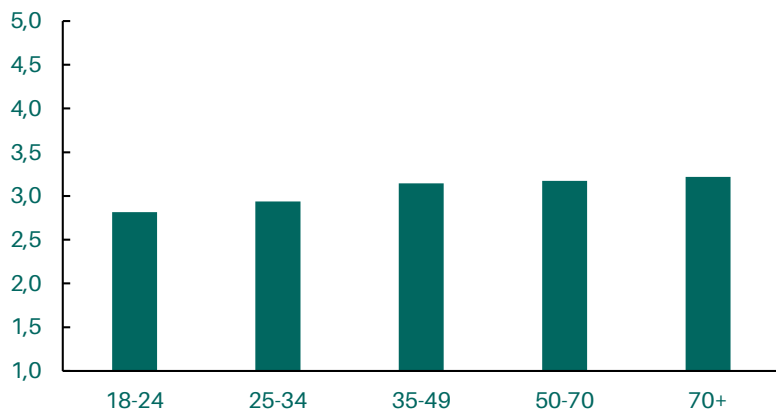
Ook zijn er verschillen zichtbaar tussen de verschillende leeftijdsgroepen. In lijn met eerder wetenschappelijke onderzoek zien we dat men gemiddeld genomen negatiever is naarmate men ouder is (zie figuur 9.4).⁷ De drie oudste leeftijdscategorieën blijken significant vaker negatieve houdingen tegenover immigranten te hebben dan de twee jongste leeftijdscategorieën.

Figuur 9.2 Negatieve houdingen tegenover immigranten onder Nederlandse kiesgerechtigden, uitgesplitst naar migratieachtergrond

Figuur 9.3 Negatieve houdingen tegenover immigranten onder Nederlandse kiesgerechtigden, uitgesplitst naar opleidingsniveau

Figuur 9.4 Negatieve houdingen tegenover immigranten onder Nederlandse kiesgerechtigden, uitgesplitst naar leeftijd

9.4 Opvang asielzoekers

In het jaar voor de verkiezingen was vanwege de pandemie de komst van asielzoekers naar Nederland beperkt. Dit veranderde in het najaar van 2021; het aantal personen dat in Nederland asiel aanvraag nam in deze periode relatief sterk toe.⁸ Gedurende deze periode werd de opvang van asielzoekers een veelbesproken kwestie in het politieke en maatschappelijke debat. Hoewel op het moment van ondervraging er geen tekort was aan beschikbare plekken in asielzoekerscentra en de opvang van asielzoekers in mindere mate in de belangstelling stond, zijn Nederlandse kiesgerechtigden gevraagd in hoeverre zij vinden dat de gemeente waarin zij wonen asielzoekers moet opvangen als dat nodig is.

In de media worden gevallen waarin asielzoekers hartelijk worden ontvangen vaak overschaduwd door protesten tegen de komst

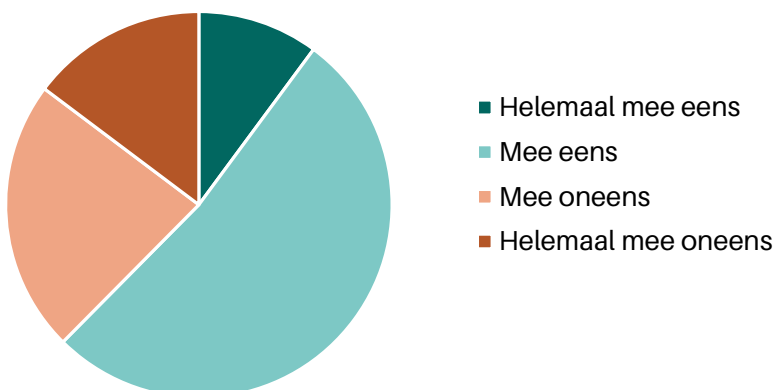
van asielzoekerscentra.⁹ Desalniettemin komt in figuur 9.5 naar voren dat een ruime meerderheid van de respondenten (62,4%) van mening is dat hun gemeente asielzoekers moet opvangen wanneer dat nodig is.

Vergelijkbaar met de verschillen gesignaleerd in anti-immigrant houdingen, zien we dat bepaalde groepen positiever staan ten opzichte van de opvang van asielzoekers dan anderen (niet weergegeven in een figuur). Kiesgerechtigden met een migratieachtergrond en kiesgerechtigden met een hoger opleidingsniveau zijn gemiddeld genomen positiever over de opvang van asielzoekers door hun gemeente.

9.5 Etnisch profileren

Begin 2021 bood het kabinet-Rutte III collectief ontslag aan vanwege zijn rol in de toeslagenaffaire. Jarenlang bleek er sprake te zijn

"Mijn gemeente moet asielzoekers opvangen als dat nodig is."

Figuur 9.5 Houdingen ten opzichte van de opvang van asielzoekers

geweest van institutionele vooringenomenheid en structurele discriminatie bij de fraudeaanpak van de kinderopvangtoeslag. Zo werden ouders met een dubbele nationaliteit strenger gecontroleerd dan andere ouders. Het maken van onderscheid op basis van etnische achtergrond bij opsporing en rechtshandhaving wordt ook wel etnisch profileren genoemd. Niet alleen de belastingdienst blijkt zich schuldig te hebben gemaakt aan etnisch profileren, onderscheid maken op basis van etnische achtergrond komt ook voor bij bijvoorbeeld de marechaussee en de politie.¹⁰

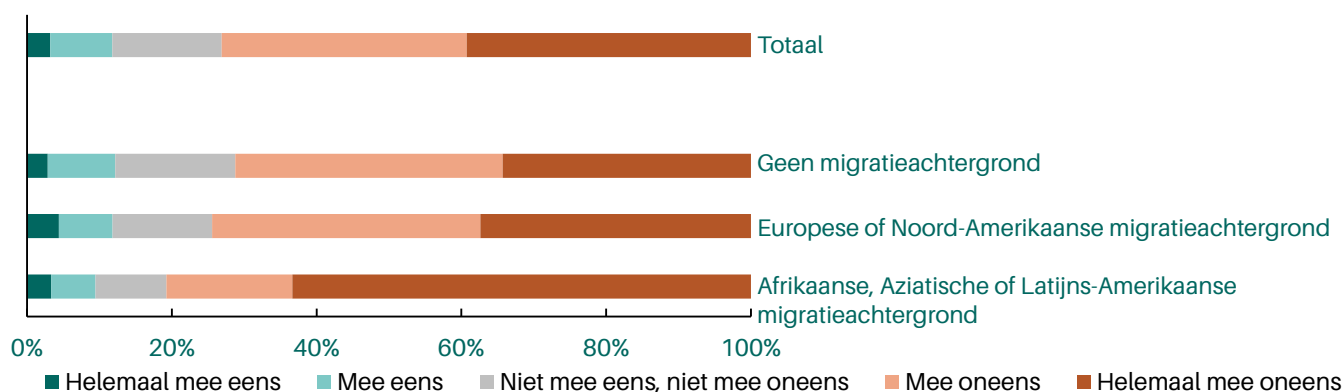
Om meer inzicht te krijgen in attitudes ten aanzien van etnisch profileren hebben we de respondenten gevraagd in hoeverre zij vinden dat de politie en de belastingdienst een onderscheid zouden mogen maken tussen mensen op basis van hun etnische achtergrond. Een grote meerderheid – respectievelijk 73,1% en 80,6% - is het er (helemaal) niet mee eens dat de politie en de belastingdienst etnisch profileren. Slechts 11,8% van de Nederlandse kiesgerechtigden is het er (helemaal) mee eens dat de politie onderscheid maakt tussen mensen op basis van etnische achtergrond. Voor etnisch profileren door de belastingdienst ligt dit percentage nog lager: 8,0% is het (helemaal) eens met etnisch profileren door de belastingdienst.

Figuur 9.6 laat zien dat kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond gemiddeld genomen het iets vaker (helemaal) eens zijn met etnisch profileren door de politie, maar nog altijd is meer dan twee derde erop tegen. De verschillen zijn klein; onder alle groepen is de mate waarin etnisch profileren wordt afgekeurd groot. Hetzelfde geldt voor etnisch profileren door de belastingdienst (zie figuur 9.7).

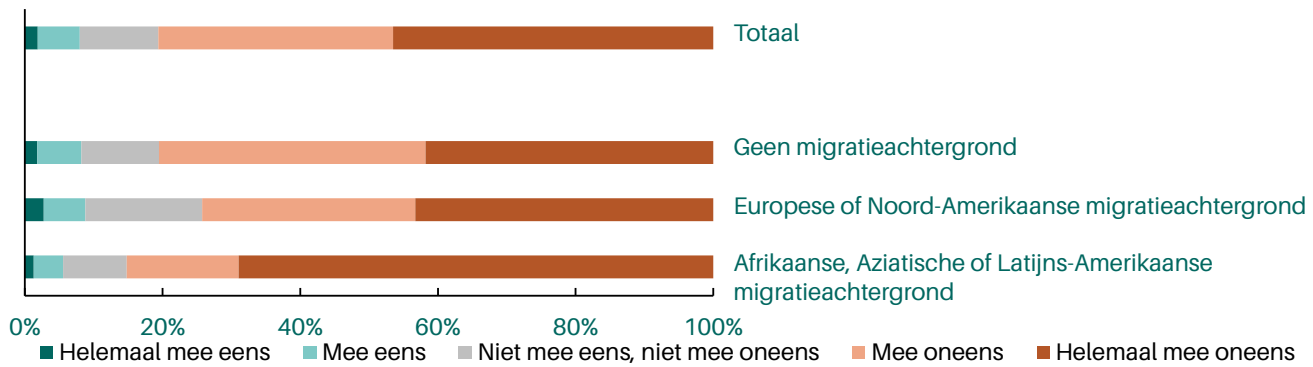
Hoewel opleiding een relatief belangrijke voorspeller is voor negatieve houdingen tegenover immigranten in het algemeen, zien we geen grote verschillen met betrekking tot etnisch profileren. Er zijn vrijwel geen significante verschillen zichtbaar tussen de verschillende opleidingscategorieën in de mate waarin zij etnisch profileren door zowel de politie als de belastingdienst afkeuren. Ook leeftijd blijkt niet heel duidelijk samen te hangen met de afkeuring van etnisch profileren.

9.6 Het koloniale verleden

Onder andere de Black Lives Matter-protesten in de zomer van 2020 gaven de discussie omtrent het aanbieden van excuses voor het slavernijverleden weer elan. Eerder al vlamde deze discussie geregeld op rondom de zwartepietendiscussie in Nederland. Tijdens deze protesten en discussies klonk niet alleen

Figuur 9.6 Houdingen ten opzichte van etnisch profileren door politie, uitgesplitst naar migratieachtergrond

Figuur 9.7 Houdingen ten opzichte van etnisch profileren door belastingdienst, uitgesplitst naar migratieachtergrond

de roep om excuses, ook standbeelden en straatnamen die verwijzen naar het koloniale verleden kwamen onder vuur te liggen.¹¹ Om meer inzicht te krijgen in de mening van de kiesgerechtigde Nederlander over deze thema's, is gevraagd in hoeverre zij denkt dat de Nederlandse staat haar excuses moet aanbieden voor de rol van Nederland in de slavenhandel in de 17e, 18e en 19e eeuw. Ook vroegen we of mensen vinden dat straatnamen en standbeelden die verwijzen naar het koloniale verleden moeten worden verwijderd.

Een minderheid van de respondenten (23,6%) vindt dat Nederlandse staat haar excuses moet aanbieden voor de rol van Nederland in de slavenhandel (zie figuur 9.8). Grote verschillen zijn echter zichtbaar wanneer er een onderscheid wordt gemaakt tussen kiesgerechtigden met en zonder migratieachtergrond. 16,8% van de kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond is het er (helemaal) mee eens dat Nederland haar excuses aanbiedt, tegenover 52,5% van de kiesgerechtigden met een overwegend Afrikaanse, Aziatische of Latijns-Amerikaanse achtergrond. De roep om het aanbieden van excuses komt dan ook met name van de kiesgerechtigde wiens achtergrond vaker gelinkt kan worden aan het koloniale verleden (zie ook hoofdstuk 12).

Ook zijn er op dit vlak relatief grote verschillen zichtbaar zijn tussen de verschillende leeftijdsgroepen (zie figuur 9.9). Deze verschillen lijken groter dan voor negatieve houdingen tegenover immigranten. Met name

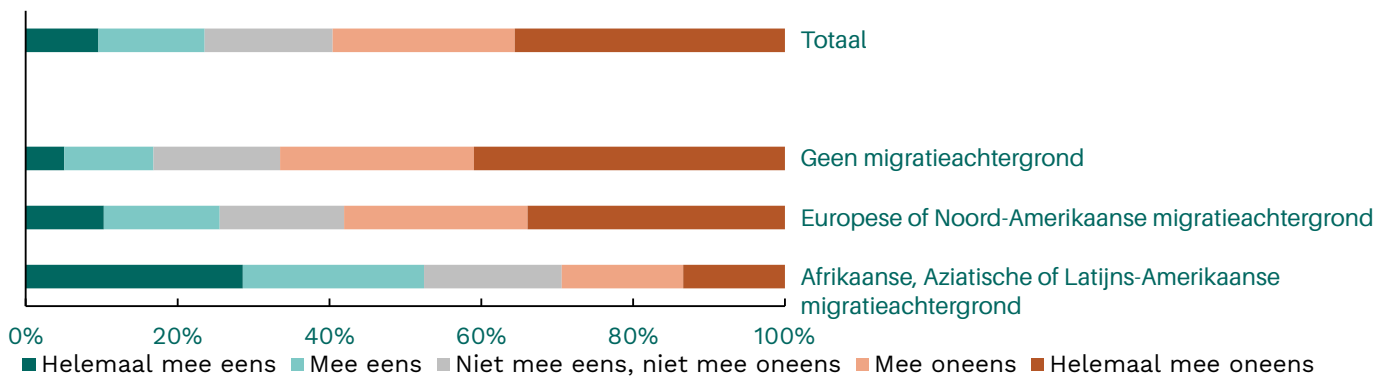
oudere kiesgerechtigden zijn van mening dat de Nederlandse staat geen excuses aan moet bieden. Slechts 19,2% en 14,0% van de respectievelijk 50- tot 70-jarigen en 70-plussers is het er (helemaal) mee eens dat de Nederlandse staat haar excuses aanbiedt voor de rol van Nederland in de slavenhandel. Hier tegenover staat dat 36,3% van de 18- tot 24-jarigen het eens is met deze stelling. Onder deze leeftijdsgroep staat zelfs een meerderheid van de respondenten positief of neutraal ten opzichte van het aanbieden van excuses. Dit kan erop wijzen dat er onder Nederlanders zonder migratieachtergrond in de loop der tijd een groter draagvlak ontstaat voor het aanbieden van excuses voor het slavernij verleden.

Tevens blijken er verschillen te zijn tussen opleidingscategorieën in de mate waarin zij het eens zijn met aanbieden van excuses (niet weergegeven in figuur). Met name hoger opgeleiden zijn het vaker (helemaal) eens met het aanbieden van excuses door de Nederlandse staat. Een op de vier hoogopgeleide respondenten ondersteunt het aanbieden van excuses. Onder de kiesgerechtigden die laag of middelbaar opgeleid zijn, is ongeveer een op de vijf van mening dat de staat haar excuses zou moeten aanbieden.

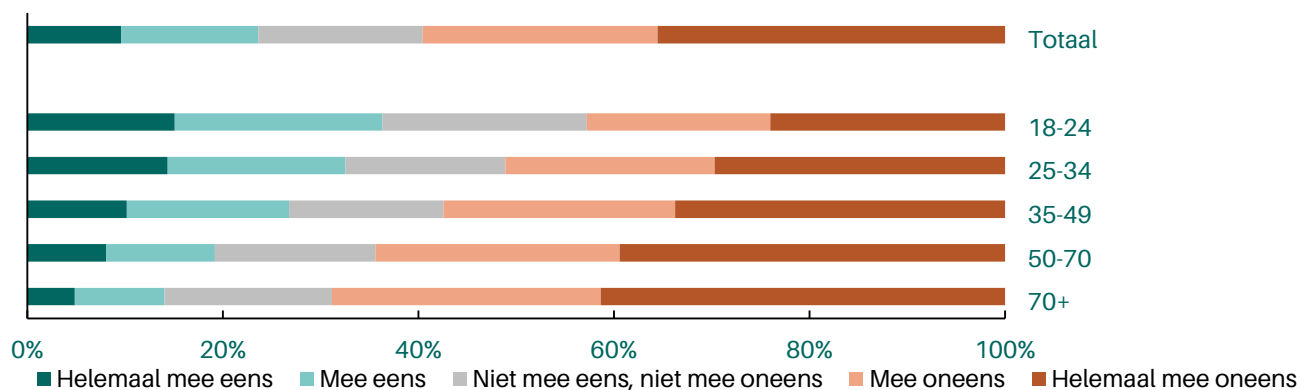
Ook vroegen we respondenten in hoeverre zij vinden dat straatnamen en standbeelden moeten worden verwijderd die verwijzen naar het Nederlands koloniaal verleden (zie figuur 9.10). Een op de tien respondenten vindt dat deze straatnamen en standbeelden zouden

moeten worden verwijderd. Opnieuw zien we dat respondenten met een migratieachtergrond positiever staan tegenover deze kwestie. Nederlandse kiesgerechtigden met een overwegend Afrikaanse, Aziatische of Latijns-Amerikaanse zijn het positiefst, maar ook onder deze groep is een minderheid (31,6%) het (helemaal) eens met het verwijderen van straatnamen en standbeelden die verwijzen naar het koloniale verleden. Onder deze groep respondenten is bovendien een bijna even groot percentage (29,9%) neutraal. Van de kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond is slechts 5,8% het (helemaal) eens met de stelling. Bijna vier op de vijf respondenten zonder migratieachtergrond is het daarentegen (helemaal) oneens met het verwijderen van straatnamen en standbeelden die verwijzen naar het koloniale verleden. De roep om het weghalen van deze straatnamen en standbeelden vindt

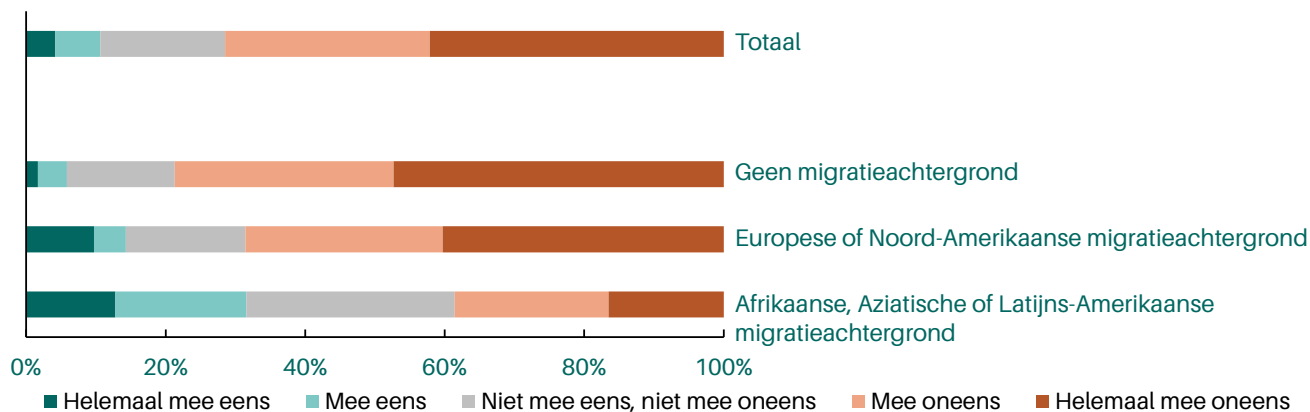
duis weinig gehoor onder de Nederlandse bevolking zonder migratieachtergrond. Daarnaast is onderzocht of kiesgerechtigden van verschillende leeftijden en opleidingsniveaus (niet weergegeven in figuur) verschillen in hun standpunten. Ook hier staan kiesgerechtigden tussen de leeftijd 18 en 24 het positiefst tegenover het weghalen van straatnamen en standbeelden, hoewel het ook hier een minderheid betreft (24,0%). 70-plussers zijn het minst positief; 4,2% is het hier (helemaal) mee eens. Het verschil naar opleidingsniveau blijkt kleiner te zijn. Kiesgerechtigden met een lager opleidingsniveau zijn het minder vaak (helemaal) eens (7,2%) met het weghalen van straatnamen en standbeelden dan middelbaar en hoogopgeleide kiesgerechtigden (respectievelijk 11,5% en 10,4%).

Figuur 9.8 Houdingen ten opzichte het aanbieden van excuses voor slavernijverleden, uitgesplitst naar migratieachtergrond

Figuur 9.9 Houdingen ten opzichte het aanbieden van excuses voor slavernijverleden, uitgesplitst naar leeftijd

Figuur 9.10 Houdingen ten opzichte van het verwijderen van straatnamen en standbeelden die verwijzen naar het koloniale verleden, uitgesplitst naar migratieachtergrond

9.7 Verschillen tussen electoraten

Al eerder constateerden we dat er sprake is van een relatief grote verscheidenheid in sommige houdingen met betrekking tot etnische diversiteit naar kenmerken van kiesgerechtigden, zoals migratieachtergrond, opleiding en leeftijd. In deze sectie zullen we ingaan op de mate waarin electoraten van de verschillende politieke partijen verschillen in hun houdingen (geen figuren weergegeven).

Allereerst vinden we dat er sterke verschillen zijn tussen de kiezers van politieke partijen in de mate waarin zij negatieve houdingen tegenover immigranten hebben. Zoals we ook al weten uit eerder onderzoek, zijn kiezers van partijen met duidelijke anti-immigratie standpunten (PVV, Forum voor Democratie en JA21) gemiddeld genomen ook daadwerkelijk het negatiefst ten opzichte van immigranten. Kiezers van onder andere GroenLinks, D66, PvdA, Volt en Partij voor de Dieren hebben minder vaak negatieve houdingen ten opzichte van immigranten.

Ongeveer hetzelfde patroon is zichtbaar voor de mate waarin kiezers vinden dat hun gemeente asielzoekers moet opvangen wanneer dat nodig is. Ook hier is het electoraat van PVV, Forum voor Democratie en JA21 het meest afwijzend. Een overgrote meerderheid van de kiezers van GroenLinks, PvdA, D66, Partij voor de Dieren, Volt steunt de opvang van asielzoekers, evenals

het electoraat van partijen met een relatief grote achterban met migratieachtergrond (DENK en BIJ1). De Christelijke waarde van naastenliefde wordt weerspiegeld in de mate waarin het electoraat van de confessionele partijen (CDA, ChristenUnie en SGP) de opvang van asielzoekers steunt: ongeveer driekwart van het electoraat van deze partijen is voorstander van het opvangen van asielzoekers in hun gemeente.

De verschillen tussen kiezers in de mate waarin zij etnisch profileren afkeuren zijn relatief klein. Onder het electoraat van de PVV, Forum voor Democratie en JA21 keurt ongeveer één op de vijf etnisch profileren door de politie (helemaal) goed. Voor alle andere partijen ligt dit percentage rond de 10% of lager. Eenzelfde patroon zien we terug voor etnisch profileren door de belastingdienst. Dit wordt zelfs nog vaker afgekeurd dan etnisch profileren door de politie. Voor alle electoraten geldt dat de ruime meerderheid tegen etnisch profileren door de belastingdienst is, ook onder de electoraten van partijen met anti-immigratie standpunten.

Duidelijkere verschillen zijn er in de mate waarin men het (helemaal) eens is met het aanbieden van excuses voor het slavernijverleden. Met name het electoraat van partijen met een relatief grote achterban met een migratieachtergrond (DENK en BIJ1) is voor het aanbieden van excuses (ongeveer driekwart van de kiezers). Hoewel kiezers van progressieve partijen gemiddeld genomen positiever zijn over

het aanbieden van excuses dan kiezers van conservatieve partijen, zien we dat de steun onder deze groep significant lager is in vergelijking met het electoraat van DENK en BIJ1. Eenzelfde patroon is zichtbaar voor houdingen ten opzichte van het weghalen van standbeelden en straatnamen die verwijzen naar het koloniale verleden, hoewel steun hiervoor onder alle groepen lager is dan steun voor het aanbieden van excuses.

9.8 Slot

In het jaar voor de verkiezingen was er opnieuw veel aandacht voor de vraagstukken rondom immigratie en etnische diversiteit, bijvoorbeeld tijdens de Black Lives Matter-protesten en de toelagenaffaire. In dit hoofdstuk legden we de houdingen van Nederlandse kiesgerechtigden ten opzichte van deze actuele kwesties onder de loep, evenals hun algemenere houdingen ten opzichte van immigranten en de opvang van asielzoekers.

Een ruime minderheid van de Nederlandse kiesgerechtigden laat zich (zeer) negatief uit over immigranten in Nederland. Wanneer men negatieve houdingen heeft, heeft men met name het gevoel dat de Nederlandse cultuur en de veiligheid in Nederland worden bedreigd. Over het algemeen wordt er minder dreiging ondervonden van immigranten op economisch gebied. Negatieve houdingen tegenover immigranten komen gemiddeld genomen vaker voor naarmate men ouder of lager opgeleid is. Hoewel negatieve houdingen ook voorkomen onder de kiesgerechtigden met migratieachtergrond, zien we dat deze houdingen het vaakst voorkomen onder de groep zonder migratieachtergrond.

Hoewel bijna de helft van de kiesgerechtigden zich negatief uitlaat over immigranten, vindt ruim drie op de vijf kiesgerechtigden dat de gemeente asielzoekers moet opvangen wanneer dat nodig is en circa 90% keurt etnisch profileren door de politie en de belastingdienst af. Deze afkeur wordt breed gedeeld door kiesgerechtigden uit verschillende leeftijds- en opleidingscategorieën,

mensen met en zonder migratieachtergrond evenals door de kiezers van vrijwel alle politieke partijen.

Daar waar een kleine meerderheid positieve houdingen heeft tegenover immigranten, steun geeft aan de opvang van asielzoekers in de gemeente en etnisch profileren afkeurt, is er weinig draagvlak voor het doorvoeren van maatregelen met betrekking tot het koloniale verleden. Ongeveer een kwart van de kiesgerechtigden – met name kiesgerechtigden met een migratieachtergrond – vindt dat de Nederlandse staat excuses moet aanbieden voor de rol van Nederland in de slavenhandel in de 17e, 18e en 19e eeuw. Bovendien vindt slechts een op de tien respondenten dat straatnamen en standbeelden die verwijzen naar het koloniale verleden zouden moeten worden verwijderd. Opvallend is dat we relatief grote verschillen zien tussen leeftijdscategorieën. Met name jongeren staan positiever tegenover zulke maatregelen. Dit kan erop wijzen dat er in de loop der tijd een groter draagvlak ontstaat voor het doorvoeren van zulke maatregelen.

Referenties en eindnoten

1. Berkhout, J., Sudulich, L. & Brug, W. van der (2015). The politicisation of migration in the Netherlands. In W. van der Brug, G. D'Amato, J. Berkhout & D. Ruedin (Eds.), *The politicization of migration* (pp. 97–118). London: Routledge.
2. Zie <https://nos.nl/artikel/2336342-regenachtige-black-lives-matter-demonstraties-in-drie-steden>
3. Zie <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/belastingdienst-schuldig-aan-structurele-discriminatie-van-mensen-die-toelagen-ontvingen~baebefdb/>
4. Scheepers, P., Gijsberts, M., & Coenders, M. (2002). Ethnic exclusionism in European countries: Public opposition to civil rights for legal migrants as a response to perceived ethnic threat. *European Sociological Review*, 18(1), 17-34.
5. Card, D., Dustmann, C., & Preston, I. (2005). Understanding attitudes to immigration: The migration and minority module of the first

European Social Survey. CReAM Discussion Paper No. 03/05.

6. Hello, E., Scheepers, P., & Gijsberts, M. (2002). Education and ethnic prejudice in Europe: Explanations for cross-national variances in the educational effect on ethnic prejudice. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 46(1), 5-24.
7. Hjerm, M. (2009). Anti-immigrant attitudes and cross-municipal variation in the proportion of immigrants. *Acta Sociologica*, 52(1), 47-62.
8. Zie <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-asielzoekers-komen-naar-nederland->.
9. Zie <https://www.gelderlander.nl/nijmegen-e-o/zo-komen-de-eerste-afghanen-aan-op-heumensoord-opnieuw-wiegen-de-engelen-van-nijmegen~ad3b8f1e/>
10. Bezemer, W. & Leerkens, A. (2021). Oververtegenwoordiging verder ontcijferd: Een kwantitatief onderzoek naar sociale verschillen in verdenkingskans en zelfgerapporteerd crimineel gedrag onder jongeren in Nederland. Den Haag: Politie en Wetenschap.
11. Zie <https://www.rtlnieuws.nl/editienl/artikel/5148856/standbeelden-protest-omstreden-racisme-slavernij>

10.

Draagvlak voor klimaatmaatregelen

Kristof Jacobs, Maurits Meijers en
Yaël van Drunen

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Bijna alle Nederlanders geloven dat het klimaat verandert, 71% denkt dat dit vooral door toedoen van de mens is
- Er zijn wel verschillen tussen opleidingsgroepen. Hoogopgeleiden geloven eerder dat het klimaat verandert door menselijk handelen, terwijl laagopgeleiden deze rol van menselijk handelen minder zien.
- Er is brede steun voor verdergaand klimaatbeleid, ongeveer de helft van de respondenten wil een ambitieuzer klimaatbeleid.
- Steun voor klimaatbeleid hangt samen met politieke ideologie en stemvoorkeur. Vergaand klimaatbeleid wordt vooral gesteund door linkse respondenten en kiezers van linkse partijen. Kiezers van radicaal-rechtse partijen vinden dat het klimaatbeleid te ver gaat.
- Kiezers van alle middenpartijen, ook het CDA en VVD, willen een doortastender klimaatbeleid.

10.1 Inleiding

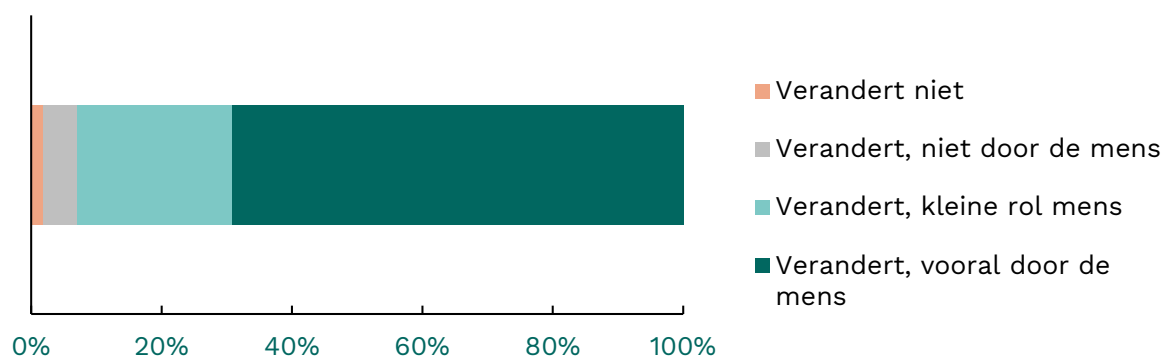
Op 9 augustus 2021 stelde het IPCC haar zesde rapport voor over de natuurwetenschappelijke ontwikkelingen inzake klimaatverandering. Haar belangrijkste boodschap: klimaatverandering zal zeer vergaande gevolgen hebben voor de aarde “[unless] deep reductions in CO2 and other greenhouse gas emissions occur in the coming decades”.¹ Voor de volgende regering ligt er dan ook een enorme uitdaging op tafel: effectief beleid doorvoeren om klimaatverandering tegen te gaan.

Hoewel bij de verkiezingen van 2021 de coronacrisis de meeste andere verkiezingsthema's uit de schijnwerpers hield, zagen we eerder bij de Provinciale verkiezingen van 2019 dat het thema 'klimaat' het potentieel heeft om verkiezingsuitslagen te beïnvloeden, zeker als er concrete maatregelen worden ingevoerd. Dat hoeft niet te verbazen, omdat de maatregelen grote gevolgen hebben voor burgers, zowel op financieel vlak als qua gedragsverandering. Tegelijkertijd worden de voordelen van maatregelen slechts op de lange termijn merkbaar.² Na de 'corona-crisis', werd het 'klimaat-issue' door respondenten het vaakst genoemd als het belangrijkste probleem voor Nederland (zie Hoofdstuk 7). Daarom is het nuttig om te onderzoeken hoe Nederlanders denken over het thema; zonder draagvlak onder burgers is het lastig om de klimaatdoelen te halen.³ In dit hoofdstuk bespreken we onze bevindingen over de houdingen van Nederlanders over klimaatverandering en klimaatmaatregelen.

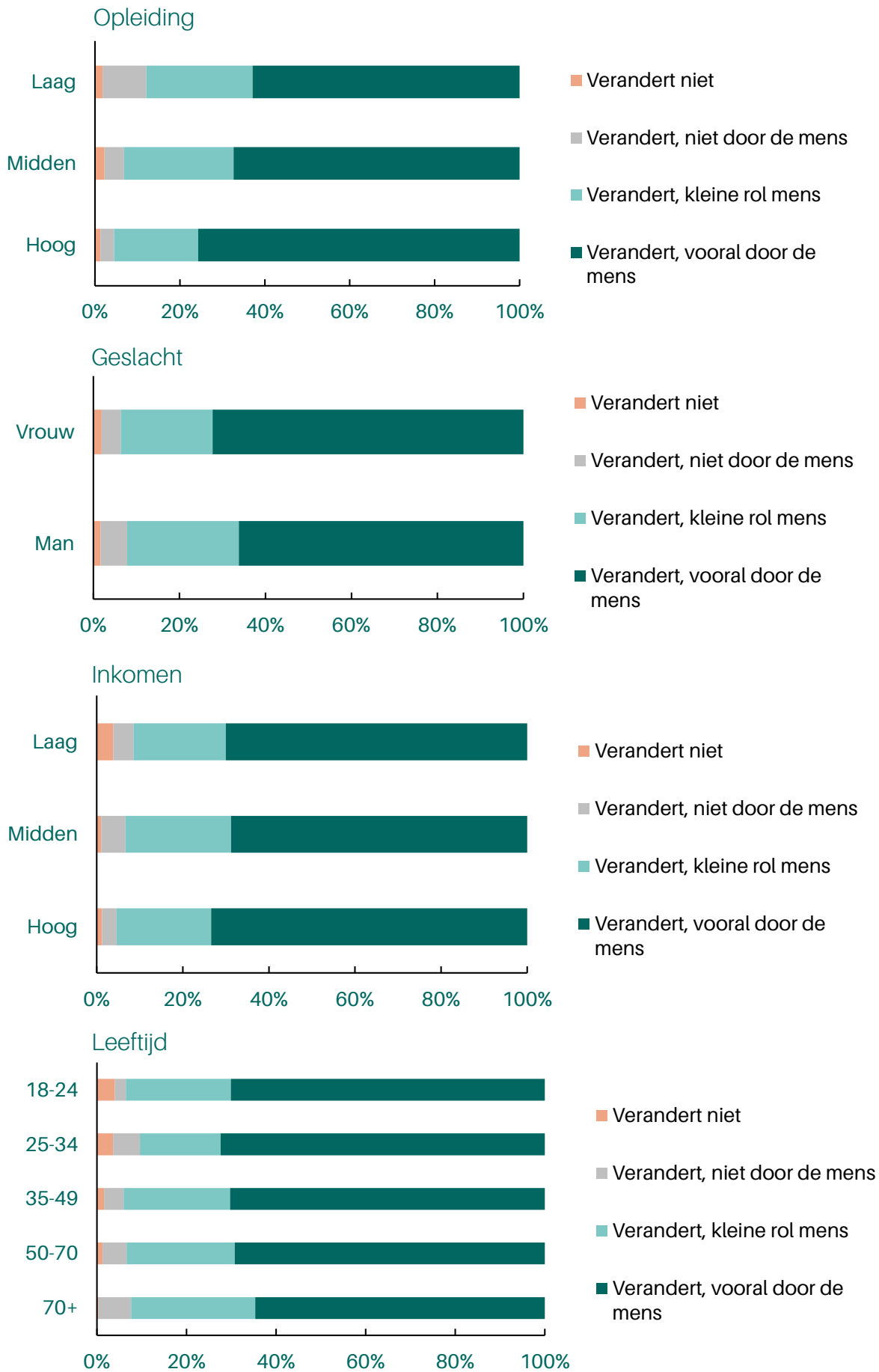
We kijken allereerst hoeveel Nederlanders denken dat het klimaat verandert door menselijk handelen en hoeveel procent van hen überhaupt niet gelooft in klimaatverandering.⁴ Ook kijken we hoe groot de steun is voor de bestaande klimaatmaatregelen en geven we inzicht in de verandering die mensen over de afgelopen vier jaar hebben gemaakt. Vervolgens kijken we of er verschillen zijn naar opleidingsniveau, leeftijdsgroepen en geslacht, alsook of er eventuele verschillen tussen linkse en rechtse kiezers bestaan. Tot slot kijken we hoe steun voor klimaatmaatregelen samenhangt met stemgedrag in de Tweede Kamerverkiezingen van 2021.

10.2 Veel geloof in klimaatverandering, kleine verdeeldheid over rol mens

Nog niet zo lang geleden geloofde een belangrijk deel van de bevolking niet dat klimaatverandering plaatsvond.⁵ Dat is ondertussen niet meer het geval: de impact van klimaatverandering is veel zichtbaarder, het debat erover veel meer aanwezig. Dit heeft ertoe geleid dat het aandeel burgers dat niet gelooft dat het klimaat verandert zeer klein is geworden. In Nederland in 2021 geeft slechts zo'n 2% van de respondenten aan niet te geloven dat het klimaat verandert (zie figuur 10.1). Verder denkt het overgrote deel van de respondenten dat het klimaat vooral verandert door toedoen van de mens (71%). Zo'n 23% van de respondenten ziet een kleine rol van de mens bij klimaatverandering. Slechts een zeer beperkte

Figuur 10.1 Klimaatscepticisme

Figuur 10.2 Klimaatsepticisme naar socio-demografische achtergrond

groep (4%) gelooft niet dat menselijk handelend invloed heeft op klimaatverandering.

Ondanks het hierboven besproken brede geloof in klimaatverandering zien we wel enige verschillen tussen groepen burgers. Deze verschillen blijken uit figuur 10.2. Een groter aandeel van de hoogopgeleiden gelooft dat het klimaat verandert door menselijk handelen. Dit aandeel is kleiner onder middelbaar en lager opgeleiden. Onder de laagopgeleiden is een groot aandeel dat wel gelooft dat het klimaat verandert, maar zij geloven minder dat klimaatverandering voornamelijk het gevolg is van menselijk handelen. We zien ook een verschil tussen mannen en vrouwen. Vrouwen geloven in grotere mate dat het klimaat verandert door menselijk handelen. Mannen zijn juist eerder geneigd om een kleinere of geen rol toe te schrijven aan de mens.

10.3 Breed gedragen overtuiging dat klimaatbeleid doortastender moet

Deze brede erkenning van klimaatverandering lijkt zich ook te uiten in brede steun voor klimaatbeleid. Over het algemeen is er breed gedragen steun om vergaande klimaatmaatregelen te nemen: ongeveer de helft van de respondenten wil een ambitieuzer klimaatbeleid, een kwart is neutraal, een kwart

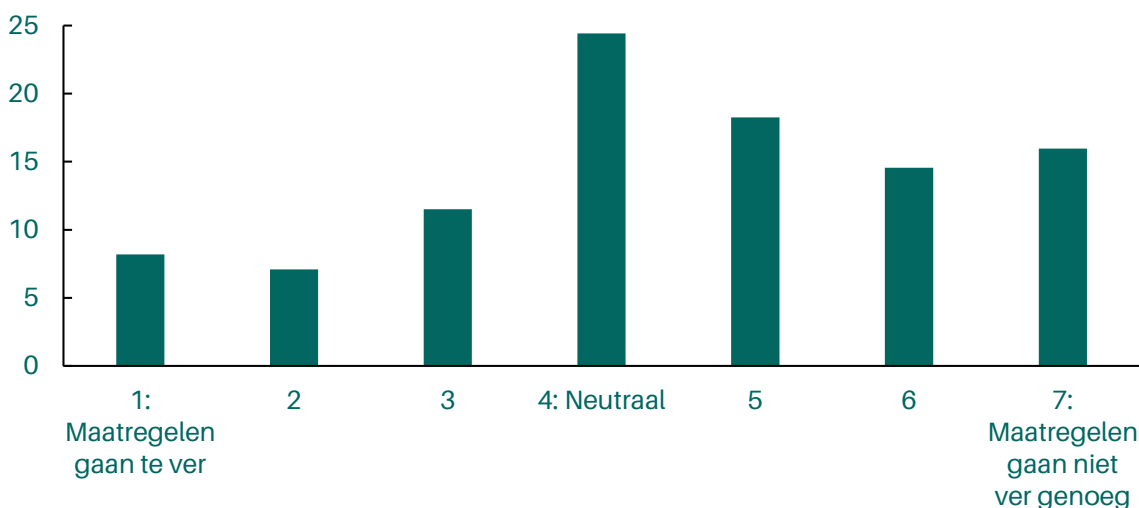
vindt juist dat de huidige klimaatmaatregelen te ver gaan (zie figuur 10.3).

Ook hier is het belangrijk om te onderzoeken of er onder deze brede steun geen verschillen schuilgaan. Als we kijken naar sociaal-demografische kenmerken zien we, dat hoger opgeleiden, vrouwen en jongeren het meest vinden dat klimaatbeleid verder moet gaan (zie figuur 10.4). Het is wel opvallend dat de verschillen in absolute zin zeer klein zijn. Ondanks deze kleine verschillen, zijn ze wel statistisch significant.⁶ Er is overigens geen significant verschil tussen inkomensgroepen en steun voor klimaatbeleid.

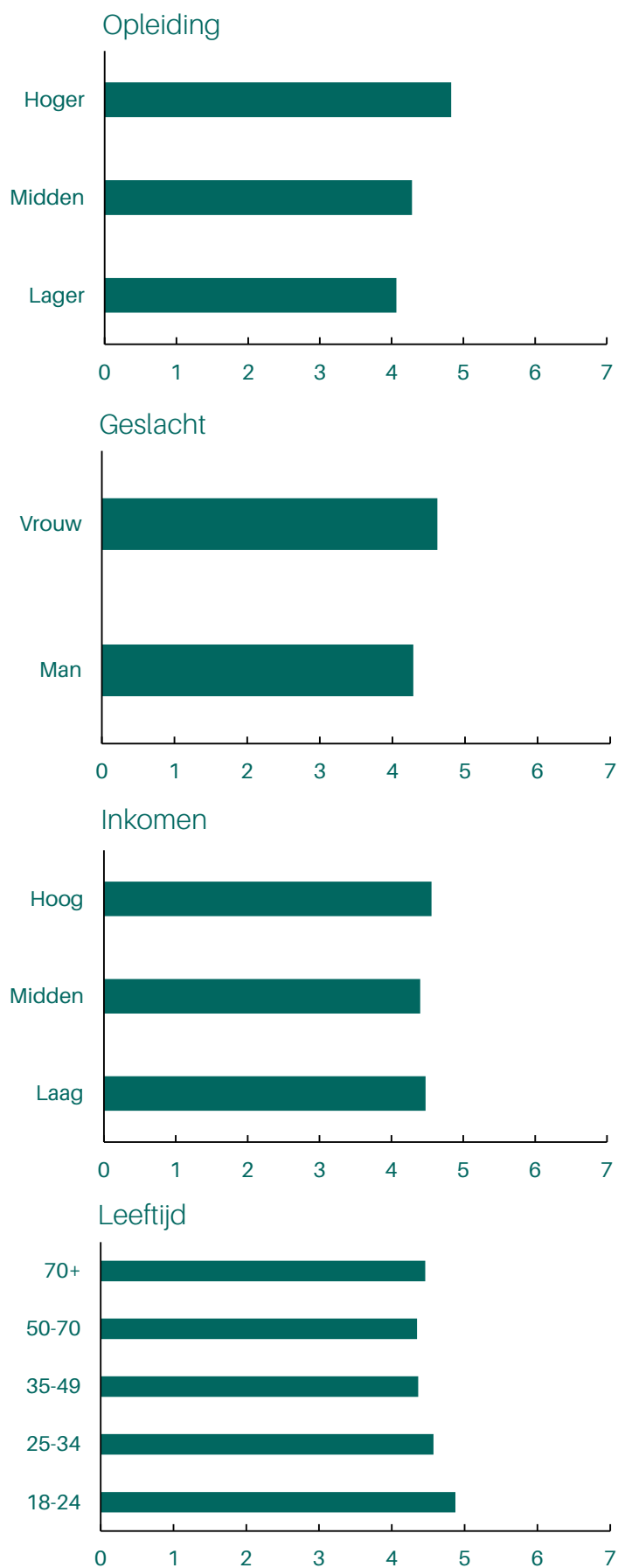
Dat opleidingsniveau en geslacht een rol spelen is in lijn met de eerdere bevindingen dat geloof in klimaatverandering en de rol van de mens daarin zeer hoog is onder hoger opgeleiden en vrouwen.^{7,8} Dat jongeren vaker vinden dat het klimaatbeleid verder moet gaan is ook in lijn met de verwachtingen: zij hebben nog de meeste jaren te leven op een aarde waar het klimaat verandert. Zo is de 'situatie in 2050'ⁱ voor een 70-plusser veel minder relevant dan voor een twintiger.

10.4 Klimaatbeleid en politieke voorkeur

Tot dusverre keken we naar geloof in klimaatverandering en voorkeuren inzake klimaatbeleid in het algemeen en voor

Figuur 10.3 Steun voor klimaatmaatregelen

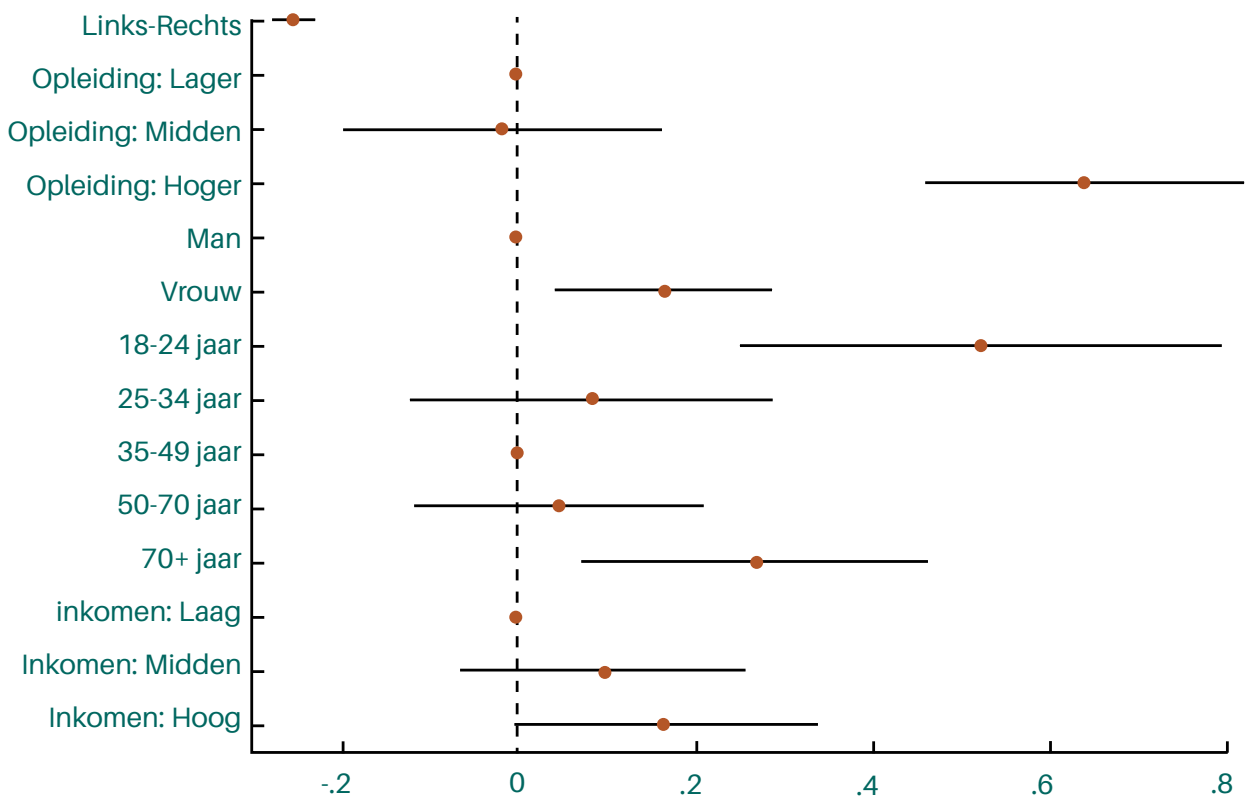
Noot: Percentages zijn berekend per categorie van steun voor klimaatbeleid.

Figuur 10.4 Steun voor klimaatbeleid naar socio-demografische achtergrond

verschillende socio-demografische groepen. Echter, uit een meta-analyse van Hornsey et al (2016) blijkt dat politieke factoren sterk samenhangen met houdingen over klimaatverandering.⁷ In deze paragraaf gaan we daarom dieper in op de relatie tussen politieke voorkeuren en klimaatbeleid. Eerst kijken we naar algemene politieke ideologie (links-rechts zelfplaatsing), daarna naar partijvoorkeur.

Klimaatbeleid minder gesteund onder rechtse respondenten

Figuur 10.5 toont de resultaten van een regressieanalyse waarbij we kijken naar het effect van politieke ideologie op steun voor klimaatbeleid. Daarbij controleren we voor de socio-demografische factoren die we eerder onderzochten. Uit deze analyse blijkt dat respondenten die zichzelf als rechtser zien, minder geneigd zijn klimaatbeleid te steunen. Daarnaast bevestigt deze analyse dat factoren zoals leeftijd geslacht en opleidingsniveau een rol spelen, los van politieke ideologie.

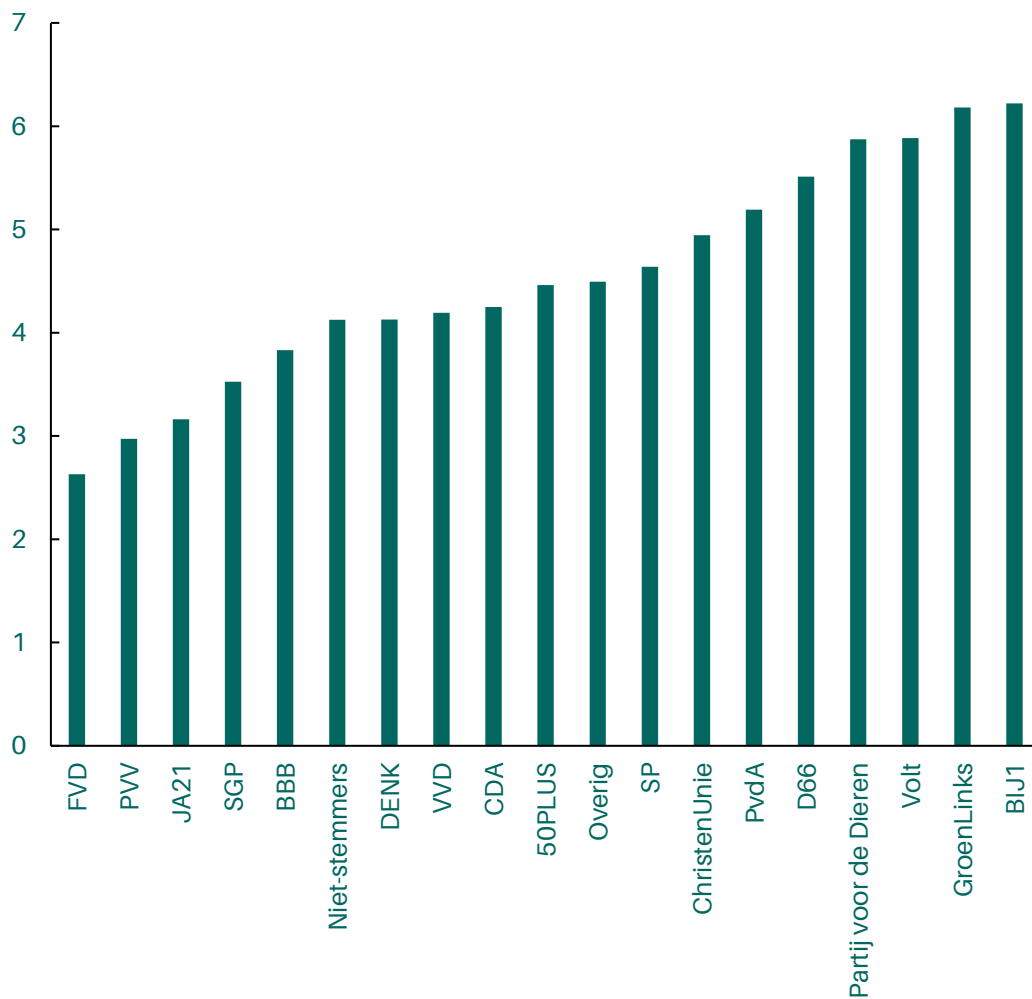

Figuur 10.5 De impact van politieke ideologie op steun klimaatbeleid (gecontroleerd voor socio-demografische factoren)

Klimaatbeleid niet populair bij radicaal-rechtse kiezers

Een gelijkaardig beeld zien we verschijnen in de analyse van steun voor klimaatbeleid naar stemkeuze. Figuur 10.6 toont de gemiddelde steun voor klimaatbeleid voor 17 verschillende partijen alsook voor niet-stemmers op een schaal van 1 ("klimaatbeleid gaat te ver") tot 7 ("klimaatbeleid gaat niet ver genoeg"), waarbij een waarde 4 een neutrale positie aanduidt.

Kiezers van radicaal-rechtse partijen zoals Forum voor Democratie, PVV en JA21 vinden over het algemeen dat klimaatbeleid te ver gaat. Er is een statistisch significant verschil tussen kiezers van deze radicaal rechtse partijen en kiezers van andere partijen. Ook kiezers van SGP en de BBB vinden gemiddeld genomen dat klimaatbeleid minder ver moet gaan. De kiezers van de radicaal-linkse partij SP zijn vaker voorstander van een vergaander klimaatbeleid. Steun voor klimaatbeleid is vooral te vinden bij kiezers van GroenLinks, Partij van de Dieren, BIJ1, en VOLT.

Figuur 10.6 De stemvoorkeur en steun klimaatbeleid

Tegelijkertijd zien we dat ook CDA-kiezers en VVD-kiezers gemiddeld voor een vergaander klimaatbeleid zijn. Kiezers van D66 en PvdA zijn significant minder voor vergaand klimaatbeleid dan kiezers van GroenLinks en Partij van de Dieren, maar juist significant meer voor ambitieus klimaatbeleid in vergelijking met kiezers van het CDA en de VVD.

10.5 Slot

De volgende regering zal naar alle waarschijnlijkheid aan de slag gaan met beleid om klimaatverandering tegen te gaan. Draagvlak bij de bevolking is daarbij relevant en belangrijk. In deze bijdrage onderzochten we hoe Nederlandse kiezers staan ten aanzien van klimaatverandering en klimaatbeleid. We gebruikten daarvoor de NKO-data om te analyseren hoe deze attitudes en meningen samenhangen met politieke factoren zoals politieke ideologie en stemkeuze.

Allereerst bleek dat klimaatscepsis nauwelijks voorkomt. als dit al voorkomt neemt het de vorm aan dat men slechts een kleine rol toeschrijft aan menselijk handelen. De overtuiging dat er geen klimaatverandering plaatsvindt komt nauwelijks voor. Er is daarnaast ook brede steun voor vergaand klimaatbeleid. Deze steun is echter met name te vinden onder linkse respondenten en kiezers van linkse partijen. Kiezers van radicaal-rechtse partijen vinden juist dat het huidige klimaatbeleid te ver gaat. Kiezers van CDA en VVD zijn daarentegen gemiddeld voor ambitieuzer klimaatbeleid. Daarmee zijn kiezers van alle middenpartijen voor een doortastender klimaatbeleid en is er groot maatschappelijk draagvlak om klimaatverandering tegen te gaan.

Referenties en eindnoten

1. IPCC, 2021: Summary for Policymakers. In: Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working

- Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [MassonDelmotte, V., P. Zhai, A. Pirani, S.L. Connors, C. Péan, S. Berger, N. Caud, Y. Chen, L. Goldfarb, M.I. Gomis, M. Huang, K. Leitzell, E. Lonnoy, J.B.R. Matthews, T.K. Maycock, T. Waterfield, O. Yelekçi, R. Yu, and B. Zhou (eds.)]. Cambridge University Press. In Press.
2. Bättig, M. B., & Bernauer, T. (2009). National institutions and global public goods: are democracies more cooperative in climate change policy? *International organization*, 63(2), 281-308.
  3. Huber, R. A. (2020). The role of populist attitudes in explaining climate change skepticism and support for environmental protection. *Environmental Politics*, 29(6), 959-982.
  4. Voor de liefhebbers: hoofdstuk 11 kijkt naar feitenpolarisatie over het klimaat en biedt daarmee aanvullende inzichten op dit onderwerp.
  5. Zaval, L., Keenan, E. A., Johnson, E. J., & Weber, E. U. (2014). How warm days increase belief in global warming. *Nature Climate Change*, 4(2), 143-147.
  6. We hanteren een p-waarde van 0.05.
  7. Hornsey, M. J., Harris, E. A., Bain, P. G., & Fielding, K. S. (2016). Meta-analyses of the determinants and outcomes of belief in climate change. *Nature climate change*, 6(6), 622-626.
  8. Poortinga, W., Whitmarsh, L., Steg, L., Böhm, G., & Fisher, S. (2019). Climate change perceptions and their individual-level determinants: A cross-European analysis. *Global Environmental Change*, 55, 25-35

11.

Polarisatie in Nederland

Eelco Harteveld en Roderik Rekker

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Veel Nederlanders nemen nog steeds een middenpositie in op maatschappelijke thema's, maar de standpunten lopen wel wat verder uit elkaar dan eerder deze eeuw (ideologische polarisatie). Het thema klimaat levert veel uitgesproken antwoorden op en hangt nu al sterk samen met partijvoorkeur.
- Nederlanders denken redelijk negatief over mensen die met ze van mening verschillen. Op verschillende thema's staan verschillende groepen tegenover elkaar. Het niveau van affectieve polarisatie lijkt nu hoger dan begin deze eeuw. Ook hierbij is het niveau van polarisatie rond het thema klimaat opvallend.
- Nederlanders verschillen vaak sterk van hun politieke tegenstanders in hun feitelijk percepties van klimaatverandering en immigratie. Deze feitenpolarisatie lijkt minder uitgesproken voor percepties van de inkomensverdeling.
- Het vertrouwen van Nederlanders in de media en de wetenschap is in het afgelopen decennium steeds sterker samen komen te hangen met hun politieke voorkeur.
- Polarisatie is het afgelopen decennium dus in alle drie de vormen toegenomen, na een periode van depolarisering in de jaren '90. De aard van de thema's die nu spelen leent zich daar voor.

11.1 Inleiding

Nederland is in de ban van polarisatie. De politieke kloven zouden in Nederland groeien en verharderen.¹ Maar wat is (politieke) polarisatie eigenlijk? Hoe wijdverspreid is het in Nederland? En langs welke lijnen vindt het plaats? In dit hoofdstuk bespreken we de polarisatie in Nederland rond de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 onder de Nederlandse bevolking. De term 'polarisatie' wordt zowel gebruikt om een toestand (een situatie van grote tegenstellingen) als een verandering (het groeien van die tegenstellingen) aan te duiden. In dit hoofdstuk benaderen we polarisatie als een toestand: het bestaan van tegenstellingen. Polarisation kan dus gelijk blijven, afnemen of toenemen. We onderscheiden, op basis van de meest recente wetenschappelijke literatuur, drie vormen van polarisatie:

- Ideologische polarisatie: hoe ver staan de standpunten van Nederlanders uiteen?
- Affectieve polarisatie: hoe negatief denken Nederlanders over politieke tegenpolen?
- Feitenpolarisatie: in welke mate delen Nederlanders nog een beeld van de werkelijkheid?

In het publieke debat is polarisatie al gauw een scheldwoord: polariseren, dat doe je niet. Toch zijn niet alle vormen van polarisatie problematisch, en soms is (enige) polarisatie zelfs wenselijk. Dat is het duidelijkst bij ideologische polarisatie: het is belangrijk dat er wat te kiezen is in een democratie. Zolang de verschillen nog te overbruggen zijn, kan een democratie flinke ideologische polarisatie aan. Affectieve polarisatie is normatief problematischer. Idealiter gaan in een democratie meningsverschillen samen met voldoende respect en begrip over en weer, althans genoeg om samenwerking mogelijk te houden. Feitenpolarisatie is normatief gezien het minst wenselijk. Een gedeelde perceptie van de werkelijkheid zou het startpunt moeten zijn van het politieke debat, in plaats van het onderwerp daarvan.

Hieronder bespreken we de drie vormen van

polarisatie stuk voor stuk. We doen dat rond drie belangrijke thema's van dit moment: de multiculturele samenleving (de kern van de culturele dimensie), inkomens en herverdeling (economische dimensie) en klimaat (een thema dat pas recent heel hoog op de politieke agenda staat). We onderzoeken wat het niveau van polarisatie is en waar mogelijk plaatsen we de situatie van 2021 in een historische context. We ronden we af door te inventariseren hoe het ervoor staat met polarisatie in Nederland, en hoe problematisch (of niet) de situatie is.

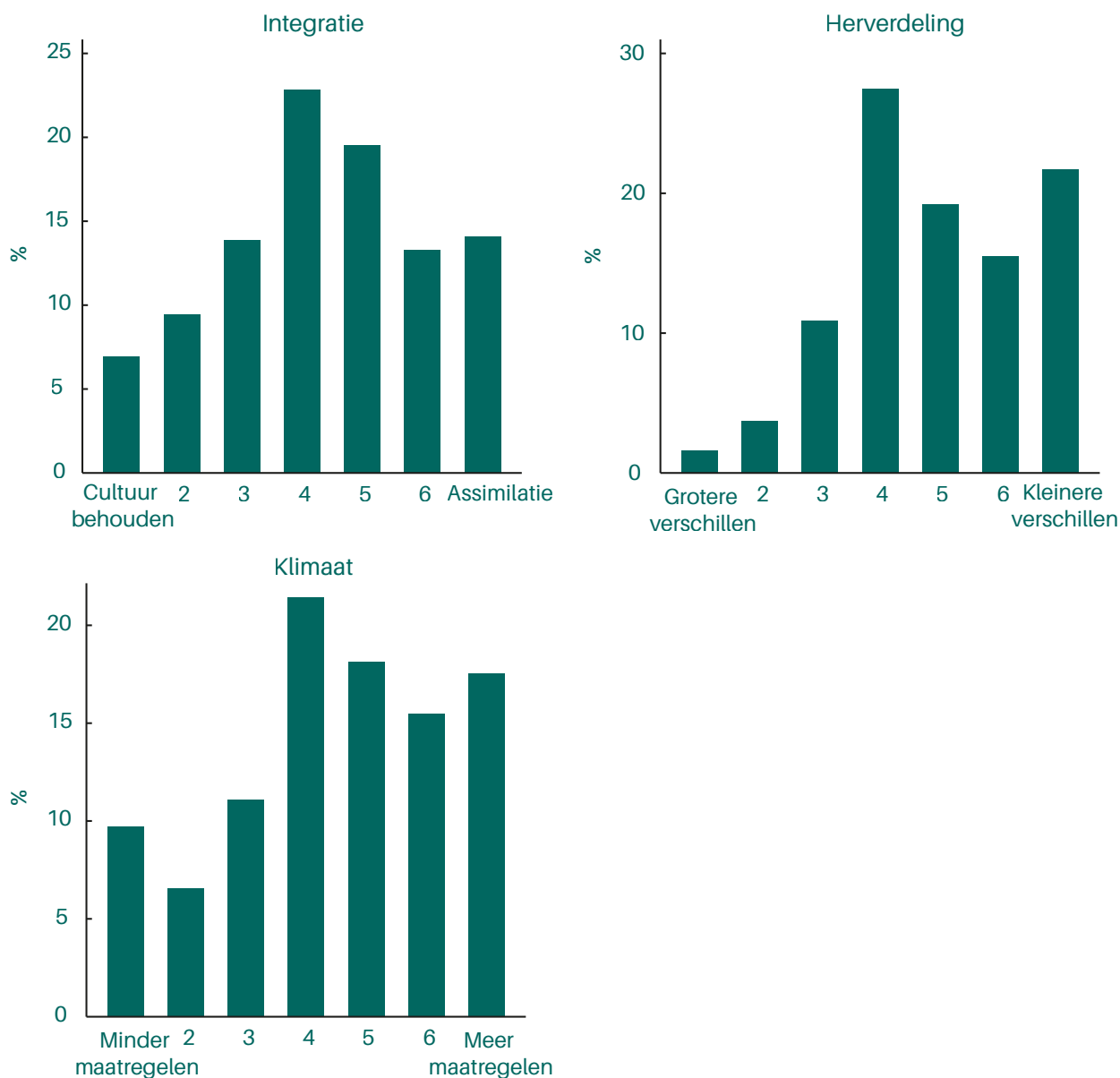
11.2 Ideologische polarisatie

Driekwart van de respondenten van het Continue Onderzoek Burgerperspectieven (COB) van het SCP meende in 2019 dat de meningsverschillen de afgelopen jaren waren toegenomen.² Hoe groot zijn die meningsverschillen? En zijn ze inderdaad gegroeid?

Niveau van polarisatie

Om die vraag te beantwoorden kijken we allereerst naar de spreiding in houdingen (divergentie). Als er duidelijke kampen bestaan die inhoudelijk ver van elkaar afliggen is de polarisatie groot. In het NKO van 2021 namen respondenten op (onder andere) de multiculturele samenleving, herverdeling en klimaat een positie in op stellingen met een antwoordschaal van 1 t/m 7.³ De verdeling van antwoorden in figuur 11.1 toont dat zich op geen van de drie onderwerpen twee duidelijke kampen aftekenen: de verdeling is redelijk symmetrisch (behalve bij herverdeling, waar weinig mensen pleiten voor 'meer inkomensverschillen') en middenposities zijn het meest populair. Het is opvallend dat van de drie onderwerpen rond klimaat het vaakst de extreemste antwoorden (een 1 of een 7) worden gegeven: in 27% van de gevallen (tegen 19% bij integratie en 24% bij herverdeling). Hoofdstuk 9 en 10 gaan dieper in op standpunten over respectievelijk immigratie en klimaat.

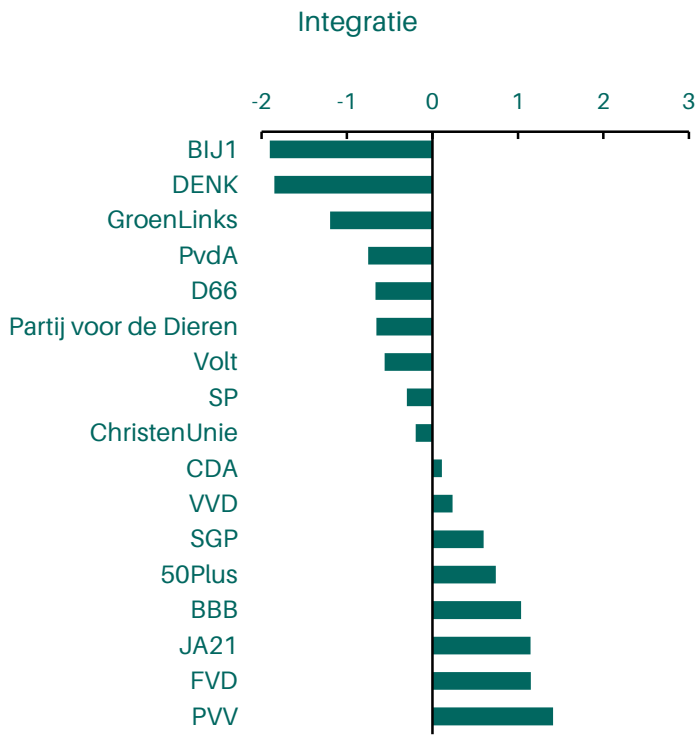
Een aanvullende manier om ideologische polarisatie te bekijken is te onderzoeken hoe sterk standpunten samenvallen met partijvoorkeur (uitlijning⁴). Als dat niet het

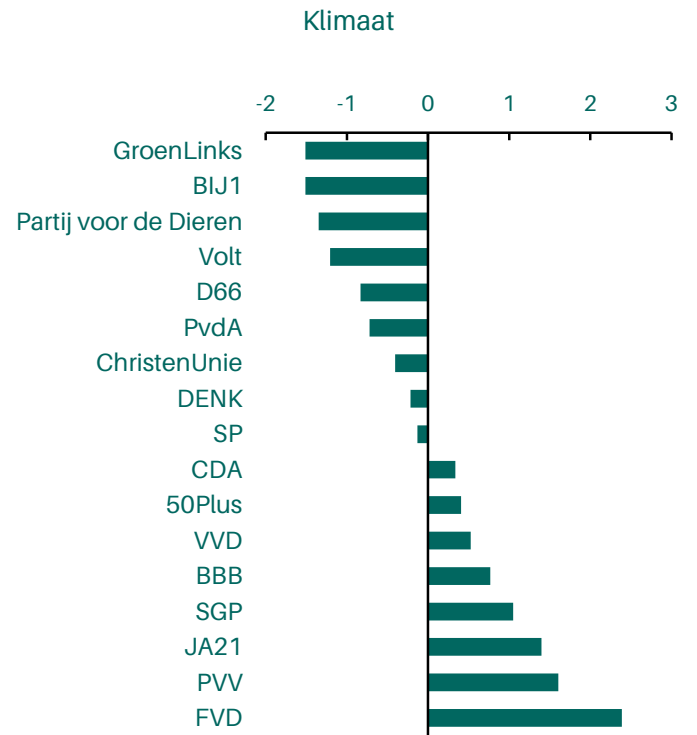
Figuur 11.1 Verdeling van standpunten op de drie thema's

geval is, dan bestaan er wellicht wel grote meningsverschillen rond een thema, maar komen deze politiek amper tot uiting. Kiezers nemen het thema dan kennelijk niet mee in het stembokje.⁵ Figuur 11.2 toont voor de verschillende partijen hoe ver hun kiezers op elk thema van het gemiddelde afwijken. Op alle thema's is duidelijk zichtbaar dat de standpunten samenvallen met een bredere links-rechtsindeling, hoewel per thema andere combinaties van partijen onderling het meest van elkaar verschillen. Op herverdeling staan BIJ1'ers and SP'ers tegenover VVD'ers (hoewel de aanhang van JA21 dat van de VVD op de hielen zit), immigratie zet BIJ1, DENK en GroenLinks tegenover de PVV, en bij klimaat

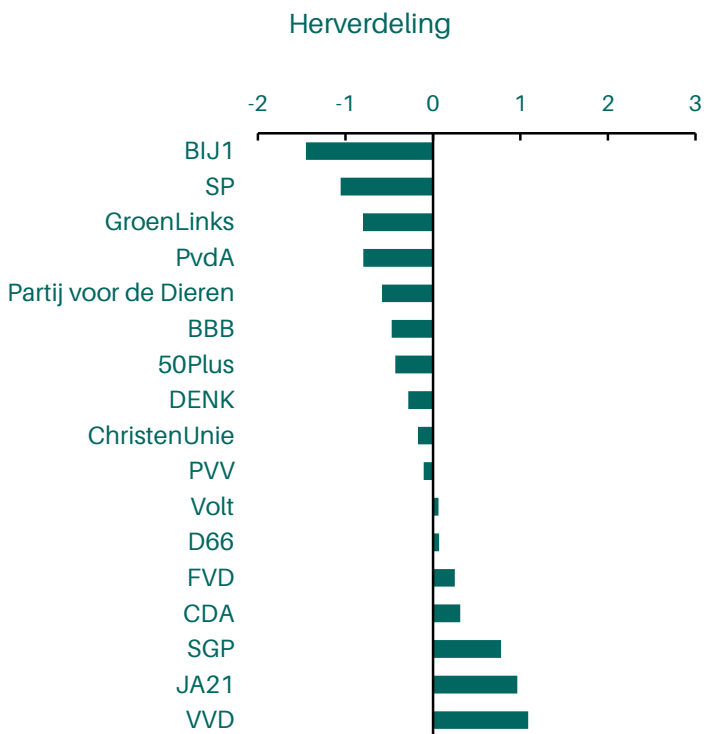
springt Forum voor Democratie er uit (met GroenLinks aan het andere uiterste). Wederom zien we daartussen alle mogelijke gradaties, in plaats van twee scherp afgetekende kampen. Alle drie de houdingen hangen dus samen met stemkeuze, en interessant genoeg is dit het sterkst het geval voor klimaat: partijvoorkeur voorspelt 25,6% van de variatie in de klimaathouding, wat meer is dan bij herverdeling (17,4%) of de multiculturele samenleving (17,1%). Dat klimaathoudingen nu al zo sterk gestructureerd worden door partijvoorkeur is opvallend: onderzoek laat zien dat dit jaren heeft geduurd voor een thema als Europese integratie.⁶

<cultuur behouden Cultuur aanpassen >

< Voor maatregelen Tegen maatregelen >

< Voor herverdeling Tegen herverdeling >

Figuur 11.2 Gemiddelde standpunt naar partijvoorkeur t.o.v. gemiddelde kiezer

Verandering over de tijd

Hoe verhoudt de situatie in 2021 zich tot ideologische polarisatie in het verleden?

Figuur 11.3 toont de ontwikkeling in het uiteenlopen van standpunten op de bovengenoemde thema's en een algemene links-rechtsschaal.⁷ Elke trend begint in het jaar waarin het respectievelijke item voor het eerst is opgenomen in het NKO.

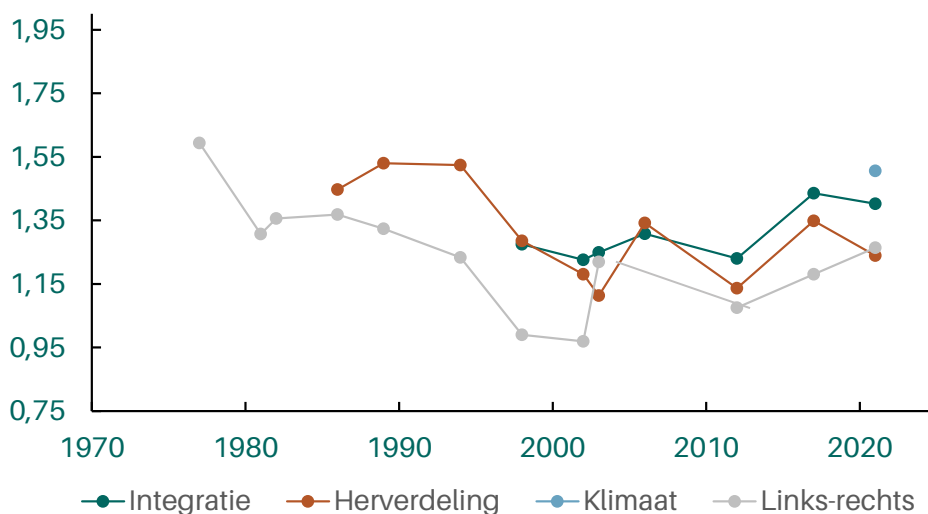
Duidelijk aanwijsbare trends vinden alleen plaats op de langere termijn. Ideologische polarisatie rond herverdeling en op de links-rechtsschaal namen in de jaren '90 af (de periode van Paars en de Derde Weg) en is sindsdien weer wat toegenomen. Het NKO vraagt sinds de jaren '90 naar het standpunt over integratie, en meningsverschillen daarover zijn vooral in 2017 (de verkiezingen kort na de vluchtelingen crisis van 2014-2016) toegenomen. Het SCP stelde in 2019 ook al vast dat op de meeste onderwerpen de standpunten de afgelopen decennia vaker naar elkaar toe zijn gegroeid dan uit elkaar, met als uitzondering globalisering, de EU, en directe democratie.⁸ Kortom, Nederlanders zijn na een periode van ideologische depolarisatie tot het begin van deze eeuw, in het afgelopen decennium inhoudelijk weer iets verder uit elkaar gegroeid. Anno 2021 is zowel de divergentie als de uitlijning (langs partijlijnen) rond klimaat groot. Dat kan mogelijk ook verklaren waarom

Nederlanders zichzelf nu (weer) als minder centristisch presenteren op de links-rechtsschaal dan de afgelopen decennia.

11.3 Affectieve polarisatie

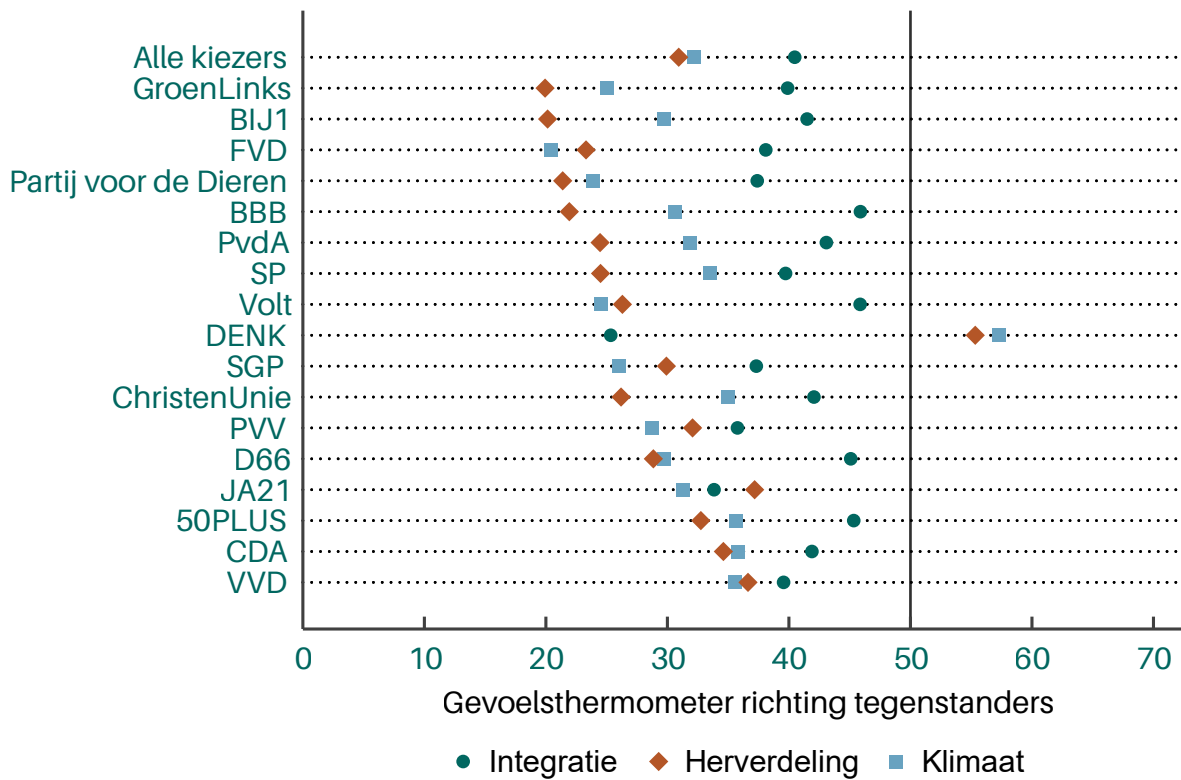
Het niveau van polarisatie

Hoe denken Nederlanders over hun politieke tegenstanders? In het NKO werd rond de drie eerdergenoemde thema's – integratie, herverdeling en klimaat – gevraagd hoe de respondent denkt over mensen met de tegenovergestelde mening.⁹ Ze deden dit op een 'gevoelsthermometer' van 0 (koud) tot 100 (warm). Hoe kouder de beoordeling, hoe groter de affectieve polarisatie. Figuur 11.4 toont deze scores, uitgesplitst naar thema en partijvoorkeur. Allereerst valt op dat Nederlanders negatief denken over politieke tegenstanders: ze delen consistent scores uit die lager zijn dan 50 (neutraal).¹⁰ Nederlanders zijn het negatiefst over landgenoten die anders denken over klimaat en herverdeling. Voor herverdeling is dat opvallend want in eerder onderzoek bleek juist dat de multiculturele samenleving de meeste wederzijdse afkeer veroorzaakte onder Nederlanders.¹¹ Dit kan duiden op een herleving van het thema herverdeling, maar kan ook deels het gevolg zijn van het feit dat de NKO-stelling over herverdeling – dat inkomensverschillen groter moeten worden –

Noot: absolute afstand tot het gemiddelde (links-rechts herschaald naar 1 t/m 7)

Figuur 11.3 Trend in ideologische polarisatie

Figuur 11.4 Gemiddelde scores op de gevoelsthermometer, naar thema en partijvoorkeur

controversiëler is geformuleerd dan de andere stellingen (weinig respondenten zijn het daar mee eens), en daarmee de aanhangers voor velen extra onsympathiek.¹² Wederom blijkt het thema klimaat, dat tot voor kort secundair was bij verkiezingen maar ondertussen zeer centraal staat, een belangrijke bron van polarisatie. De laagste scores worden uitgedeeld door GroenLinksers, BIJ1'ers en FVD'ers: soms maar 20 graden. Stemmers van centrumrechtse partijen (VVD, CDA) zijn het minst negatief over tegenstanders.

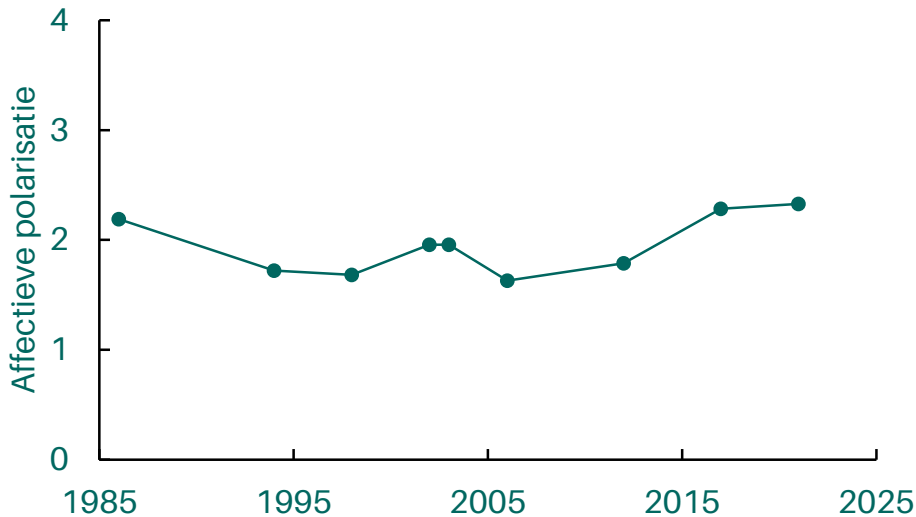
Verandering over de tijd

Hoe heeft affectieve polarisatie zich ontwikkeld? De vragen over affectieve polarisatie rond inhoudelijke thema's zijn niet eerder gevraagd in het NKO. Wel is bekend hoe respondenten dachten over politieke partijen, en afkeer van partijen kan als benadering van affectieve polarisatie richting de aanhangers worden gebruikt.¹³ Figuur 11.5 toont deze ontwikkeling over de tijd. De lijn toont de 'gewogen affectieve polarisatie-score' ontwikkeld door Markus Wagner.¹⁴ Het niveau van affectieve polarisatie is

sinds de vorige verkiezingen niet sterk gestegen, maar wel is dit anno 2021 historisch gezien nog steeds relatief hoog, vooral vergeleken met eerder deze eeuw en met de jaren '90. Dit hangt ongetwijfeld samen met de opkomst van rechtsradicale partijen, die door veel kiezers als zeer ongewenst worden beschouwd, en waarvan de kiezers op hun beurt ook zeer negatief zijn over de 'mainstream'. Deze afkeer is groter dan die tussen niet-radicalen partijen onderling.¹⁵ Het SCP rapporteerde eerder al dat meer Nederlanders tegenwoordig aangeven iemand te 'haten' vanwege diens mening¹⁶ dan tien jaar geleden, maar stelde tegelijkertijd vast dat hetzelfde niveau in de jaren '70 ook al eens bereikt werd. In de conclusie komen we terug op de trends in polarisatie en verklaringen daarvoor.

11.4 Feitenpolarisatie

Een derde aspect van polarisatie is dat mensen tevens van hun politieke tegenstanders kunnen verschillen in hun feitelijke percepties van de werkelijkheid. Dergelijke feitenpolarisatie kan verschillende vormen aannemen, zoals aanhang van complottheorieën onder

Noot: berekend op basis van partijsympathie volgens de 'gewogen affectieve polarisatie'-maat van Wagner (2021).

Figuur 11.5 Trend in affectieve polarisatie

aanhangers van bepaalde politieke partijen of meer algemene verschillen in wereldbeeld zoals geloof in de evolutietheorie.¹⁷ De manifestatie van feitenpolarisatie die in dit hoofdstuk centraal staat zijn verschillen in feitelijke percepties over politieke kernthema's zoals de inkomensverdeling, de multiculturele samenleving en klimaatverandering. Internationaal onderzoek laat zien dat voorstanders van inkomensnivellering de inkomensongelijkheid in hun land vaak groter inschatten dan tegenstanders daarvan.¹⁸ Tegenstanders van immigratie schatten het aantal immigranten in hun land het hoogste in¹⁹ en tegenstanders van klimaatbeleid twijfelen het meest aan de bijdrage van de mens aan de opwarming van de aarde.²⁰

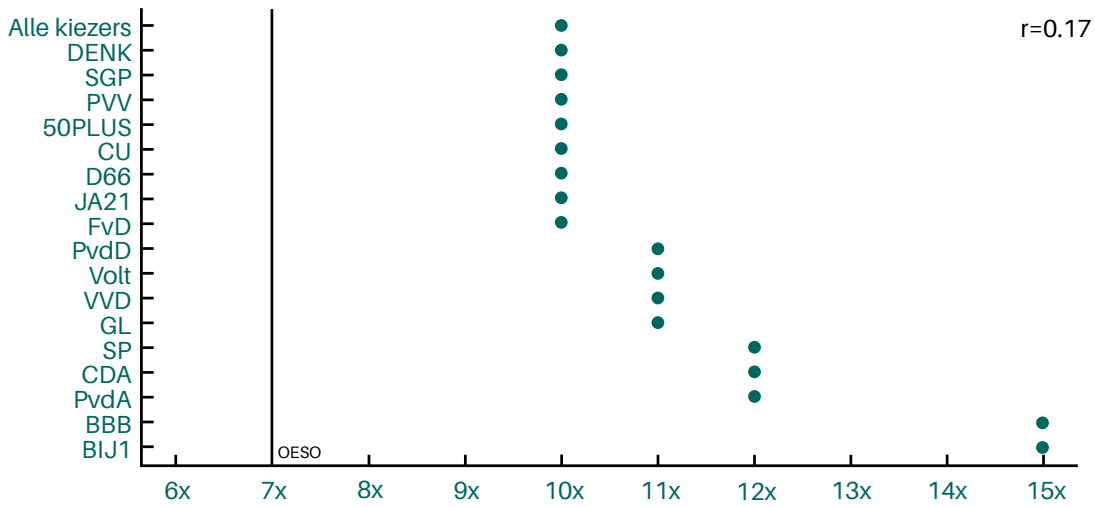
Het niveau van polarisatie

Hoe zit dit in Nederland? In de bovenste grafiek van figuur 11.5 is te zien dat de kiezers van verschillende partijen slechts in beperkte mate verdeeld zijn in hun percepties van de inkomensongelijkheid. Partijvoorkeur hangt slechts zwak samen met feitelijke percepties over dit thema ($r = 0.17$) en er is nauwelijks een patroon te herkennen in de partijen waarvan de aanhang de inkomensongelijkheid laag of juist hoog inschat. De typische (mediane) Nederlander denkt dat de tien procent gezinnen

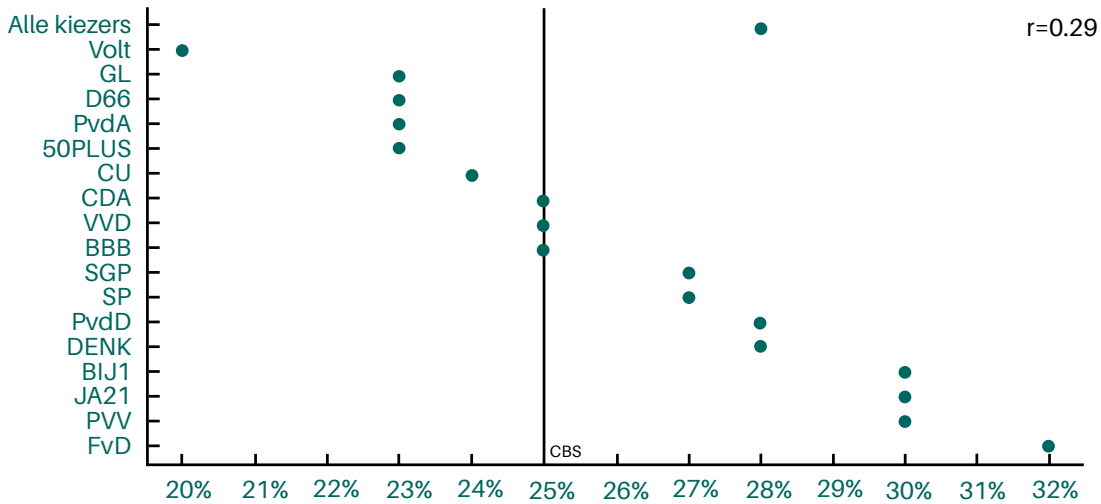
met de hoogste inkomens na aftrek van belastingen zo'n tien keer meer verdienen dan de tien procent met de laagste inkomens. In werkelijkheid is dit volgens de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling²¹ zo'n zeven keer meer. De meeste Nederlanders overschatten dus de inkomensongelijkheid, al kan niet worden uitgesloten dat bij deze bevinding de antwoordschaal (die liep van 1 tot 15) een rol heeft gespeeld.

De middelste grafiek van figuur 11.6 toont hoe Nederlandse kiezers het percentage inschatten van de Nederlandse bevolking met een migratieachtergrond (eerste en tweede generatie). Feitelijke percepties over dit thema blijken inderdaad in belangrijke mate ($r = 0.29$) samen te hangen met partijvoorkeur. De meeste kiezers van pro-immigratie partijen Volt (20%), D66, GroenLinks en PvdA (23%) onderschatten het aantal immigranten in Nederland, dat volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek²² zo'n 25% is. De typische kiezer van de centrumrechtse partijen CDA en VVD schatten dit percentage ongeveer juist in, terwijl de kiezers van anti-immigratie partijen JA21, PVV (30%) en Forum voor Democratie (32%) het werkelijke aantal juist overschatten. Afhankelijk van politieke voorkeur wordt het aantal immigranten dus zowel onderschat als overschat door Nederlandse kiezers. In lijn met

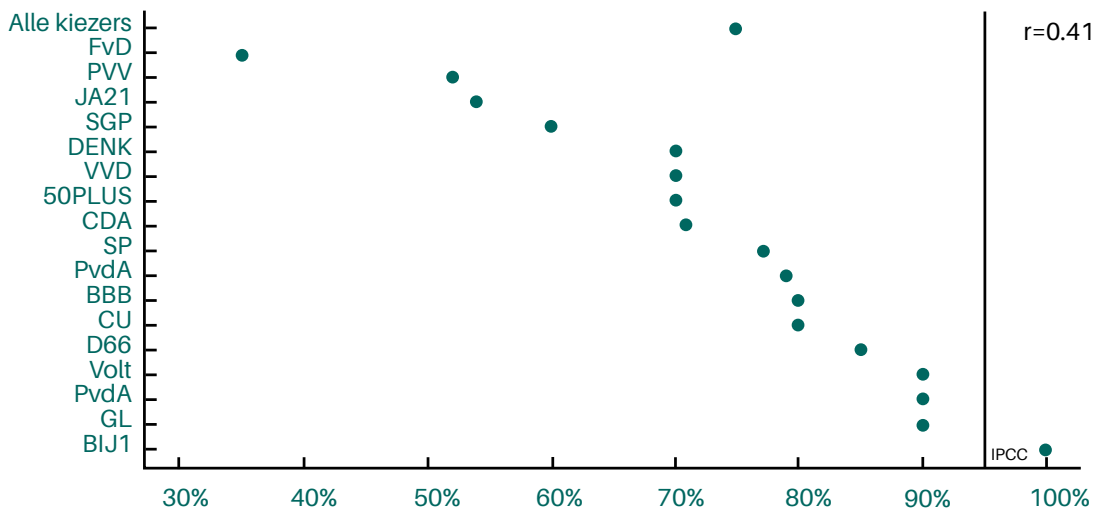
Hoeveel keer meer denkt u dat de 10% gezinnen met de hoogste inkomens verdienen in vergelijking met de 10% laagste inkomens?

Welk percentage van de Nederlandse bevolking heeft volgens u een migratieachtergrond?

Hoe overtuigd bent u dat klimaatverandering voornamelijk door de mens veroorzaakt wordt?

Noot: De verticale lijn is de werkelijke waarde.

Figuur 11.6 Feitelijke percepties (mediaan) uitgesplitst naar stemkeuze

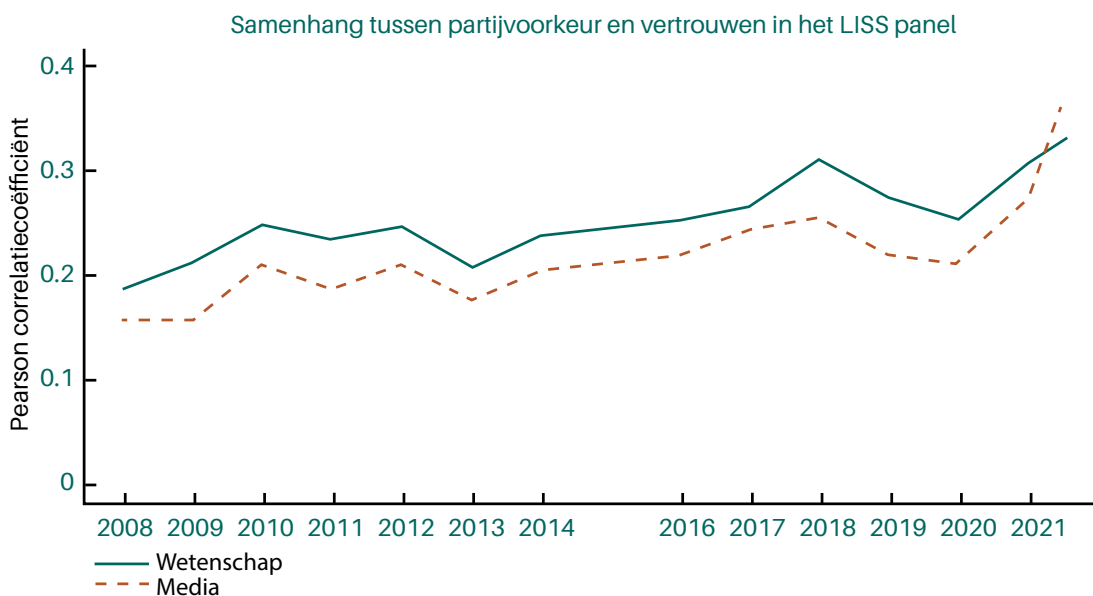
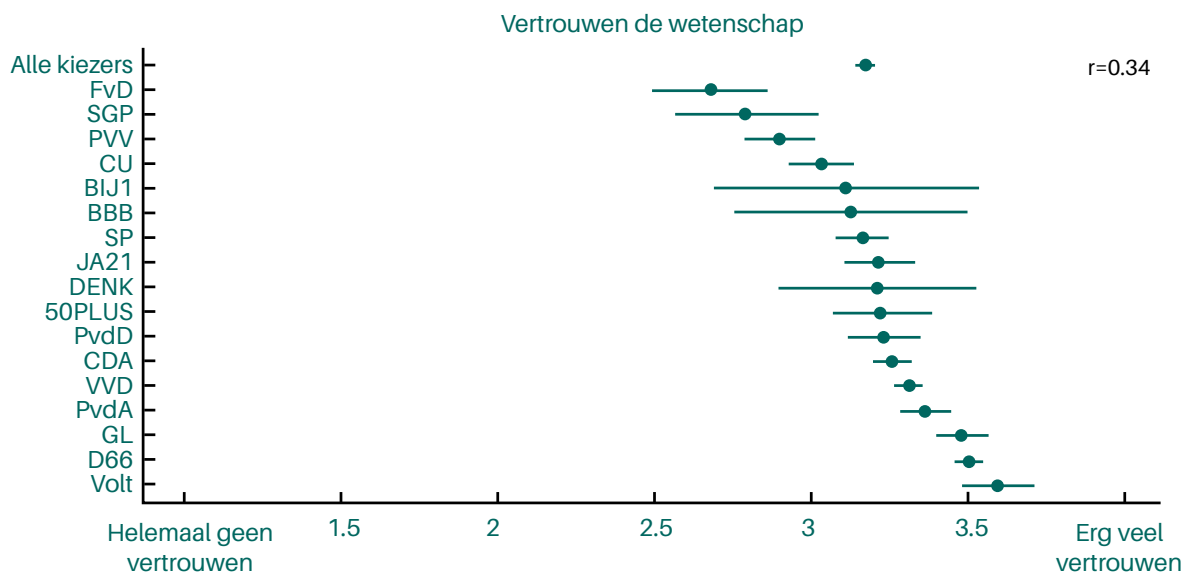
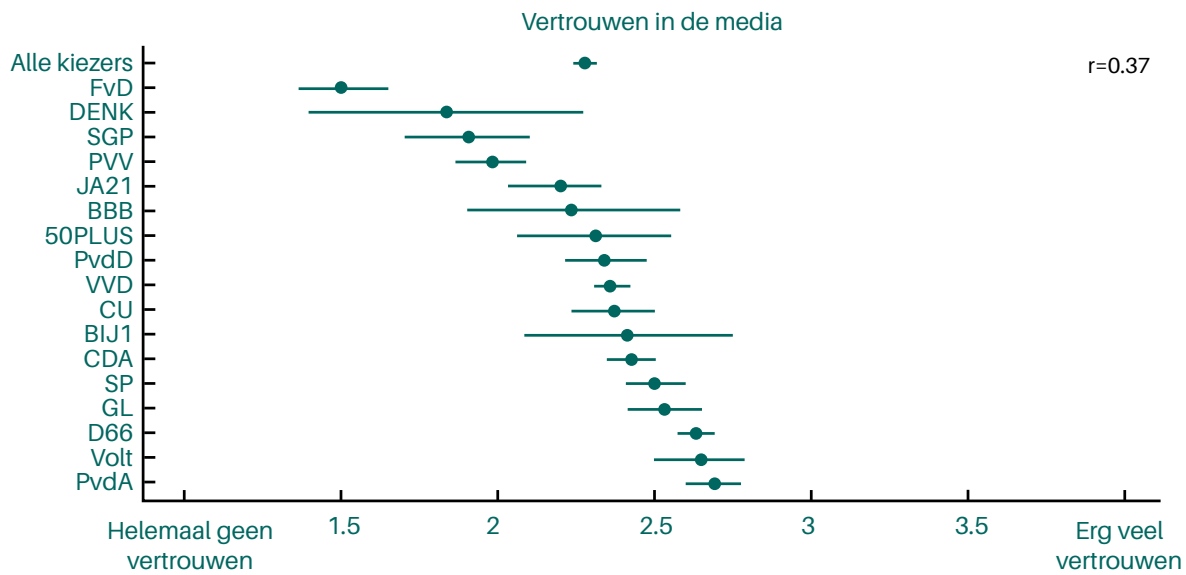
eerder onderzoek¹⁵ komt overschatting echter vaker voor dan onderschatting.

Met afstand de sterkste feitenpolarisatie vonden wij omtrent het thema klimaatverandering, zoals afgebeeld in de onderste grafiek van figuur 11.6. Hoe overtuigd kiezers zijn van de notie dat klimaatverandering voornamelijk door de mens veroorzaakt wordt hangt zeer sterk samen ($r = 0.41$) met hun partijvoorkeur. Kiezers van de radicaal-rechtse partijen Forum voor Democratie (35%), PVV (52%) en JA21 (54%) twijfelen het meest aan antropogene klimaatverandering, terwijl de kiezers van radicaal progressie partijen D66 (85%), Volt (90%), PvdD (90%), GroenLinks (90%) en BIJ1 (100%) hier juist het minst aan twijfelen. De kloof tussen de kiezers van Forum voor Democratie en BIJ1 is dus maar liefst 70%. Gemiddeld genomen twijfelen Nederlandse kiezers een stuk meer aan de bijdrage van de mens aan klimaatverandering dan klimaatwetenschappers. Een rapport van de Intergouvernementele Werkgroep inzake Klimaatverandering (IPCC)²³ van de Verenigde Naties kwantificeerde in 2013 de wetenschappelijke consensus over klimaatverandering namelijk als '95% zekerheid.' In 2021 stelde de IPCC²⁴ zelfs dat de bijdrage van de mens aan klimaatverandering onbetwistbaar ('unequivocal') is.²⁵

Er zijn minstens vier (elkaar niet uitsluitende) verklaringen aan te dragen voor het verband tussen de feitelijke percepties van kiezers en hun partijvoorkeur. De eerste is dat kiezers zich bij het vormen van hun feitelijke percepties laten beïnvloeden door (de leiders van) de partij waarop ze stemmen. Forum voor Democratie en PVV trokken in hun verkiezingsprogramma's voor 2021 bijvoorbeeld expliciet in twijfel dat de mens een substantiële bijdrage levert aan klimaatverandering en het is bekend dat kiezers vaak de standpunten van hun partij gebruiken bij het bepalen van hun eigen positie.²⁶ Een tweede verklaring is dat kiezers hun standpunten over politieke thema's bepalen op basis van hun feitelijke percepties. Kiezers die niet overtuigd zijn van de bijdrage van de mens aan klimaatverandering zouden als gevolg daarvan bijvoorbeeld ook weinig heil kunnen zien in

klimaatbeleid. Hoewel deze verklaring intuïtief voor de hand ligt is het wetenschappelijke bewijs hiervoor beperkt en wisselend. Sommige studies laten inderdaad zien dat kiezers hun politieke standpunten aanpassen als ze geïnformeerd worden over de feitelijke situatie²⁷, maar andere onderzoeken vinden zo'n effect juist niet.²⁸ Een derde verklaring voor het verband tussen feitelijke percepties en partijvoorkeur is dat kiezers zich bij het vormen van hun feitelijke percepties laten beïnvloeden door hun opvattingen. Een uitgebreide psychologische literatuur laat zien dat mensen informatie makkelijker oppikken als het hun opvattingen bevestigt, terwijl ze feiten die strijdig zijn met hun mening juist eerder naast zich neerleggen.²⁹

Een vierde verklaring voor feitenpolarisatie ligt in het vertrouwen dat mensen hebben in informatiebronnen zoals de wetenschap en de media. Het vertrouwen van kiezers in politieke instituties hangt in toenemende mate samen met hun partijvoorkeur.³⁰ Met name kiezers van radicaal rechtse partijen hebben doorgaans een laag niveau van institutioneel vertrouwen. In figuur 11.7 is te zien dat deze politisering van vertrouwen ook van toepassing is op de media en de wetenschap. Met name kiezers van Forum voor Democratie hebben weinig vertrouwen in de media en (in vergelijking met andere kiezers) in de wetenschap. Ook hier is het weer goed denkbaar dat kiezers van Forum voor Democratie zich hebben laten beïnvloeden door hun partij die met name tijdens de coronapandemie resoluut de media en de wetenschap in twijfel trok. De onderste grafiek van figuur 11.7 laat (o.b.v. data van het LISS-panel³¹) tevens zien dat het vertrouwen van kiezers in de media en de wetenschap tussen 2008 en 2021 steeds sterker samen is komen te hangen met hun partijvoorkeur. Kiezers vertrouwen dus steeds vaker op andere informatiebronnen dan hun politieke tegenstanders, wat waarschijnlijk een belangrijke voedingsbodem is voor feitenpolarisatie.³²

Figuur 11.7 Vertrouwen in de media en de wetenschap (gemiddelde met 95% betrouwbaarheidsinterval) uitgesplitst naar stemkeuze

11.5 Slot

Dit hoofdstuk liet zien dat er drie afzonderlijke vormen van polarisatie te onderscheiden zijn. Tegelijkertijd zijn er wel degelijk overkoepelende conclusies te trekken. Allereerst is het opvallend dat het thema klimaat zo hoog scoort op alle drie de vormen van polarisatie. Hoewel vergelijkingen tussen de onderwerpen een slag om de arm vereisen, is het opvallend dat Nederlanders het over dat relatief recente thema al zo oneens zijn, zoveel afkeer richting elkaar tonen, en zo verschillen in hun percepties van de achterliggende werkelijkheid. Het thema klimaat heeft dan ook eigenschappen die het vatbaar maken voor polarisatie. Voorstanders van klimaatbeleid zien in klimaatverandering een existentiële bedreiging; tegenstanders zien een aantasting van hun manier van leven. En voor sommige tegenstanders is klimaatverandering niets minder dan een complot. Deze aard van het thema – voor velen hoogst urgent, moreel beladen, en afhankelijk van vertrouwen in elites (zoals de wetenschap) – maakt het vatbaar voor alle vormen van polarisatie.

Daarnaast kunnen we voorzichtig concluderen dat polarisatie op korte termijn redelijk stabiel lijkt (met in 2021 slechts kleine verschillen ten opzichte van 2017), terwijl er op langere termijn een stijging zichtbaar is. Het gedepolariseerde tijdperk van de jaren '90 ligt ondertussen ver achter ons. De oorzaak hiervan ligt waarschijnlijk in een samenkomst van ontwikkelingen: de opkomst van controversiële partijen, vooral op radicaal rechts; de opkomst van nieuwe thema's zoals klimaat (maar ook bijvoorbeeld de discussie over racisme) die door velen als existentieel worden ervaren; het veranderende media- en informatielandschap, waarin het steeds makkelijker is terug te trekken in een eigen bubbel waaruit tegenstanders en ongewenste feiten geweerd kunnen worden; en – nauw samenhangend met al deze ontwikkelingen – de verharding van het politieke debat vergeleken met de 'tamme' jaren '90. Tegelijkertijd is het belangrijk een historisch perspectief aan te houden. Hoewel de historische data incompleet is, is het goed mogelijk dat polarisatie cyclisch verloopt, waarbij

een periode van polarisatie een tegenreactie oproept. Garanties daarvoor hebben we echter niet.

Vooralsnog is er reden tot zorg over toenemende polarisatie. Deze is niet enkel ideologisch van aard, maar ook affectief, en ook feiten, de media en de wetenschap lijken in toenemende mate gepolitiseerd te worden. Als dat zich doorzet, ontnemt dat een gemeenschappelijke grond aan het politiek debat. Wat dat betreft is de opkomst van polarisatie rond het thema klimaat, dat bij velen een (heel) gevoelige snaar raakt en ook nog eens sterk geworteld is percepties van feiten en de wetenschap, een zorgelijke ontwikkeling.

Referenties en eindnoten

1. De term 'polarisatie' wordt in de Nederlandse media steeds vaker genoemd: het gebruik kent een gestage groei in de laatste tien jaar, en maakt een grote sprong in de afgelopen drie jaar (Lexis Uni; advance.lexis.com). Maar er zijn ook tegengeluiden, zie bijvoorbeeld www.stukroodvlees.nl/toenemende-polarisatie-niet-in-de-inhoudelijke-opvattingen-van-kiezers/.
2. Dekker, P. & Den Ridder, J. (2019). Burgerperspectieven 2019/1. Sociaal en Cultureel Planbureau.
3. Bijvoorbeeld, van "klimaatmaatregelen gaan te ver" [1] tot "klimaatmaatregelen moeten verder gaan" [7].
4. In het Engels: alignment.
5. Een lage uitlijning kan ook betekenen dat het aanbod van partijen niet aansluit bij de vraag vanuit het electoraat, maar dat is in een open stelsel als het Nederlandse minder waarschijnlijk dan in bijvoorbeeld tweepartijstelsels.
6. Van der Brug, W., & Rekker, R. (2021). Dealignment, realignment and generational differences in The Netherlands. *West European Politics*, 44(4), 776-801.
7. De links-rechtsvraag is herschaald naar 1 [links] t/m 7 [rechts] om deze vergelijkbaarder te maken met de andere vragen.
8. Dekker, P. & Den Ridder, J. (2019). Burgerperspectieven.

9. Het profiel van de tegenstander werd ingevuld op basis van het standpunt van de respondent, bijvoorbeeld "mensen die vinden dat klimaatmaatregelen te ver gaan" voor mensen die vinden dat deze niet ver genoeg gaan.
10. De enige uitzondering is het electoraat van DENK over andere thema's dan integratie, maar net als bij andere kleinere partijen is dit gebaseerd op een beperkt aantal waarnemingen.
11. Hartevelde, E. (2021). Fragmented foes: Affective polarization in the multiparty context of the Netherlands. *Electoral Studies*, 71.
12. Het antwoordpatroon is inderdaad asymmetrisch (in tegenstelling tot de andere twee onderwerpen): economisch linkse kiezers zijn veel negatiever over rechts dan andersom.
13. Zie Druckman, J. N., & Levendusky, M. S. (2019). What do we measure when we measure affective polarization? *Public Opinion Quarterly*, 83(1), 114-122.
14. Deze maat neemt de spreiding in sympathie over alle partijen, gewogen naar de grootte van de partij. Zie Wagner, M. (2021). Affective polarization in multiparty systems. *Electoral Studies*, 69, 102199.
15. Hartevelde, E. (2021). Fragmented foes.
16. Dekker, P. & Den Ridder, J. (2019). Burgerperspectieven.
17. Rekker, R. (2022). Political polarization over factual beliefs. In J. Strömbäck, Å. Wikforss, H. Oscarsson, T. Lindholm & K. Glüer (Eds.). *Knowledge Resistance in High-Choice Information Environments*. Thames: Routledge.
18. Kuhn, A. (2019). The subversive nature of inequality: Subjective inequality perceptions and attitudes to social inequality. *European Journal of Political Economy*, 59, 331-344.
19. Sides, J., & Citrin, J. (2007). European opinion about immigration: The role of identities, interests and information. *British Journal of Political Science*, 37(3), 477-504.
20. Dunlap, R. E., McCright, A. M., & Yarosh, J. H. (2016). The political divide on climate change: Partisan polarization widens in the US. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 58(5), 4-23.
21. OECD (2016). *OECD Factbook: Economic, environmental and social statistics 2015-2016*. Link: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/factbook-2015-en.f?expires=1632171969&id=id&accname=guest&checksum=6C6192DA242E0B071C4571696DE15CD0>
22. CBS (2021). Hoeveel mensen met een migratieachtergrond wonen in Nederland? Link: <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-mensen-met-een-migratieachtergrond-wonen-in-nederland->
23. IPCC (2013). *Climate change 2013: The physical science basis*. Link: http://www.climatechange2013.org/images/report/WG1AR5_ALL_FINAL.pdf
24. IPCC (2021). *Climate change 2021: The physical science base*. Link: https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_Full_Report.pdf
25. Omdat dit laatste rapport pas uitkwam na de dataverzameling van het NKO 2021 is de werkelijke waarde in Figuur 5 weergegeven als 95%.
26. Druckman, J. N., Peterson, E., & Slothuus, R. (2013). How elite partisan polarization affects public opinion formation. *American Political Science Review*, 107(1), 57-79.
27. Grigorieff, A., Roth, C., & Ubfal, D. (2020). Does information change attitudes toward immigrants? *Demography*, 57(3), 1117-1143.
28. Hopkins, D. J., Sides, J., & Citrin, J. (2019). The muted consequences of correct information about immigration. *The Journal of Politics*, 81(1), 315-320.
29. Nickerson, R. S. (1998). Confirmation bias: A ubiquitous phenomenon in many guises. *Review of General Psychology*, 2(2), 175-220.
30. Van der Meer, T. W. G. (2017). Voorbij de politieke crisis. *Sociologie*, 13(1), 109-124.
31. Scherpenzeel, A.C., and Das, M. (2010). "True" Longitudinal and Probability-Based Internet Panels: Evidence From the Netherlands. In Das, M., P. Ester, and L. Kaczmarek (Eds.), *Social and Behavioral Research and the Internet: Advances in Applied Methods and Research Strategies*. (pp. 77-104). Boca Raton: Taylor & Francis.
32. Rekker, R. (2021). The nature and origins of political polarization over science. *Public Understanding of Science*, 30(4), 352-368.

12.

Nederlanders met een migratieachtergrond: onvoldoende vertegenwoordigd?

Marcel Lubbers en Niels Spierings

In dit hoofdstuk laten we zien:

- Nederlanders met een migratieachtergrond uit Afrika, Azië en Latijns-Amerika vormen ruim 10% van het electoraat.
- Discriminatie van herkomstgroep en huidskleur wordt het sterkst waargenomen door Nederlanders met een achtergrond uit Suriname en Sub-Sahara Afrika en onder de tweede generatie.
- Het wordt breed gedeeld dat het Nederlandse parlement migranten te weinig vertegenwoordigt, zowel in aantal als qua belangen, en 10% tot 30% van kiesgerechtigden per herkomstgroep is (erg) ontevreden over de regering.
- Mensen die zich sterker gediscrimineerd voelen zijn vaker ontevreden over de regering, voelen zich minder goed vertegenwoordigd, maar zijn wat vaker wezen stemmen.
- De steun voor excuses voor het slavernijverleden is groot (>50%).
- Er is grote verscheidenheid binnen de Nederlanders met een migratieachtergrond in politieke voorkeuren en standpunten, ook binnen herkomstgroepen.
- DENK scoort goed onder Marokkaanse Nederlanders, BIJ1 onder Surinaamse en sub-Sahara-Afrikaanse Nederlanders; rechtse partijen goed onder Aziatische-Nederlanders

12.1 Inleiding

In onderzoek naar de sociaal-politieke positie van Nederlanders zijn mensen met een migratieachtergrond vaak ondervertegenwoordigd. Dit wordt deels gecompenseerd door specifiek onderzoek naar Nederlanders met een migratieachtergrond, zoals van het SCP.¹ Dat onderzoek richt zich vaak op mensen met een Antilliaans, Marokkaanse, Surinaams en/of Turkse achtergrond. Om ook in het kiezersonderzoek een completer beeld te geven, hebben we in het NKO 2021 een extra brede steekproef laten trekken onder kiesgerechtigde Nederlanders met een migratieachtergrond uit Afrika, Azië en Latijns-Amerika (10,5% van het Nederlandse electoraat).²

In dit hoofdstuk presenteren we de sociaal-politieke opvattingen en het stemgedrag van kiesgerechtigde Nederlanders met een zogenaamde 'niet-Westerse' migratieachtergrond. Daarbij kijken we in het bijzonder naar verschillen tussen deze herkomstgroepen, een vergelijking die goed te maken is met de unieke extra NKO-data.³

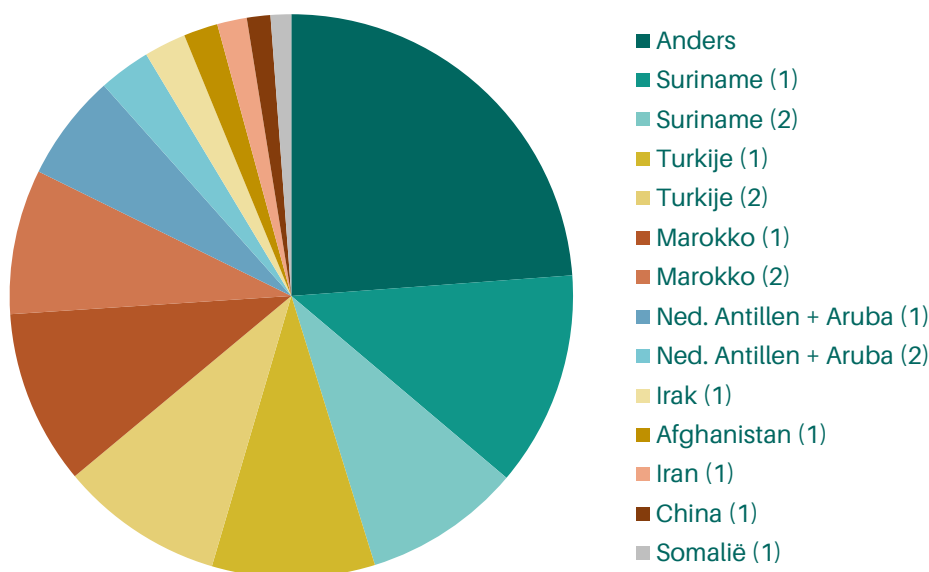
Hieronder geven we eerst kort wat meer informatie over welke groep kiesgerechtigden we precies onderzochten. Daarna bespreken

we achtereenvolgens de thema's discriminatie, omgang met het Nederlands koloniaal verleden, politieke tevredenheid, beleidsvoorkeuren, partijvoorkeur en politieke representatie.

12.2 Een lappendeken aan kiesgerechtigden

Voordat we naar de uitkomsten van de enquête gaan, is het goed even stil te staan bij de groep kiesgerechtigden over wie we het hebben. Bij het CBS vroegen we de exacte aantallen op van kiesgerechtigden met een migratieachtergrond uit Afrika, Azië en Latijns-Amerika.⁴ Het CBS hanteert hierbij de definitie dat iemand zelf in het buitenland geboren is (eerste-generatiemigrant) of van wie minimaal één ouder dat is (tweede-generatiemigrant). Derde-generatiemigranten zijn dus niet in deze cijfers opgenomen. Het betreft hier bovendien enkel 'niet-Westerse-migranten' volgens de definitie die het CBS tot voor kort hanteerde. Onder andere de Verenigde Staten, Centraal-Europa, maar ook Japan en Indonesië vallen hierbuiten.

Kiesgerechtigden met een achtergrond in de voormalige Nederlandse Antillen (9%), Marokko (18%), Suriname (21%), en Turkije (18%) maken het grootste deel uit van de onderzochte groep (samen 67,5%; zie figuur 12.1 waarin elke herkomstgroep naar generatie, groter dan 1% is weergegeven). Ook eerste-generatie Irakezen,

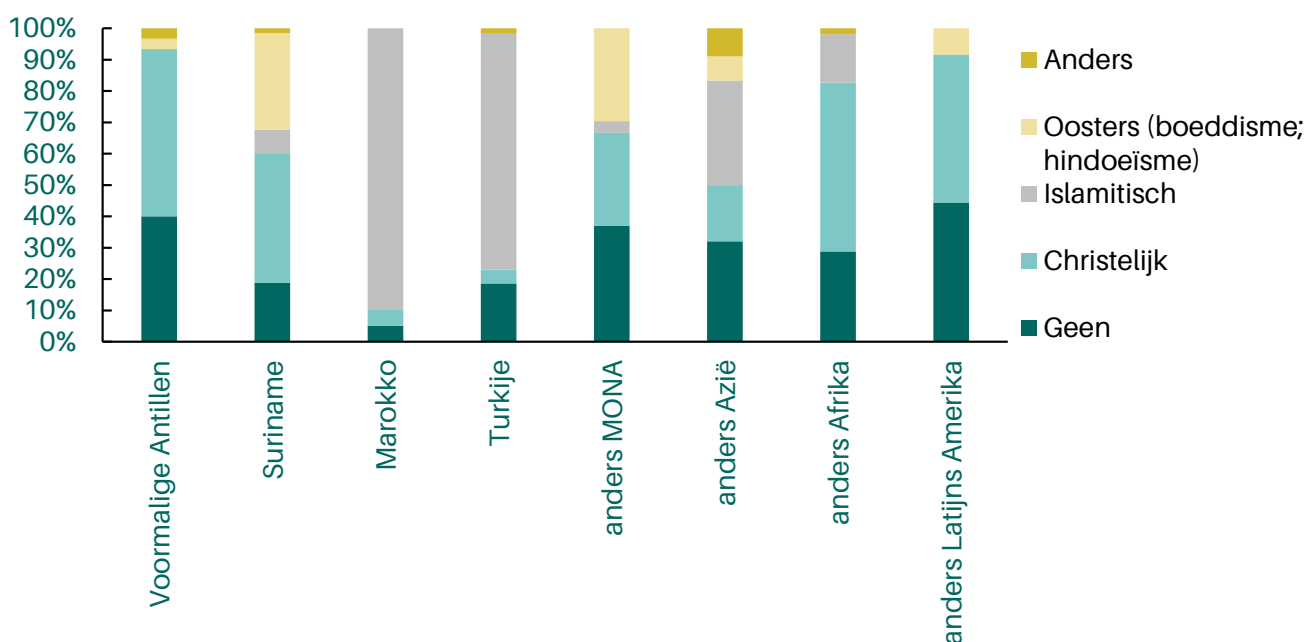
Figuur 12.1 'niet-Westerse' Kiesgerechtigde Nederlanders naar herkomst. Bron: CBS, 2020⁵

Afghanen, Iraniërs, Chinezen en Somaliërs maken ieder voor meer dan 1% van de populatie uit. Daarnaast is 24% verdeeld over andere landen van herkomst. Kiesgerechtigden met een migratieachtergrond zijn een diverse groep. Aansluitend weten we dat er binnen de herkomstgroepen grote verscheidenheid bestaat. Zo verschillen mensen op basis van hun reden voor migratie, hun verblijfsduur in Nederland, of ze eerste- en tweedegeneratiemigrant zijn (zoals ook in figuur 12.1 uitgesplitst), hoe oud ze zijn en allerlei andere demografische en sociaaleconomische aspecten.

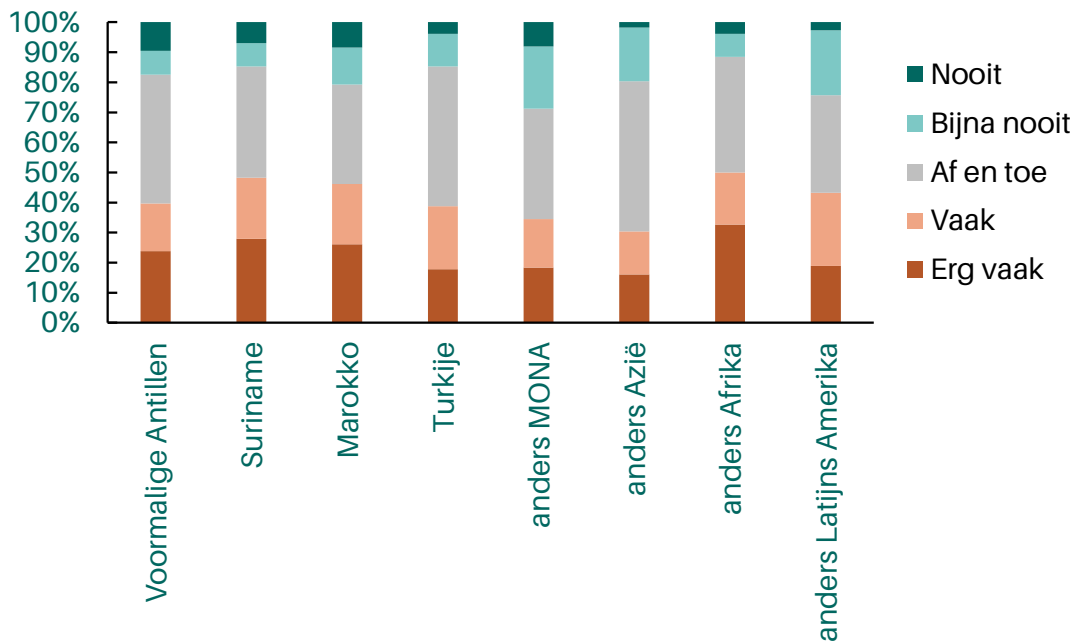
De diversiteit onder deze kiesgerechtigden betekent echter niet dat er geen overeenkomsten en gedeelde ervaringen bestaan tussen de groepen met verschillende herkomsten. De voormalige Antillen en Suriname maakten ooit deel uit van Nederland. Vermoedelijk zijn voor hen de discussies over het Nederlandse koloniale verleden, slavernij en Zwarte Piet van directere betekenis. Ook zijn deze groepen meer verbonden met de Black Lives Matter (BLM)-beweging dan migranten (en hun kinderen) uit andere herkomstlanden of regio's. Voor migranten uit Azië en hun

kinderen heeft de discriminatie als gevolg van de COVID-pandemie⁶ waarschijnlijk meer impact. En de alom aanwezige discussie over islam in Nederland zal bijvoorbeeld vooral migranten aanspreken die zichzelf als moslim beschouwen of uit 'moslimlanden' komen. Om recht te doen aan deze verscheidenheid binnen herkomstgroepen, rapporteren we bewust de spreiding in antwoorden (en niet enkel gemiddelden).

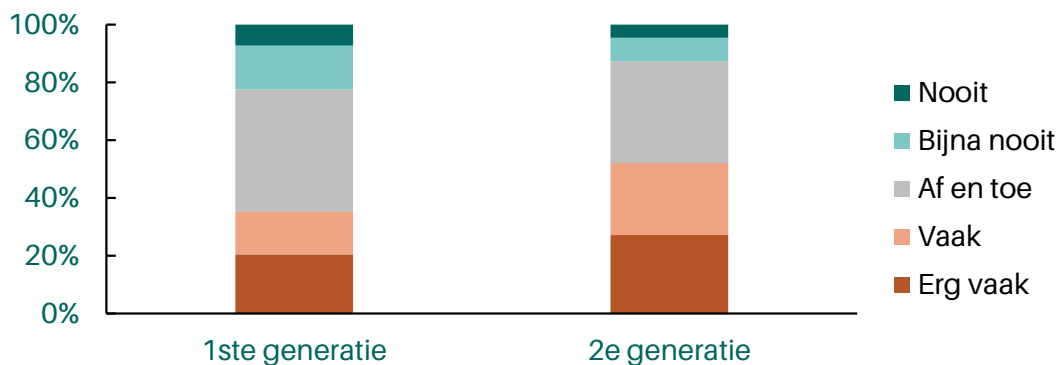
Figuur 12.2 over religieuze zelfidentificatie staft de zojuist besproken verscheidenheid, maar onderstreept ook dat er patronen van overeenkomst bestaan. Nederlanders met een achtergrond uit de voormalige Nederlandse Antillen en uit andere delen van Latijns Zuid-Amerika (exclusief Suriname) en Nederlanders uit Azië (exclusief het Midden-Oosten) noemen zichzelf het minst vaak religieus. Nederlanders met een Marokkaanse en Turkse achtergrond beschouwen zich in overgrote meerderheid als moslim. Ook anderen die hun wortels in het Midden-Oosten en Noord-Afrika (MONA) hebben noemen zich relatief vaak moslim. Onder de andere herkomstgroepen vertegenwoordigen christenen steeds de grootste religieuze groep.

Figuur 12.2 Religieuze denominatie naar herkomstgroepen (n=644)

Figuur 12.3 Ervaren discriminatie per herkomstgroep (n=697)

Figuur 12.4 Ervaren discriminatie per generatie (n=699)

12.3 Ervaren groepsdiscriminatie sterkst onder zwarte Nederlanders

De BLM-beweging heeft een nieuwe impuls gegeven aan de maatschappelijke discussie van (systematische en structurele) discriminatie. Er bestond al wel (veel) onderzoek naar discriminatie en de perceptie daarvan in Nederland. In 2016 toonde het SCP⁷ dat de ervaren discriminatie sterk was gestegen tussen 2005 en 2015 onder Nederlanders met Antilliaanse of Surinaamse achtergrond. Mogelijk heeft de slepende discussie rondom Zwarte Piet discriminatie blootgelegd en het normaler gemaakt om discriminatie te benoemen.

Figuur 12.3 toont dat in 2021 discriminatie van de herkomstgroep het sterkst ervaren wordt onder kiesgerechtigden met een Surinaamse en (sub-Sahara) Afrikaanse achtergrond,⁸ hoewel dit alleen significant verschilt ten opzichte van hen met een MONA- en anders-Azië-achtergrond. Bijna 50% ziet dat discriminatie door autochtone Nederlanders vaak of erg vaak voorkomt. Ook onder de andere herkomstgroepen stelt minimaal één op de vier respondenten dat discriminatie (erg) vaak voor komt.

Aanvullend, zien we in figuur 12.4 dat tweede-generatiemigranten (significant) sterker (erg) vaak discriminatie waarnemen dan eerste-generatiemigranten: 52% versus 35%. Dit sluit aan bij onderzoek onder de vier grootste

herkomstgroepen van het SCP (2019),⁹ waarin vooral tweede-generatiemigranten aangeven dat zij vaak niet als echte Nederlander worden gezien. Na in Nederland te zijn grootgebracht, hier onderwijs te hebben genoten en zich voor hun maatschappij in te zetten, komen ervaren uitsluitingen vermoedelijk harder aan en wordt discriminatie sterker benoemd.

Ook vroegen we of mensen denken dat specifieke groepen in Nederland gediscrimineerd worden (dus niet per se de eigen herkomstgroep), te weten: mensen met een donkere huidskleur, mensen met een migratieachtergrond, en witte autochtone Nederlanders (zie figuren 12.5 – 12.7).¹⁰ Omdat deze gegevens zijn verzameld in de benadering van respondenten na de verkiezingen waaraan minder respondenten deelnamen, zijn herkomstgroepen die een vergelijkbaar patroon lieten zien samengevoegd.

Minder dan 10% is van mening dat discriminatie van witte autochtone Nederlanders vaak voorkomt in Nederland. Dat is vergelijkbaar met kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond. Deze laatsten zijn wel vaker van mening dat deze vorm van discriminatie af en toe voorkomt, dan Nederlanders met migratieachtergrond. Discriminatie van andere groepen wordt meer verwacht, zowel onder Nederlanders met als zonder migratieachtergrond.

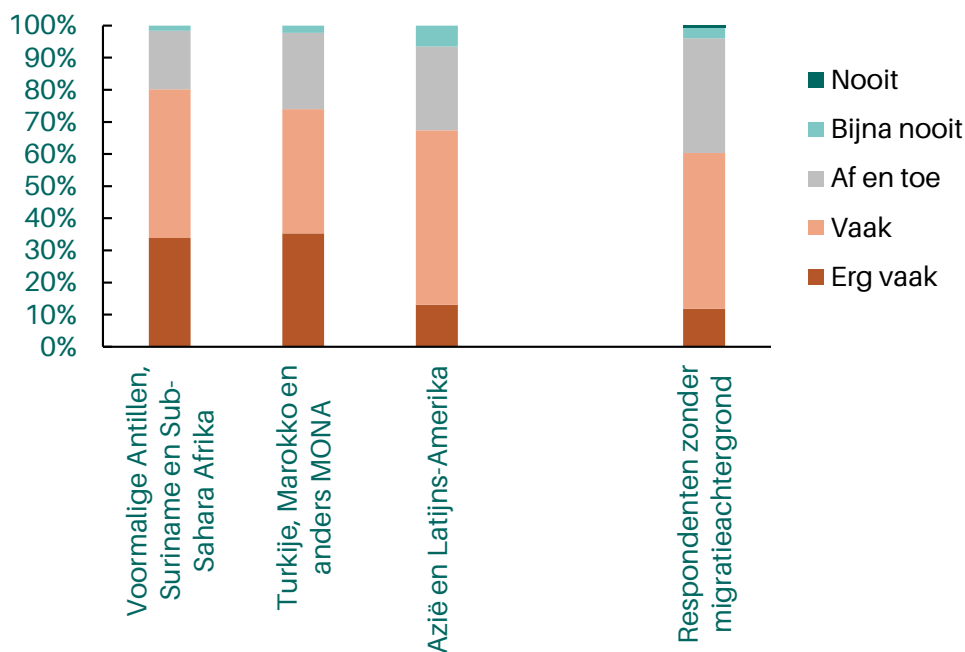
Nederlanders met een achtergrond uit Suriname, sub-Sahara Afrika en de voormalige Antillen vinden dat er in sterkere mate discriminatie op basis van huidskleur voorkomt in Nederland: 45% stelt dat dit erg vaak voorkomt en nog eens 38% dat het vaak voorkomt. Veel van deze mensen zijn zelf zwarte Nederlanders en zullen dit mogelijk op persoonlijke ervaring baseren. Mensen met een MONA of Turkse herkomst denken dat discriminatie op basis van migratieachtergrond en huidskleur even sterk voorkomen (75% stelt dat dit (erg) vaak voorkomt). Tenslotte, denken mensen met een Aziatische of Latijns-Amerikaanse achtergrond net iets minder dat discriminatie op deze gronden voorkomt in Nederland, maar ook

onder hen denkt een ruime meerderheid van bijna 70% dat dit (erg) vaak voorkomt. Overigens, is er ook onder Nederlanders zonder migratieachtergrond een (kleinere) meerderheid van 60% die van mening is dat discriminatie op deze gronden (erg) vaak voorkomt. Het opvallendste verschil is dat Nederlanders zonder een migratieachtergrond minder vaak stellen dat discriminatie op basis van een donkere huidskleur erg vaak voorkomt (13%), waar dit onder alle herkomsten juist sterk wordt ervaren (tussen de 30% en 45%).

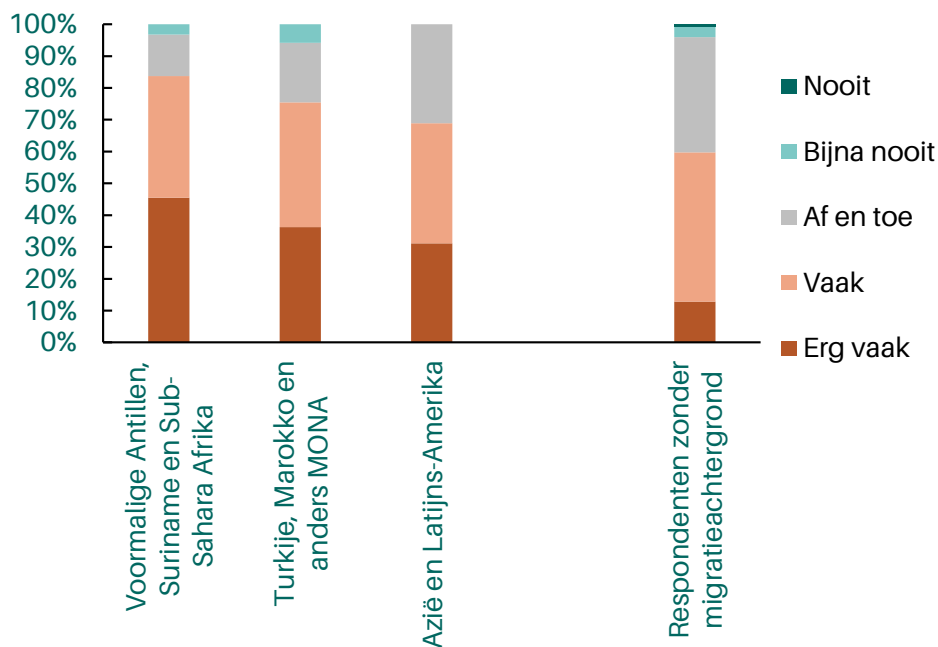
In hoofdstuk 9 is te lezen dat Nederlanders met een migratieachtergrond veel vaker dan Nederlanders zonder migratieachtergrond vinden dat de Nederlandse overheid excuses moet maken voor het slavernijverleden en dat straatnamen en standbeelden die verwijzen naar het Nederlands koloniaal verleden moeten worden verwijderd. Deze vraagstukken worden al langer politiek bediscussieerd, maar zijn door de BLM-beweging meer in het zoeklicht gezet. Ook voor een substantieel deel van onze respondenten zijn ze van belang.

We zien hier (zie figuur 12.8) dat Nederlanders met een achtergrond uit de Antillen, Suriname en sub-Sahara Afrika en Nederlanders met Arabische of Turkse achtergrond in gelijke mate en in meerderheid voor excuses zijn. Toch bestaat er ook binnen deze groepen verschil in positie, waarbij een kwart het oneens is en een kwart zich neutraal opstelt. Aziatische en Latijns-Amerikaanse Nederlanders zijn hierover nog sterker verdeeld. Wat betreft het veranderen van straatnamen en standbeelden (zie figuur 12.9) zijn ook Nederlanders met een achtergrond uit de Antillen, Suriname en sub-Sahara Afrika en Nederlanders met Arabische of Turkse achtergrond meer verdeeld: voor- en tegenstanders houden elkaar in evenwicht en er is een substantiële groep zonder uitgesproken mening. Dat geldt ook voor Aziatische en Latijns-Amerikaanse Nederlanders, maar onder hen is een meerderheid het oneens met het aanpassen van de straatnamen en standbeelden.

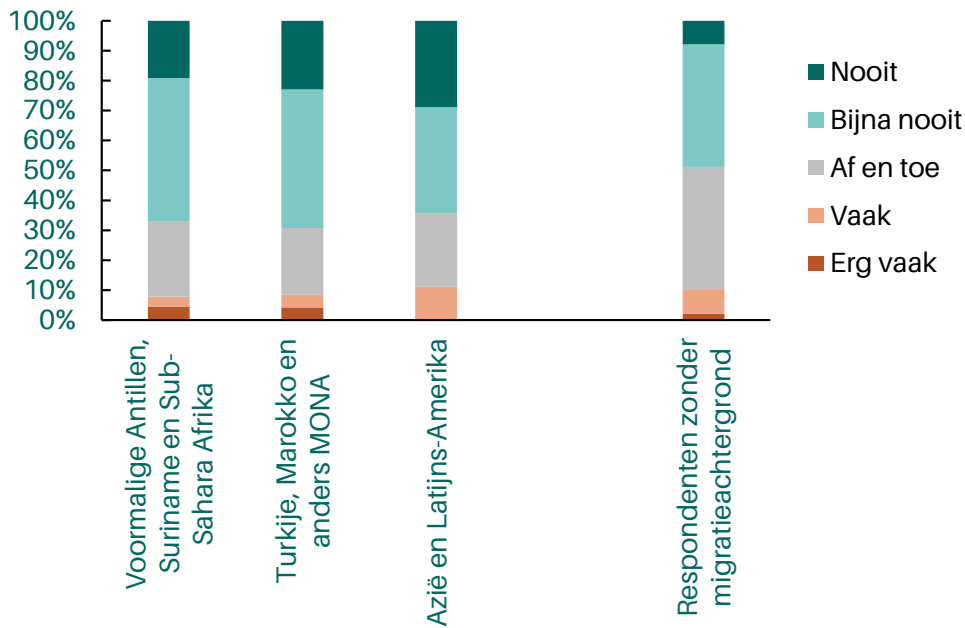
Tenslotte, met betrekking tot de omgang met het koloniaal verleden van Nederland, zien we in figuur 12.10 dat vooral onder de respondenten die (erg) vaak discriminatie ervaren er veel steun is voor Nederlandse excuses en het verwijderen en aanpassen van standbeelden en straatnamen.

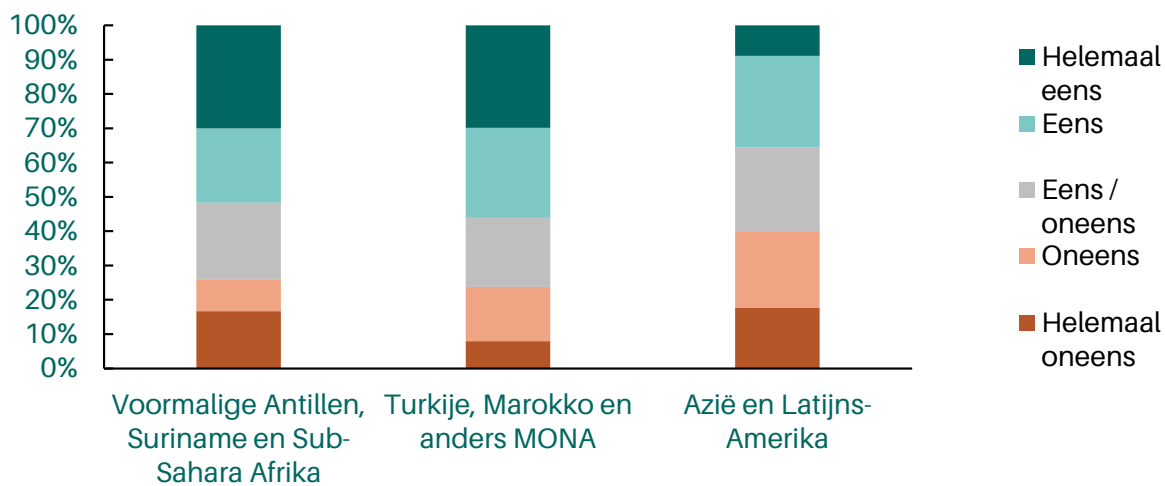
Figuur 12.5 Perceptie van het voorkomen van discriminatie van mensen met een donkere huidskleur (n=339)

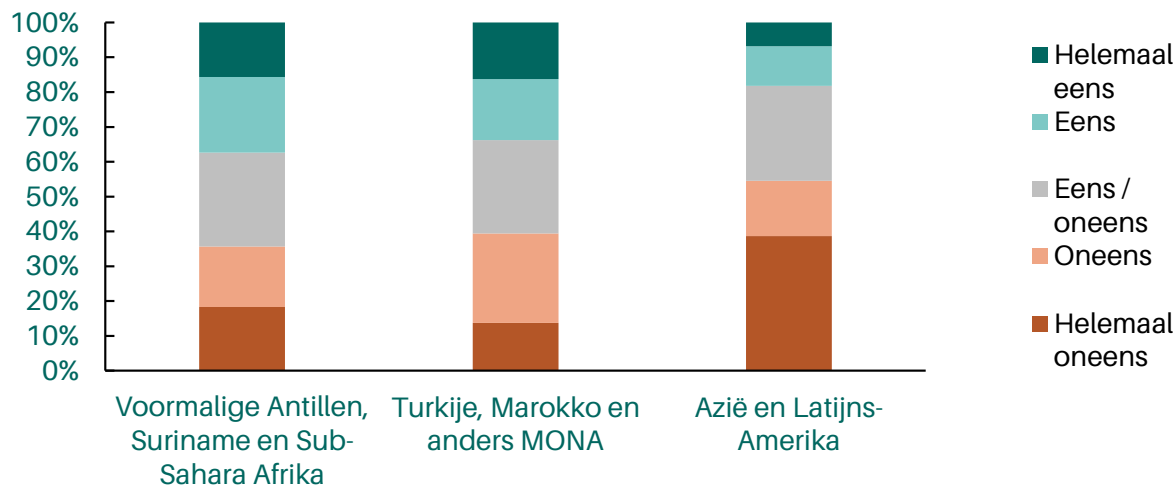
Figuur 12.6 Perceptie van het voorkomen van discriminatie van mensen met een migratieachtergrond (n=340)

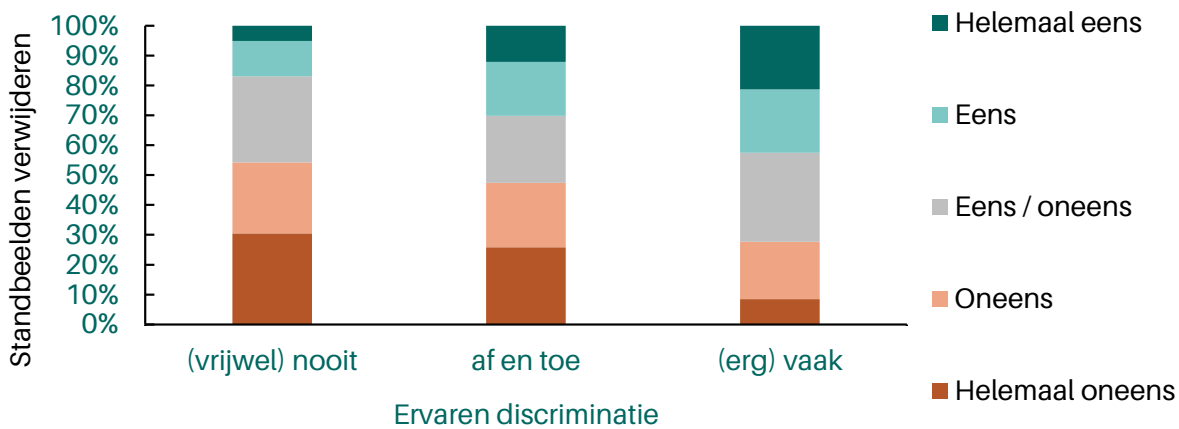
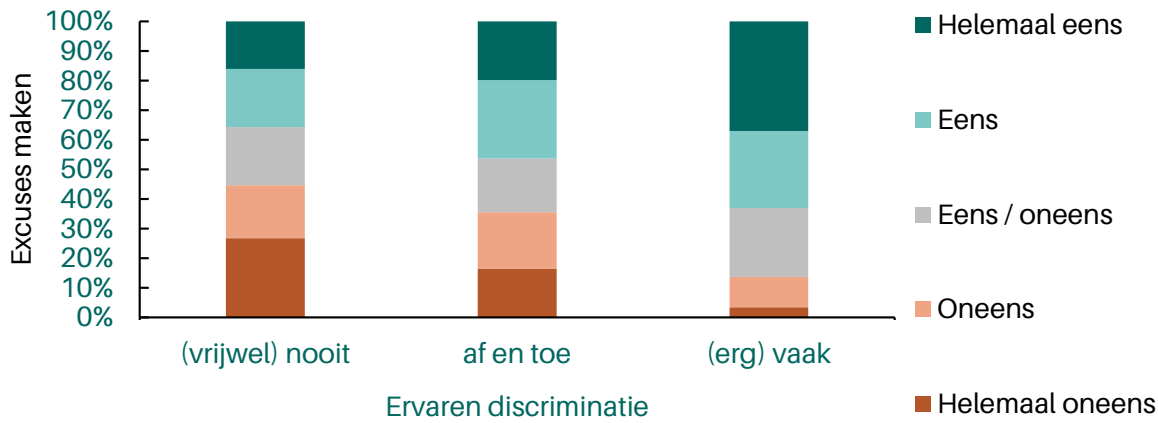
Figuur 12.7 Perceptie van het voorkomen van discriminatie van witte autochtone Nederlanders (n=326)

Figuur 12.8 Excuses voor het slavernijverleden (n=329)

Figuur 12.9 Koloniale straatnamen en standbeelden verwijderen (n=319)

Figuur 12.10 Omgang koloniaal verleden naar ervaren discriminatie (n=323 / n=316)

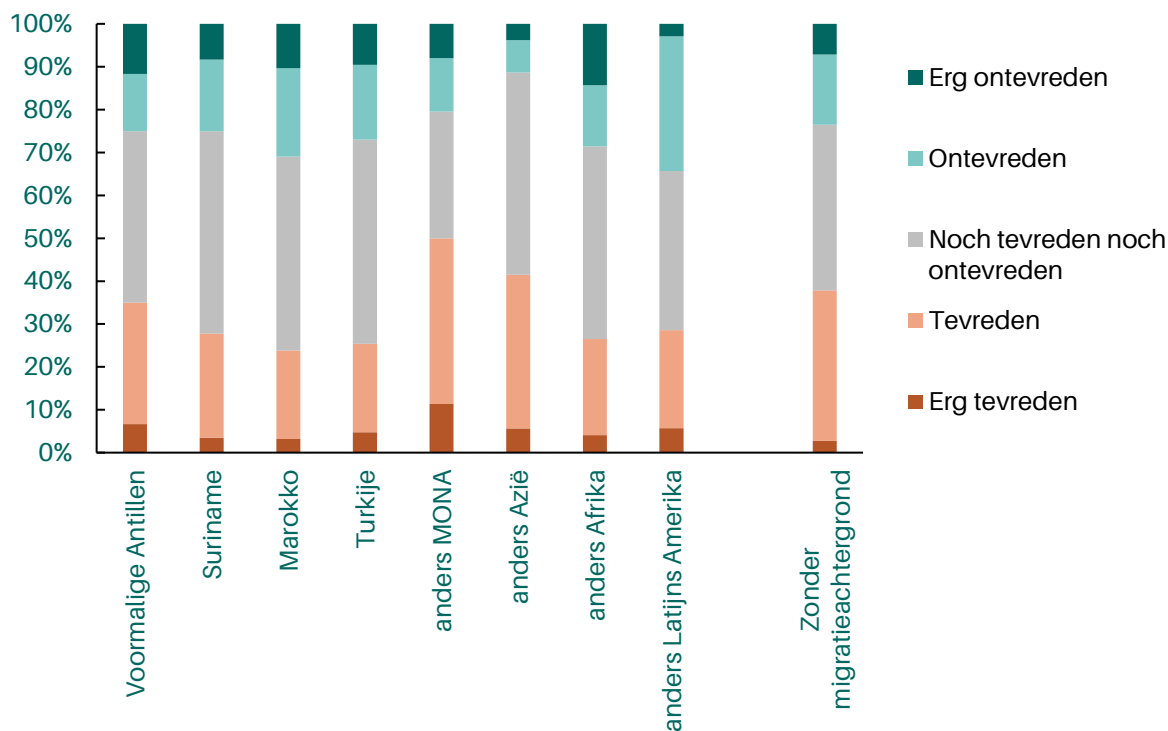
12.4 Tevredenheid met politiek

In de weken voorafgaand aan de verkiezingen van maart 2021, waren Nederlanders met een Marokkaanse of Turkse achtergrond het minst vaak (erg) tevreden over de regering van Nederland (zie figuur 12.11). Aan de andere kant waren Nederlanders met een herkomst uit het MONA of andere Aziatische landen het vaakst (erg) tevreden; wat meer ook dan kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond. Nadrukkelijk ontevreden was zo'n 30% onder de Marokkaanse-Nederlanders, terwijl bijna 24% (erg) tevreden was.

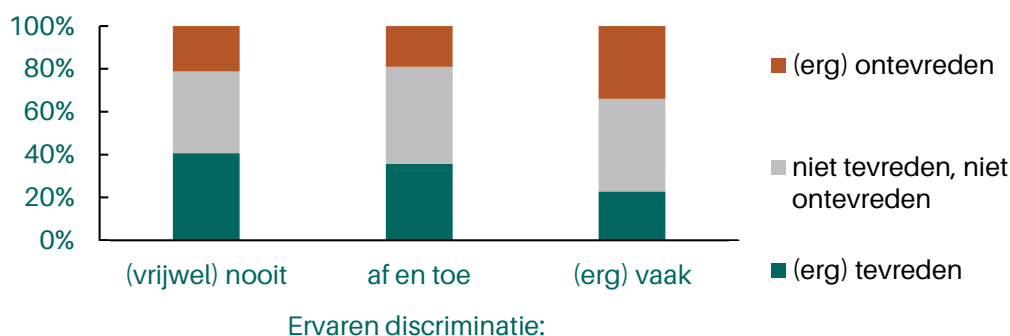
De ontevredenheid over de regering hangt in beperkte mate samen met ervaren discriminatie (zie figuur 12.12). Vooral kiesgerechtigden

met migratieachtergrond die (erg) vaak groepsdiscriminatie ervaren waren minder tevreden: ruim één op de drie gaf aan (erg) ontevreden met de regering te zijn, terwijl dat ongeveer twee op tien was onder de mensen die (vrijwel) nooit of slechts af en toe discriminatie ervaren.

De respondenten die meer discriminatie ervaren waren overigens in gelijke mate van plan te gaan stemmen, maar na de verkiezingen bleek dat ze in wat sterkere mate ook werkelijk gestemd hebben. Het lijkt er dus op de ervaren discriminatie politieke ontevredenheid voedt en ook juist mensen mobiliseert.

Figuur 12.11 Tevredenheid met de Nederlandse regering (voor de verkiezingen) (n=681)

Figuur 12.12 Tevredenheid met de Nederlandse regering naar ervaren discriminatie (n=653)

12.5 Beleidsvoorkeuren: economische en culturele strijdpunten

Beleidsvoorkeuren worden vaak weergegeven op twee politieke strijdpunten of dimensies: een economische en een culturele. We kijken eerst naar een belangrijk onderwerp op de economische dimensie: economische ongelijkheid (zie figuur 12.13). Onder Nederlanders met een migratieachtergrond is de meerderheid voorstander van verdergaande nivellering, en dat zien we onder bijna elke herkomstgroep. Een uitzondering vormen de Nederlanders met een migratieachtergrond uit

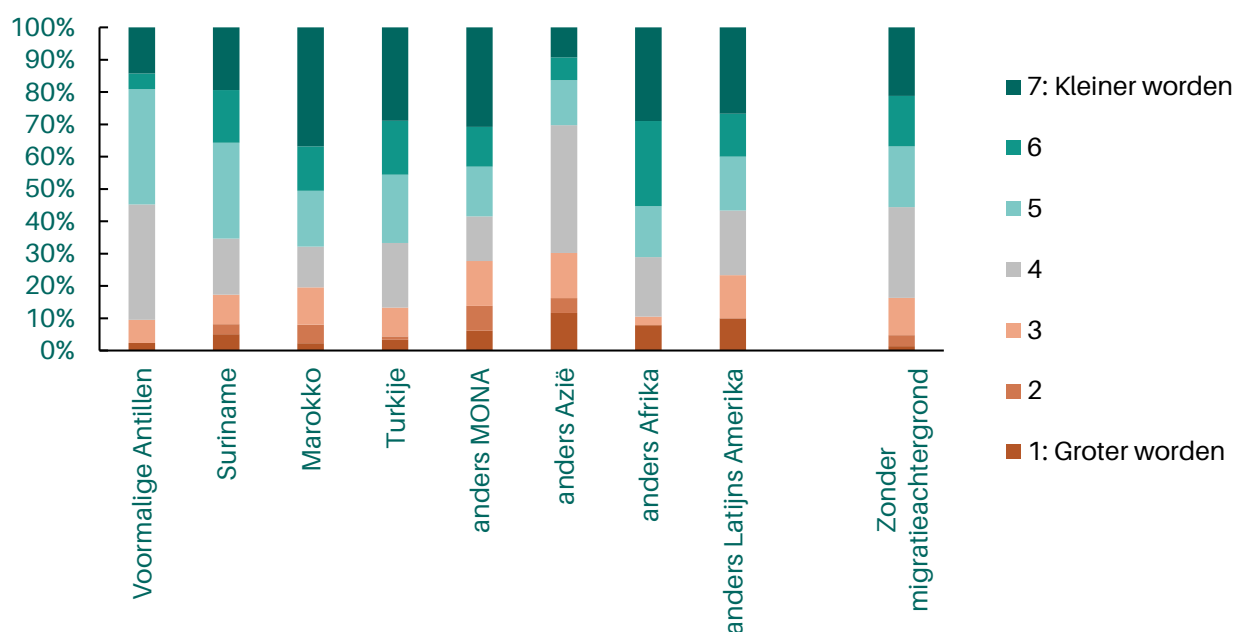
(overig) Azië. Binnen deze herkomstgroep is men ongeveer even sterk voor nivellering als voor denivellering, hoewel het grootste deel zich neutraal opstelt en de ongelijkheid wil laten zoals die is. Uiteraard, zien we ook in de andere groepen voorstanders van denivellering of mensen die hier neutraal in staan. Nederlanders met een migratieachtergrond zijn (dus) lang niet altijd economisch-links, zoals het stereotype dat wel eens opduikt in de literatuur (op basis van de grootste herkomstgroepen). Er blijken binnen herkomstgroepen juist veel verschillen te bestaan.

Wat betreft de culturele dimensie, met als speerpunten de discussies over immigratie en

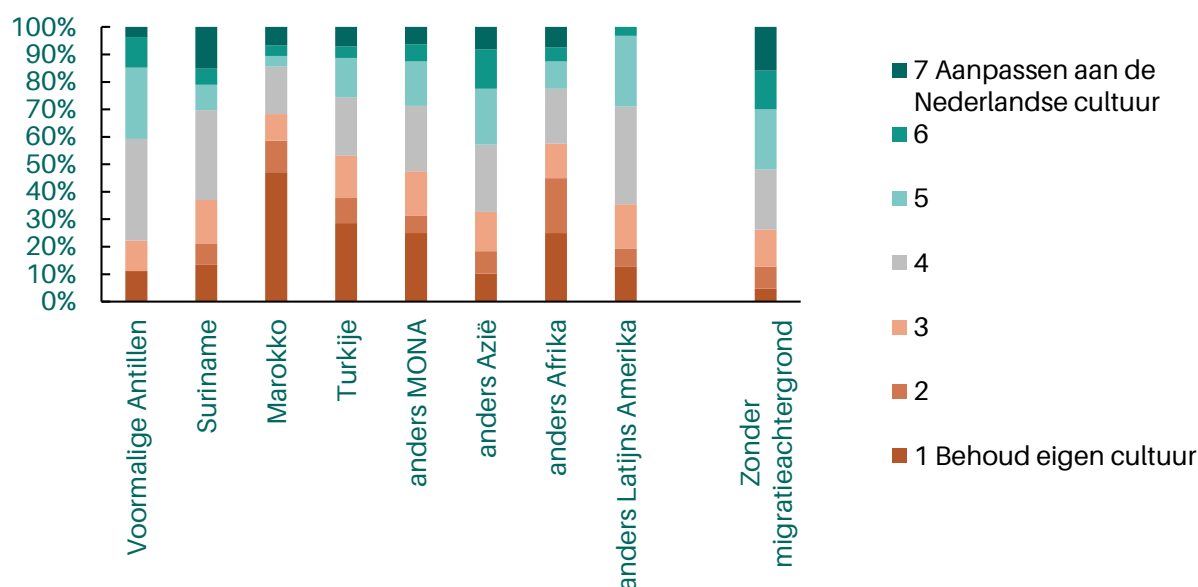
integratie, zijn het vaak de Nederlanders zonder migratieachtergrond die gehoord worden.¹¹ Meedoen in de samenleving' is echter wat integratie betekent voor zowel Nederlanders met en zonder migratieachtergrond, aldus het SCP in 2019.¹² Wel verschillen mensen met en zonder migratieachtergrond sterk in of ze vinden dat migranten de culturele gewoonten van het land van herkomst moeten loslaten en mee zouden moeten doen aan de culturele tradities van Nederland (zie hoofdstuk 9).

Het NKO onderzocht dit in 2021 opnieuw en voor meer groepen en de verschillen zijn

markant (zie figuur 12.14). Nederlanders met een migratieachtergrond uit Marokko zijn (sterk) voor behoud van de eigen cultuur. Ook onder de groep 'Turkije' en 'anders Afrika' neigt meer dan de helft van de respondenten naar het behoud van de eigen cultuur. Echter, Nederlanders met een migratieherkomst uit de voormalige Antillen en (overig) Azië hellen sterker naar 'aanpassen': meer dan 40% van deze respondenten kiest voor zwak tot sterk aanpassen. Tegelijkertijd kiest in geen enkele groep een meerderheid (>50%) voor aanpassen, zoals dat wel het geval is onder Nederlanders zonder migratieachtergrond.

Figuur 12.13 Houdingen inkomensverschillen (n=493)

Figuur 12.14 Houding culturele aanpassing (n=575)

12.6 Partijvoorkeur

Hoe vertalen alle ervaringen en houdingen die we tot nu toe besproken hebben naar stemgedrag? Via welke partijen worden mensen met een migratie-achtergrond vertegenwoordigd? Om hiervan een beeld geven, presenteren we drie metingen van stemvoorkeur: (a) wat respondenten zeggen te hebben gestemd in 2017, (b) op welke partij zij wilden gaan stemmen kort voor de verkiezingen van 2021 en (c) wat ze zeggen te hebben gestemd kort na de verkiezingen van 2021.

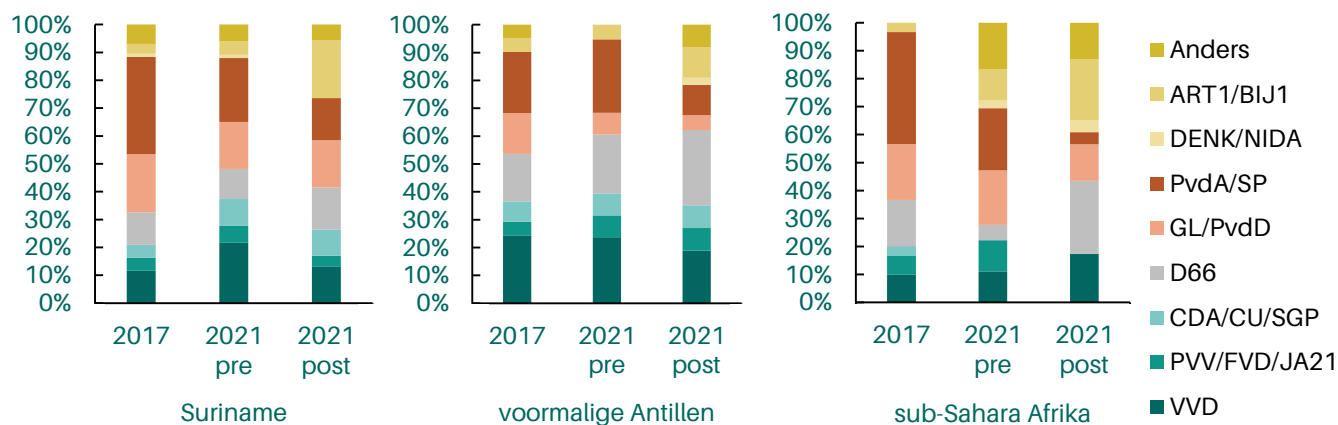
Onder Nederlanders met een migratieachtergrond uit de voormalige Nederlanders Antillen, Suriname en sub-Sahara Afrika zien we grofweg hetzelfde patroon (zie figuur 12.15). Een (ruime) meerderheid van de kiezers stemden zowel in 2017 als in 2021 voor economisch en/of cultureel links (van Art.1/BIJ1 t/m D66 in figuur 12.15). Wel zien we sinds 2017 een verschuiving van PvdA/SP en, in mindere mate, GroenLinks/Partij voor de Dieren naar D66; een patroon dat ook zichtbaar was in de algehele uitslag. Relatief veel respondenten zeggen in 2021 uiteindelijk op BIJ1 gestemd te hebben; vlak voor de verkiezingen waren ze dit nog minder van plan. Ook in 2017 werd nog weinig gestemd op het toen nieuwe en onbekendere Artikel1 (de vorige naam van BIJ1). Deze verschuiving past bij de verwevenheid van BIJ1 met de Black Lives Matterbeweging, die we ook terugzien onder de kandidaat-Kamerleden van BIJ1: 11 van de 18 hadden een achtergrond in de voormalige Antillen, Suriname of sub-Sahara Afrika.¹³

Onder Nederlanders met een Marokkaanse, Turkse of anderszins MONA-achtergrond zien we andere patronen (zie figuur 12.16). Onder kiezers met een Marokkaanse achtergrond, heeft DENK aan populariteit gewonnen ten opzichte van 2017: meer dan 40% heeft gestemd op DENK. De PvdA/SP hebben aan populariteit ingeleverd. Onder Nederlanders met een migratieachtergrond uit Turkije is de populariteit van DENK sinds 2017 juist wat afgenomen, wat mogelijk heeft te maken met interne conflicten en het wisselen van partijleider, waarbij Azarkan

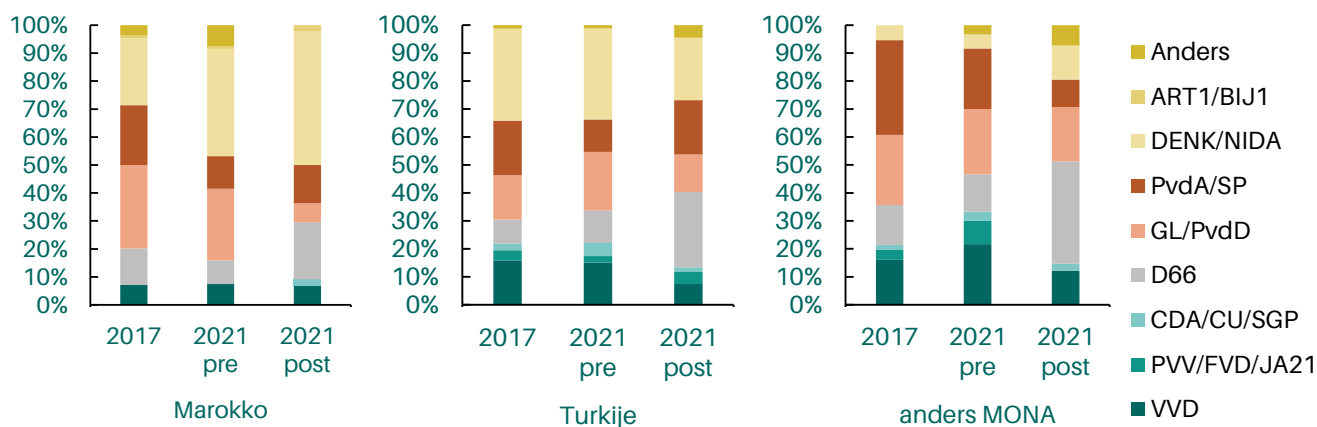
(Marokkaanse achtergrond) de plek van Kuzu (Turkse achtergrond) heeft ingenomen. In tegenstelling tot het landelijke beeld in de verkiezingen van 2021 zien we dat de populariteit van de PvdA/SP zich herstelden. Ook onder de kiezers met een Turkse achtergrond heeft D66 het in de verkiezingen goed gedaan; duidelijk beter ook dan in 2017.

Onder deze drie groepen had economisch plus cultureel links¹⁴ steeds een ruime meerderheid en onder de kiezers met een Marokkaanse en Turkse achtergrond halen DENK/NIDA, PvdA/SP en GroenLinks/Partij voor de Dieren structureel een meerderheid.

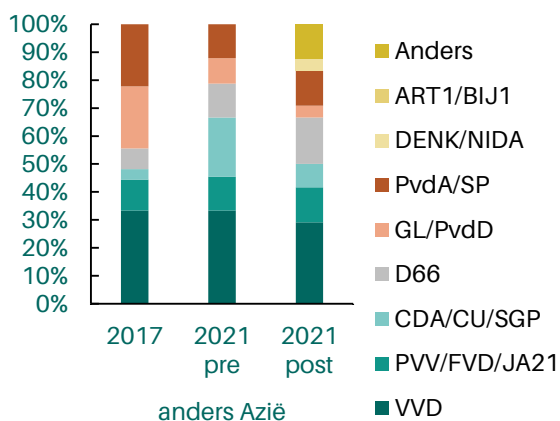
De Nederlanders met een migratieachtergrond uit Azië tonen een heel ander patroon (zie figuur 12.17). Onder hen is de VVD het meest populair, gevolgd door D66 en radicaal rechtse anti-migratiepartijen. Deze resultaten zijn redelijk overeenkomstig de landelijke uitslag, met uitzondering van de geringe steun voor de christelijke partijen. Rechts (economisch dan wel cultureel; VVD, D66, radicaal rechtse partijen en christelijke partijen) vormt onder deze kiezers een meerderheid.

Figuur 12.15 Stemgedrag Antilliaanse (n=41), Surinaamse (n=86) en sub-Sahara Afrikaanse Nederlanders (n=36)

Figuur 12.16 Stemgedrag Marokkaanse (n=94), Turkse (n=86) en MONA (n=60) Nederlanders

Figuur 12.17 Stemgedrag Aziatische Nederlanders (anders dan Turkije en Midden-Oosten, Japan en Indonesië)(n=33)

12.7 Ervaren vertegenwoordiging

De meerderheid van de respondenten voelt zich in onvoldoende mate vertegenwoordigd in de Nederlandse politiek, zowel demografisch (het aantal leden van de Tweede Kamer met een migratieachtergrond; zie figuur 12.18) als qua groepsbelangen (zie figuur 12.19). Onder alle herkomstgroepen vindt een meerderheid van respondenten dat beide vormen van vertegenwoordigingen te kort schieten; dit idee is het sterkst onder Nederlanders met een achtergrond uit de Antillen, Suriname en sub-Sahara Afrika. De verschillen tussen herkomstgroepen zijn sterker voor de vertegenwoordiging van belangen dan voor de demografische afspiegeling.

Ook hier zien we een verband met ervaren discriminatie, een sterk verband (figuren 12.20 en 12.21): onder de kiesgerechtigden die sterker discriminatie ervaren, vinden veel meer mensen dat de representatie ondermaats is.

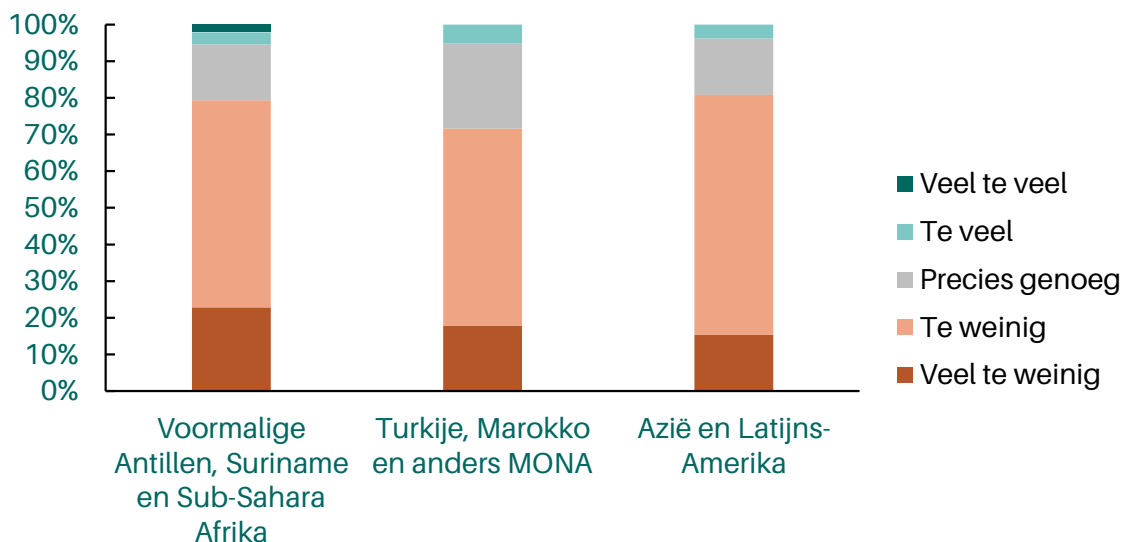
12.8 Dé migrantenkieser bestaat niet

De ervaringen, houdingen, keuzes, belangen en voorkeuren onder kiesgerechtigden met een migratieachtergrond verschillen aanzienlijk. Dit

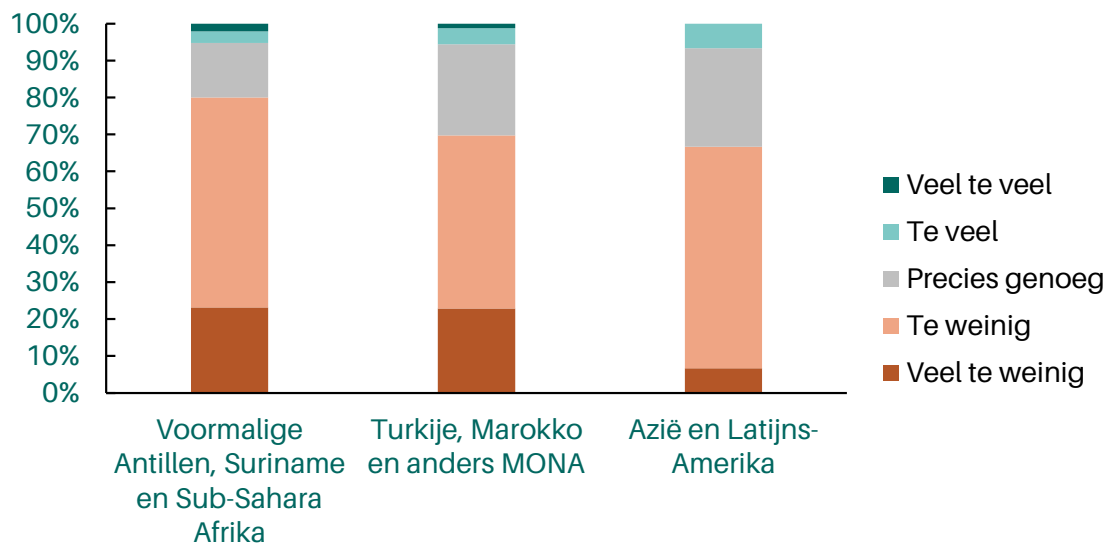
lijkt wellicht voor de hand liggend, maar door een focus op 'de vier grote groepen' (Antilliaans, Marokkaans, Surinaams en Turks) wordt in bestaand onderzoek veel variatie nog gemist. Bijna een derde van de 'niet-Westerse' eerste- en tweede-generatiekiesgerechtigden valt niet onder één van deze vier groepen.

Kiesgerechtigden uit bijvoorbeeld Oost- en Zuidoost-Azië (uitgezonderd Indonesië, dat hier niet meegenomen is) springen bijvoorbeeld in het oog als minder ontevreden en gediscrimineerd, en economisch en cultureel rechtser. En het meenemen van de brede groep kiesgerechtigden met wortels in sub-Sahara Afrika versterkt de observatie dat er een (zij het zachte) scheidslijn loopt met aan de ene kant (waarschijnlijk veelal zwarte) Nederlanders met een gedeelde geschiedenis in kolonialisme, en aan de andere kant Nederlanders een gedeelde geschiedenis in mediterrane arbeidsmigratie, zoals veel mensen met een Marokkaanse en Turkse achtergrond.

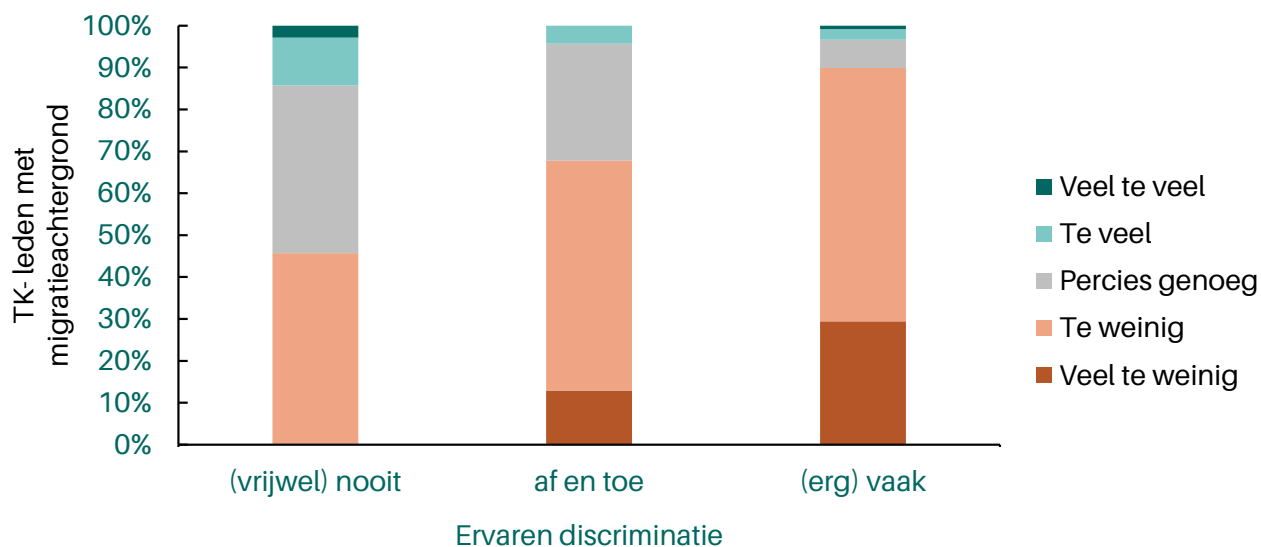
De unieke NKO data tonen dat 'de migrant' en 'de migrantenstem' niet bestaan en dat ervaringen van ondervertegenwoordiging dan ook geen simpele oplossing kennen. Slechts ter illustratie: het tellen van niet-witte Kamerleden maskeert dat burgers met een Marokkaanse achtergrond oververtegenwoordigd zijn, terwijl burgers met wortels in de voormalige

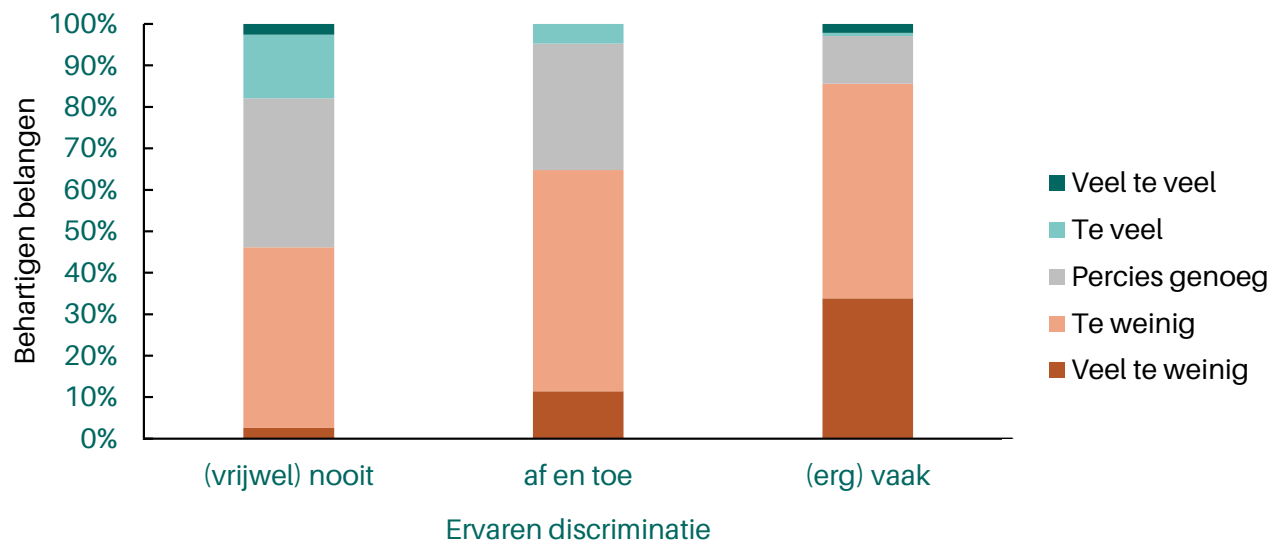
Figuur 12.18 Perceptie van demografische vertegenwoordiging (n=251)

Figuur 12.19 Perceptie van belangenvertegenwoordiging (n=286)

Figuur 12.20 Perceptie van demografische vertegenwoordiging naar ervaren discriminatie (n=247)

Figuur 12.21 Perceptie van belangenvertegenwoordiging naar discriminatie (n=283)

Nederlandse koloniën (in Amerika) juist ondervetegenwoordigd zijn.¹⁵ Tegen die achtergrond, is het goed te benoemen dat juist een open partijsysteem als het Nederlandse ruimte geeft voor groepen om partijen verantwoordelijk te houden en desnoods nieuwe partijen op te richten, zoals de laatste verkiezingen ook gebeurd is. Toch ervaart nog altijd een meerderheid van de Nederlanders met een migratieachtergrond dat ze onvoldoende vertegenwoordigd worden, zowel in aantal Kamerleden als in hoe hun belangen meegewogen worden. Enerzijds kan de bestending van DENK en de intrede van BIJ1 dit gevoel doen afnemen. Anderzijds kan de ontevredenheid ook juist stijgen, omdat deze ontwikkelingen de minder sterke prioritering of weerwil van andere partijen blootlegt of benadrukt. Voor het antwoord op deze en andere vragen zullen we moeten wachten, wellicht tot de volgende verkiezingen.

Referenties en eindnoten

- Huijnk, W., Andriessen, I. (2016). Integratie in zicht? Den Haag: SCP. Integratie in zicht? | Publicatie | Sociaal en Cultureel Planbureau (scp.nl)
- Vermeulen, F. & Marczynski, P. (2021) Representatief? Een essay over diversiteit in de Nederlandse politiek. <https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/257978/representatief-een-essay-over-diversiteit-in-de-nederlandse-politiek.pdf>
- Nederlanders met een migratieachtergrond uit Europa en Noord-Amerika vormen zo'n 7,5% van alle kiesgerechtigden; deze laatste groep is redelijk goed vertegenwoordigd in het reguliere NKO.
- Bij het interpreteren van de resultaten per specifieke herkomstgroep moeten we echter wel in acht nemen dat in dit soort onderzoek vaak meer politieke geïnteresseerden deelname. Ook in onze steekproef zullen hierdoor bijvoorbeeld de schattingen voor participatie en vertrouwen licht overschat zijn. Omdat deze vertekening geldt voor alle herkomstgroepen, zijn de vergelijkingen goed te maken en die staan hier centraal.
- Lubbers, M. (2021). Kiezers met een migratieachtergrond. Demos, bulletin over bevolking en samenleving, jaargang 37, nummer 1, januari 2021, p. 5-7 (nidi.nl)
- CBS (2020), Kiesgerechtigden naar generatie en herkomstland. Tabel op maat.
- Zie: <https://www.gld.nl/nieuws/7393057/discriminatie-door-corona-bijna-een-op-de-tien-mensen-heeft-er-last-van>
- Huijnk, W., Andriessen, I. (2016). Integratie in zicht? Den Haag: SCP. Integratie in zicht? | Publicatie | Sociaal en Cultureel Planbureau (scp.nl)
- Respondenten werd de volgende vraag voorgelegd: Sommige mensen zeggen dat mensen met een migratieachtergrond door autochtone Nederlanders worden gediscrimineerd. Gebeurt dit volgens u nooit, bijna nooit af en toe, vaak of zeer vaak?
- Den Ridder, J., Miltenburg, E. & Huijnk, W. (2019). Burgerperspectieven 2019/4. Kwartaalbericht van het continu onderzoek burgerperspectieven. Den Haag: SCP. Burgerperspectieven 2019|4 | Monitor | Sociaal en Cultureel Planbureau (scp.nl)
- De vraag die voorgelegd is luidt: "Hoe vaak denk u dat de volgende groepen in Nederland worden gediscrimineerd?"
- Den Ridder, J., Miltenburg, E. & Huijnk, W. (2019). Burgerperspectieven 2019/4. Kwartaalbericht van het continu onderzoek burgerperspectieven. Den Haag: SCP. Burgerperspectieven 2019|4 | Monitor | Sociaal en Cultureel Planbureau (scp.nl)
- Idem
- Zie Lubbers, M., Otjes, S. & Spierings, N. (2021). 'What drives the propensity to vote for ethnic-minority interest parties?' NKO Working Paper for Special Issue 'Extremes and divides in electoral politics: The Dutch 2021 elections as a multi-party case'.
- Ofwel: alle partijen die zowel economisch als cultureel links zijn of op één van de twee assen als links/progressief wordt beschouwd.
- Zie: <https://www.socialevraagstukken.nl/ons-parlement-is-best-divers/>

13.

Jongeren en generatieverschillen

Roderik Rekker

In dit hoofdstuk laten we zien:

- De opkomst onder jongeren is in 2021 licht gedaald t.o.v. 2017, maar van een structurele daling is al sinds de jaren '90 geen sprake.
- Met name radicaal progressieve en kosmopolitische partijen hebben onder jongeren veel meer steun dan onder oudere kiezers.
- Ook dit jaar droegen jonge kiezers weer bij aan de doorbraak van nieuwe partijen.
- Er is een leeftijdsverschil van 28 jaar tussen de partijen met de jongste en de oudste kiezers.
- Door de vergrijzing zijn Nederlandse kiezers gemiddeld een stuk ouder (51 jaar) dan Tweede Kamerleden (45 jaar).
- CDA en PvdA verliezen steun naarmate oudere generaties vervangen worden door kiezers die de verzuiling niet meer hebben meegemaakt.

13.1 Inleiding

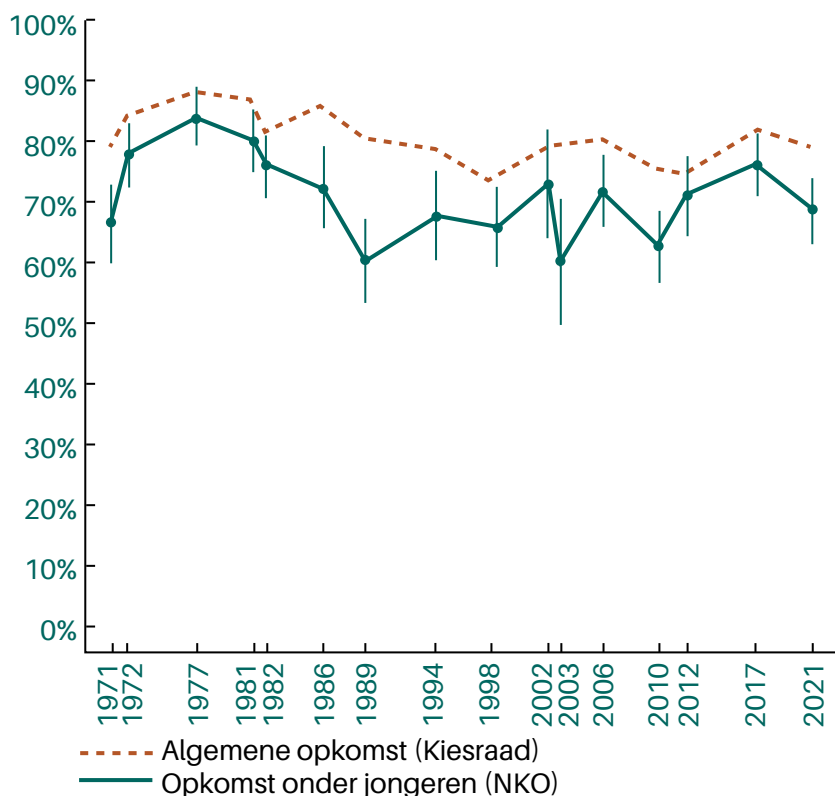
Bij recente verkiezingen waren er in veel landen opvallend scherpe verschillen tussen de stemkeuze van jonge en oudere kiezers. Wereldwijd zijn deze verschillen zelfs nog nooit zo groot geweest als nu.¹ Er zijn daarom politicologen die vermoeden dat leeftijd misschien wel sociale klasse en religie aan het vervangen is als de belangrijkste sociaal-structurele voorspeller van kiesgedrag. Recentelijk poneerden Pippa Norris en Ronald Inglehart deze stelling bijvoorbeeld in hun boek 'Cultural Backlash'.² Dit hoofdstuk schetst een beeld van hoe dit zit in Nederland door te kijken naar de opkomst onder Nederlandse jongeren en hun stemkeuze. Vervolgens zal dit hoofdstuk in kaart brengen hoe generaties van elkaar verschillen in hun politieke voorkeur.

13.2 De opkomst onder jongeren

Voor jongeren is stemmen vaak minder vanzelfsprekend dan voor oudere kiezers. Een eerste verklaring voor de lagere opkomst

onder deze leeftijdsgroep ligt in de sociale en psychologische ontwikkeling van adolescenten en jongvolwassenen. Jongeren hebben bepaalde levenstransities, zoals het krijgen van een baan of gezin, vaak nog niet doorlopen. Daarnaast zijn ze psychologisch nog niet uitontwikkeld voor wat betreft hun identiteit, politieke belangstelling en politieke opvattingen.³ Daarnaast zou de opkomst onder jongeren lager kunnen zijn omdat ze nog minder verkiezingen hebben meegemaakt. Onderzoek laat zien dat stemmen voor veel mensen een gewoonte is die ze hebben ontwikkeld door het vaker te doen.⁴ Tenslotte blijken ook generatieverschillen een rol te spelen bij opkomst.⁵ Veel mensen die tijdens de verzuiling opgroeiden hebben met de papepel ingegoten gekregen dat stemmen een vanzelfsprekende burgerplicht is, maar voor jongeren van tegenwoordig geldt dat minder.

Toch wordt er soms een te somber beeld geschetst van de opkomst onder jongeren. Figuur 13.1 laat zien dat al sinds het eerste NKO van 1971 een grote meerderheid van de Nederlandse jongeren gewoon stemt bij Tweede

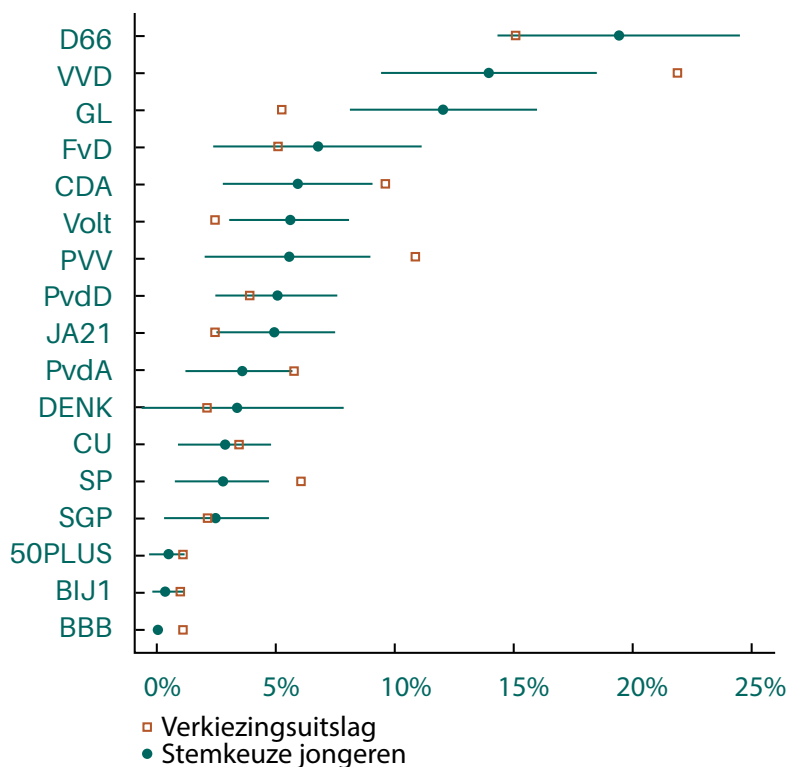

Figuur 13.1 Ontwikkeling van de opkomst onder jongeren (leeftijd < 25) sinds 1971

Kamerverkiezingen. In de jaren '80 daalde de opkomst onder jongeren weliswaar, maar sindsdien is er sprake van een stabiele tot licht stijgende trend. In 2017 werd in het NKO zelfs de hoogste opkomst onder jongeren gemeten sinds 1981. In figuur 13.1 is echter ook te zien dat deze opkomst na deze piek van 76,1% in 2017 weer wat is gedaald. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 ging namelijk 68,5% van de jongeren onder de 25 naar de stembus. Deze daling hangt mogelijk samen met de lichte daling van de algehele opkomst, want zoals figuur 13.1 laat zien beweegt de opkomst onder jongeren vaak in versterkte mate mee met de opkomst onder het hele electoraat. Ondanks de kleine daling in 2021 blijft het beeld echter dat de opkomst onder Nederlandse jongeren op een fatsoenlijk peil ligt in vergelijking met eerdere Tweede Kamerverkiezingen en in vergelijking met andere landen. In de meeste landen ligt de opkomst onder jongeren namelijk zo tussen de 25% en 75%.⁴ In het NKO 2017 bleek echter wel dat de opkomst onder praktisch opgeleide jongeren een punt van zorg is, aangezien deze groep veel minder vaak stemde in vergelijking met zowel theoretisch opgeleide

jongeren als praktisch opgeleide ouderen.⁶ Voor deze verkiezingen is een dergelijke vergelijking helaas niet goed te maken omdat er daarvoor te weinig jonge niet-stemmers hebben deelgenomen aan het NKO 2021.

De opkomst onder jongeren op basis van het NKO verschilt opvallend van de schatting die onderzoeksbureau IPSOS bekend maakte op de verkiezingsavond. Volgens IPSOS steeg deze opkomst namelijk juist van 67% in 2017 naar 80% in 2021.⁷ Een mogelijke verklaring voor deze discrepantie is dat de NKO-schattingen statistisch gewogen zijn voor de officiële opkomst zoals die bekend is gemaakt door de Kiesraad. Zo konden de resultaten worden gecorrigeerd voor het feit dat mensen die niet stemmen ook minder vaak deelnemen aan politieke vragenlijsten. IPSOS maakte de schattingen echter al bekend voor de officiële opkomst bekend was, waardoor deze correctie niet kon worden gemaakt en de algehele opkomst door IPSOS wat te hoog werd ingeschat (82,6% in plaats van 78,7%).

Figuur 13.2 De stemkeuze van jongeren (leeftijd < 25) met een 95% betrouwbaarheidsinterval

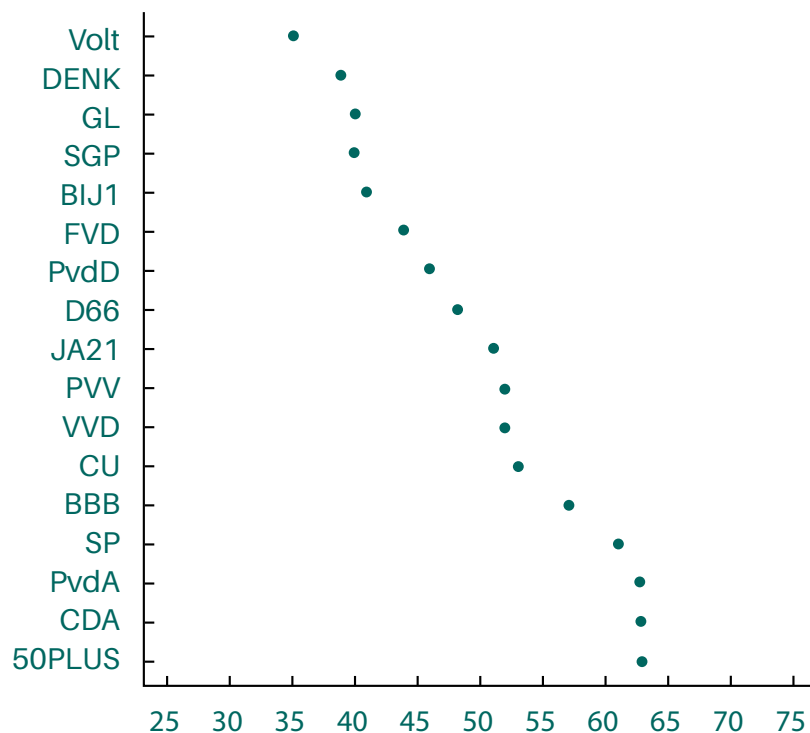
13.3 De stemkeuze van jongeren

Zoals eerder gezegd is er wereldwijd nooit eerder zo'n groot verschil geweest tussen de stemkeuze van jongeren (onder de 25) en oudere kiezers. Wereldwijd doen vooral radicaal progressieve partijen het beter onder jonge kiezers. Dat is altijd al zo geweest, maar de laatste jaren dus in versterkte mate. De klassieke middenpartijen, zoals sociaaldemocraten en christendemocraten, doen het over het algemeen juist zeer slecht onder jongeren. Voor radicaal rechtse partijen verschilt de steun onder jongeren sterk tussen verschillende radicaal rechtse partijen, landen en verkiezingsjaren. Soms doen deze partijen het beter onder jongeren dan onder oudere kiezers, maar soms ook juist niet. Tenslotte leveren jongeren wereldwijd vaak een belangrijke bijdrage aan de doorbraak van nieuwe partijen, zowel ter linker- als ter rechterzijde.⁸

Figuur 13.2 laat zien dat de stemkeuze van Nederlandse jongeren onder de 25 goed past in dit historische en internationale plaatje. D66, GroenLinks en Volt doen het als progressieve partijen een stuk beter onder jongeren dan onder

oudere kiezers. De klassieke middenpartijen CDA en PvdA presteren daarentegen juist zeer slecht onder deze leeftijdsgroep. Onder de radicaal rechtse partijen is het beeld ook in Nederland wisselend: de PVV is onder jongeren veel minder populair dan onder oudere kiezers, terwijl het omgekeerde geldt voor JA21 en Forum voor Democratie ongeveer evenveel steun heeft in beide groepen. Het verschijnsel dat nieuwe partijen vaak relatief veel jonge kiezers trekken zien we terug bij Volt en JA21. Voor BIJ1 en BBB kan helaas geen goede vergelijking worden gemaakt omdat er te weinig jonge kiezers van deze partijen hebben deelgenomen aan het NKO.

Een andere manier om te kijken naar leeftijdsverschillen in stemkeuze is te zien in figuur 13.3, waarin de mediane leeftijd is weergegeven van het electoraat van de verschillende partijen. In deze figuur komt een leeftijdsverschil van 28 jaar naar voren tussen de typische kiezer van de partijen met de jongste en de oudste kiezers. Volt blijkt de jongste kiezers te hebben getrokken met een mediane leeftijd van 35 jaar. Dit betekent dat ongeveer de helft van de Volt-kiezers jonger was dan 35 en de andere

Figuur 13.3 De mediane leeftijd van kiezers per partij.

helft ouder. PvdA, CDA en 50PLUS hebben juist het meest vergrijsde electoraat met een mediane leeftijd van 63. De algehele vergrijzing van het Nederlandse electoraat is in figuur 13.3 ook duidelijk zichtbaar. De mediane leeftijd van alle kiesgerechtigden was in 2021 (o.b.v. het NKO) maar liefst 49 jaar (gemiddelde: 48,8). Voor alle kiezers die daadwerkelijk hebben gestemd was dit zelfs 52 jaar (gemiddelde: 50,8). Dit betekent dat, in tegenstelling tot wat soms wordt aangenomen, Tweede Kamerleden met hun gemiddelde leeftijd van 45 jaar⁹ (op dit moment van schrijven) een stuk jonger zijn dan de kiezers die zij vertegenwoordigen. Deze leeftijds kloof tussen kiezers en verkozenen is de afgelopen jaren gegroeid omdat Kamerleden steeds jonger zijn geworden terwijl het electoraat juist vergrijsst.

13.4 Generatieverschillen in stemkeuze en opvattingen

Jongeren zijn tevens een interessante groep omdat mensen hun politieke opvattingen vormen tussen ongeveer 12 en 25-jarige leeftijd. Na deze levensfase houden de meeste mensen vast aan hun meest fundamentele overtuigingen. Iemand die op 25-jarige leeftijd bijvoorbeeld links en kosmopolitisch is, zal slechts zelden op 65-jarige leeftijd rechts en nationalistisch zijn¹⁰. Om deze reden lijken mensen qua politieke opvattingen vaak in zekere mate op hun generatiegenoten die door dezelfde historische periode gevormd werden. Vanuit dit vertrekpunt wordt al decennialang onderzoek gedaan naar generatieverschillen in politieke opvattingen.

Voor een vergelijking tussen generaties in de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 maakt dit hoofdstuk gebruik van een indeling die met name populair is geworden door het Amerikaanse onderzoeksbureau PEW Research.¹¹ Hierbij worden mensen ingedeeld in vijf generaties: de vooroorlogse generatie (geboren voor 1946), de babyboomers (geboren tussen 1946 en 1964), generatie X (geboren tussen 1965 en 1980), millennials (geboren tussen 1981 en 1996), en tenslotte generatie Z (geboren na 1996). Hoewel deze indeling tot op zekere hoogte willekeurig is (er is bijvoorbeeld

geen harde reden waarom een generatiegrens niet een paar jaar eerder of later zou kunnen liggen) corresponderen deze geboortecohorten grofweg met bepaalde periodes in de Nederlandse geschiedenis die op jonge kiezers een vormende invloed kunnen hebben gehad.

Zo werd de vooroorlogse generatie politiek gesocialiseerd in de periode voor de jaren '60 toen de Nederlandse samenleving in hoge mate verzuild was. Deze kiezers hebben veelal van huis uit meegekregen dat het bij verkiezingen vanzelfsprekend is om op de partij van de eigen zuil te stemmen. Veel mensen blijven de rest van hun leven trouw aan de partij waar ze in hun eerste paar verkiezingen op stemden¹² en in figuur 13.4 is dan ook te zien dat de vooroorlogse generatie nog steeds een belangrijke steunpilaar is van de klassieke verzuilingspartijen. Als alleen de vooroorlogse generatie zou hebben gestemd dan zouden PvdA en CDA samen nog altijd 48 zetels hebben behaald in plaats van 24. Met de VVD erbij behalen de klassieke 'grote drie' zelfs nog 87 zetels onder de vooroorlogse generatie.

De volgende generatie bestaat uit de babyboomers die politiek gevormd werden tijdens de roerige jaren '60 en '70. In deze periode was de verzuiling al wel aan het afnemen, maar nog niet geheel verdwenen. Dit is terug te zien in de stemkeuze van deze generatie omdat de klassieke verzuilingspartijen PvdA en CDA met 29 zetels minder steun hebben onder babyboomers dan onder de vooroorlogse generatie, maar nog wel beduidend meer dan onder jongere generaties. Verder stonden de babyboomers in hun jonge jaren bekend als een uitgesproken linkse generatie.¹³ Er bestaat een karikatuur dat babyboomers tegenwoordig verrechtst zouden zijn, maar onderzoek bevestigt dat beeld vaak maar zeer ten dele. Figuur 13.5 laat bijvoorbeeld zien dat babyboomers op de klassieke links-rechts dimensie over herverdeling nog altijd linkser zijn dan jongere generaties. In deze analyse verschillen de babyboomers weliswaar niet significant van de vooroorlogse generatie in hun opvattingen over de inkomensverdeling, maar eerder onderzoek laat zien dat babyboomers ook in vergelijking met eerdere generaties linkser zijn.^{14,15} In figuur 13.5

lijken de linkse economische opvattingen van babyboomers eveneens tot uiting te komen in de relatief grote steun voor de SP (14 zetels) onder deze generatie.

De generatie na de babyboomers staat bekend als generatie X. Deze mensen werden gesocialiseerd tijdens de jaren '80 en '90 toen er al weinig meer over was van de verzuiling. Dit is duidelijk zichtbaar in de zwakke steun voor PvdA en CDA (samen 17 zetels) onder deze generatie en alle volgende generaties. Dit wil overigens niet zeggen dat deze kiezers nooit op deze partijen hebben gestemd of dat ze dat nooit zouden kunnen doen. In verkiezingsjaren waarin PvdA en CDA een goede uitslag behaalden, zoals bijvoorbeeld in 2006, trokken zij ook relatief veel jongere kiezers. Voor veel kiezers van jongere generaties geldt echter dat ze een voorkeur hebben voor een andere partij en dat ze eerder onder uitzonderlijke omstandigheden (zoals een premiersstrijd) nog op een klassieke verzuilingspartij zouden stemmen.¹⁹ De jaren '80 en '90 waren tevens een periode waarin er een liberale wind waaide door de economische politiek, bijvoorbeeld door leiders als Ronald Reagan, Margaret Thatcher en Ruud Lubbers. Onderzoek laat zien dat generatie X, waarschijnlijk als gevolg hiervan, rechtser opvattingen heeft meegekregen over economische vraagstukken dan eerdere generaties.¹⁴ In figuur 13.5 is dit patroon ook zichtbaar voor Nederlandse generatie X'ers. Daarnaast laat figuur 13.5 zien dat generatie X het meest rechts gestemd heeft van alle generaties, met bijvoorbeeld 41 zetels voor de VVD.

Na generatie X vinden we de millennials, die gesocialiseerd zijn in de jaren na de eeuwwisseling. Deze periode werd gekenmerkt door een scherp debat over immigratie en multiculturalisme in de nasleep van 9/11. Onderzoek laat zien dat millennials de politiek daarom meer zijn gaan zien als een conflict over globaliseringsthema's.^{15,16} Tegelijk wijst onderzoek uit dat millennials in vergelijking met eerdere generaties een stuk positiever staan tegenover immigratie en Europese eenwording.¹⁷ Ook in figuur 13.5 komt dit patroon duidelijk naar

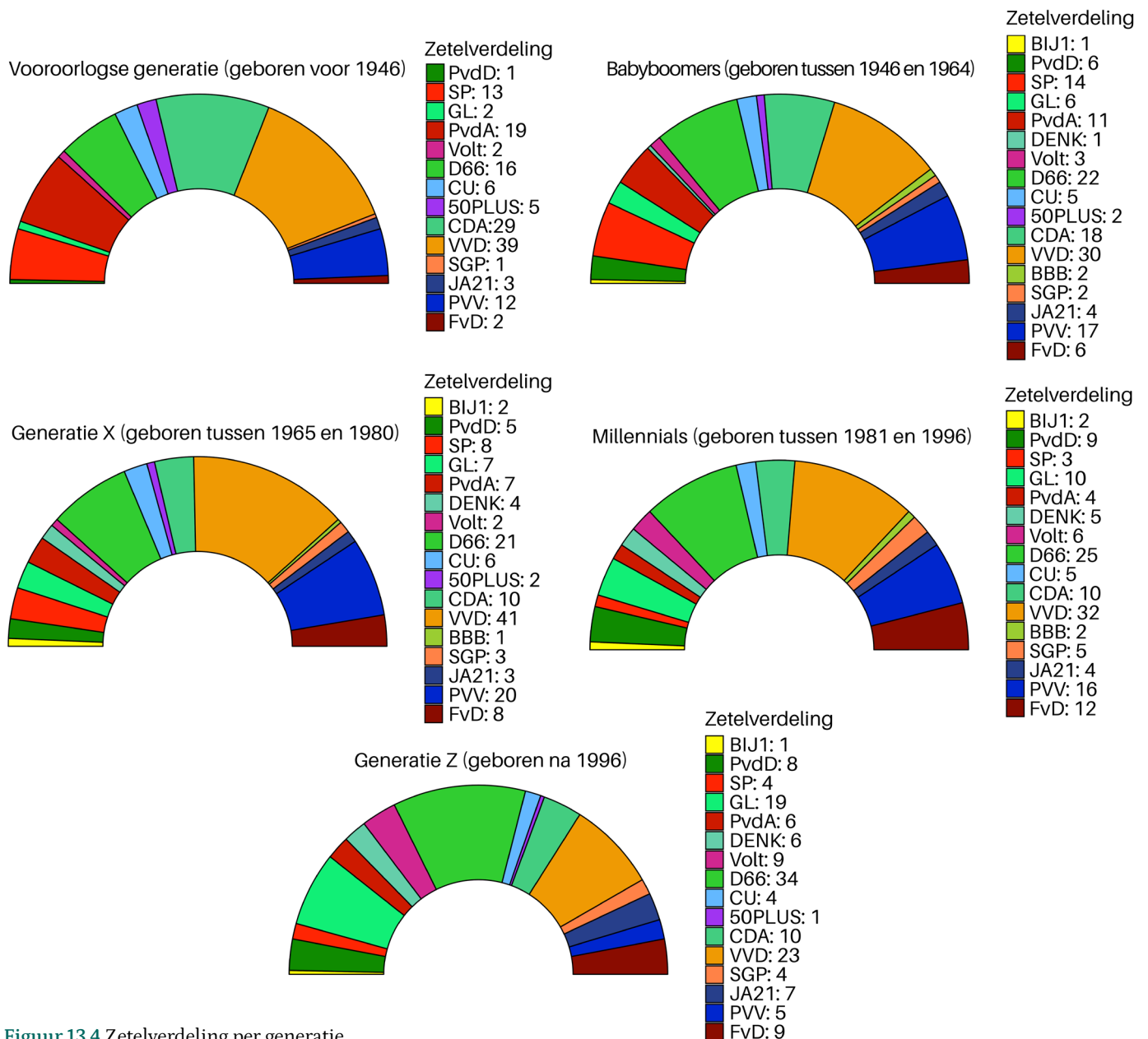
voren. Naast hun relatief hoge opleidingsniveau is deze kosmopolitische houding waarschijnlijk toe te schrijven aan het feit dat millennials al op jonge leeftijd de globalisering als een vanzelfsprekendheid zijn gaan zien¹⁷, bijvoorbeeld omdat ze met immigranten in de klas zaten of hun eerste zakgeld kregen in euro's. Figuur 13.4 laat dan ook zien dat millennials een belangrijke electorale basis zijn geworden voor radicaal progressieve en kosmopolitische partijen zoals D66, GroenLinks, Volt, BIJ1 en de PvdD.

De meest recente generatie staat bekend als generatie Z. Deze generatie werd volwassen in de periode na 2015. Voor de meeste generatie Z'ers waren de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 dan ook de eerste waarin ze mochten stemmen. Voor generatie Z geldt in nog sterkere mate dan voor millennials dat ze gemiddeld hoog opgeleid zijn en dat ze opgroeiden met globalisering. In figuur 13.4 is dan ook te zien dat generatie Z duidelijk de meest kosmopolitische houding heeft tegenover multiculturalisme en Europese eenwording. De kosmopolitische partijen die het goed doen onder millennials scoren dan ook nog beter onder generatie Z. Als alleen deze generatie zou hebben gestemd dan zouden de progressieve partijen zelfs een ruime parlementaire meerderheid hebben gehaald.

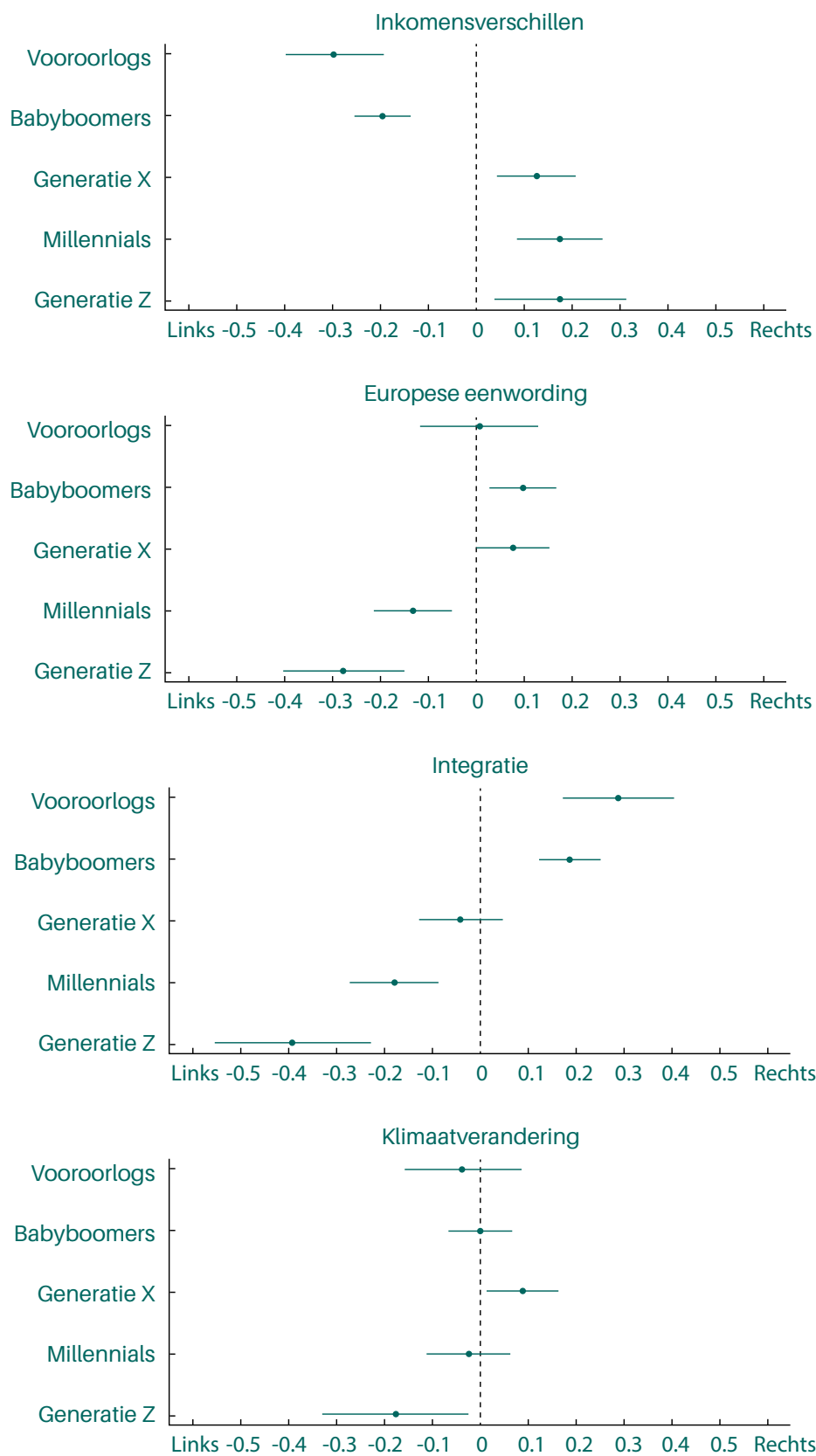
Iets waarin generatie Z'ers wellicht verschillen van millennials is dat ze opgroeiden in een periode waarin klimaatverandering meer dan voorheen een dominant politiek was. Van generatie Z'ers wordt ook wel gezegd dat ze de eerste generatie zijn die de gevolgen van klimaatverandering met eigen ogen hebben kunnen zien tijdens hun formatieve jaren, bijvoorbeeld in de vorm van berichtgeving over wereldwijde bosbranden en overstromingen¹⁸. Ook de klimaatprotesten die, geïnspireerd door Greta Thunberg, werden gehouden onder scholieren hebben mogelijk een belangrijke bijdrage geleverd aan de politieke bewustwording van deze generatie. In figuur 13.5 is inderdaad te zien dat generatie Z het meest ambitieuze klimaatbeleid voorstaat. Deze houding past in het bredere waardenconflict tussen meer kosmopolitische

jonge generaties en meer nationalistische ouderen. Het reduceren van CO2-uitstoot is immers een meer kosmopolitische aanpak van het klimaatvraagstuk, waar bijvoorbeeld het verhogen van de dijken een meer nationalistische aanpak zou zijn. Tegelijk laat figuur 13.5 echter ook zien dat generatieverschillen in klimaatopvattingen niet moeten worden overschat. Sterker nog, van de vier onderzochte thema's zijn de generatieverschillen duidelijk het kleinst omtrent klimaatbeleid. In tegenstelling tot wat soms wordt aangenomen lijkt het daarbij generatie X te zijn die het meest sceptisch staat tegenover klimaatbeleid en dus niet de alleroudste kiezers. Bij de bevindingen in dit hoofdstuk moet

overigens wel de belangrijke kanttekening worden geplaatst dat respondenten zijn vergeleken op basis van hun geboortjaar, zonder daarbij statistisch onderscheid te maken tussen verschillen die voortkomen uit de generatie van respondenten en verschillen die moeten worden toegeschreven aan hun leeftijd. Een zogenaamde 'age-period-cohort analysis' zou namelijk buiten de reikwijdte vallen van dit beschrijvende hoofdstuk. Met name de bevindingen voor generatie Z zijn waarschijnlijk deels toe te schrijven aan de jonge leeftijd van dit cohort en sommige opvattingen zullen waarschijnlijk nog wat veranderen naarmate deze jongeren ouder worden.

Figuur 13.4 Zetelverdeling per generatie

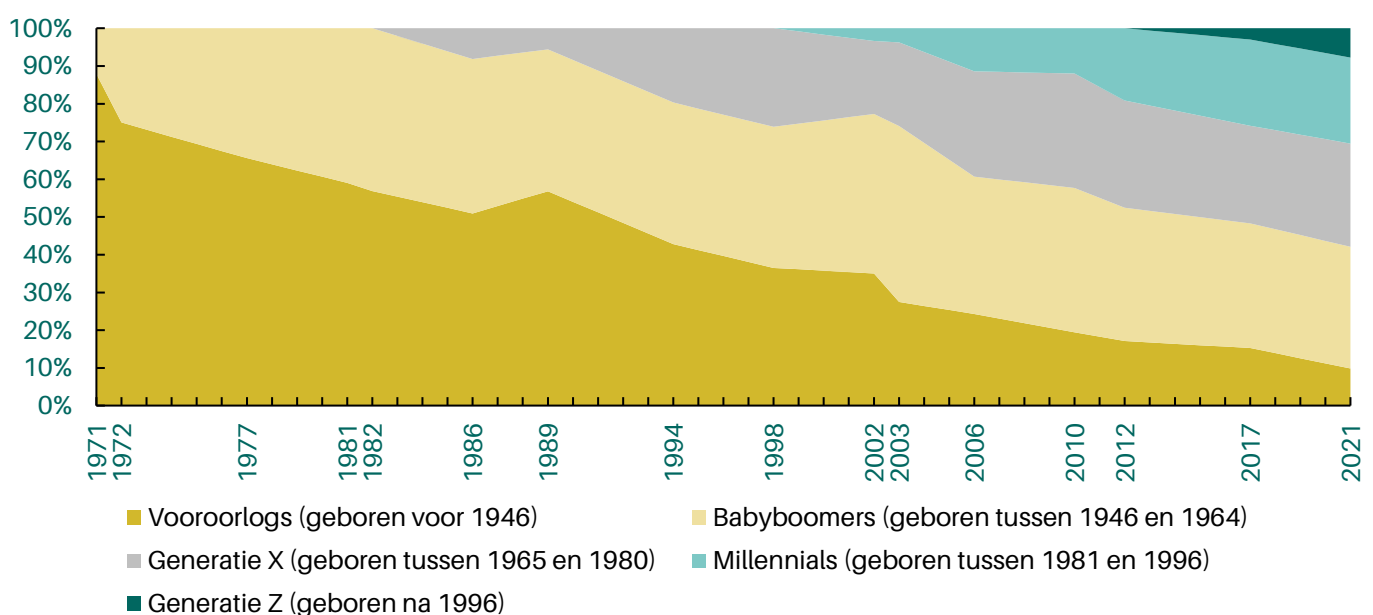

Figuur 13.5 Politieke opvattingen (z-scores) uitgesplitst naar generatie met een 95% betrouwbaarheidsinterval

13.5 Generationele vervanging van het Nederlandse electoraat

De hier beschreven generatieverschillen roepen de vraag op in hoeverre electorale verschuiving in de afgelopen decennia kunnen worden toegeschreven aan de vervanging van oudere kiezers door nieuwe generaties. In figuur 13.6 is daarom afgebeeld hoe de generationele opbouw van het Nederlandse electoraat er uitzag in elke editie van het NKO sinds 1971. In deze grafiek is alleen gekeken naar kiezers die ook daadwerkelijk naar de stembus kwamen. Het eerste dat hier opvalt is hoe snel en ingrijpend het Nederlandse electoraat veranderde tijdens de jaren '70 van de vorige eeuw. De eerste babyboomers bereikten pas eind jaren '60 de kiesgerechtigde leeftijd, maar tien jaar later maakten ze al 40% van het electoraat uit. In zijn klassieke werk over generatieverschillen¹³ beschreef Ronald Inglehart deze demografische verschuiving in de jaren '70 dan ook niet voor niets als een 'stille revolutie.' De razendsnelle generationele vervanging van het electoraat in de jaren '70 kwam voort uit de naoorlogse geboortegolf, maar werd in Nederland nog eens kracht bijgezet door de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd in 1972 van 21 naar 18 jaar.

Vanaf eind jaren '70 is vervolgens een lange periode te zien waarin de vooroorlogse generatie en de babyboomers samen de dienst uitmaakten bij verkiezingen. De generationele vervanging ging vanaf de jaren '80 relatief langzaam vanwege teruggelopen geboortecijfers en omdat de opkomst onder jongeren in deze periode wat afnam (zie figuur 13.1). Het omslagpunt waarin de vooroorlogse generatie en de babyboomers niet meer de meerderheid van het electoraat uitmaakten kwam daarom uiteindelijk pas in 2017. Sindsdien bestaat dus de meerderheid van het Nederlandse electoraat uit kiezers die de verzuiling niet meer hebben meegemaakt en minder hebben met de klassieke verzuilingspartijen CDA en PvdA. De vooroorlogse generatie, die voor deze partijen decennialang een belangrijke steunpilaar was, speelt inmiddels nauwelijks nog een rol van betekenis bij verkiezingen. De electorale neergang van CDA en PvdA sinds de jaren '90 is waarschijnlijk dan ook deels voortgekomen uit dit proces van generationele vervanging. Figuur 13.4 en 13.6 suggereren tevens dat deze partijen electoraal in nog moeilijker vaarwater zouden kunnen komen naarmate ook de babyboomers in de komende decennia uitstromen uit het electoraat.

Figuur 13.6 Generationele vervanging van het Nederlandse electoraat sinds 1971 (percentage van kiezers die opgekomen zijn bij de verkiezingen o.b.v. NKO-data)

13.6 Slot

Ook in 2021 ging weer een ruime meerderheid van de Nederlandse jongeren naar de stembus. In vergelijking met 2017 is er sprake van een kleine daling in de opkomst onder deze leeftijdsgroep, maar van een structurele daling is al sinds de jaren '90 geen sprake. Wereldwijd is er in de afgelopen decennia een grote electorale kloof ontstaan tussen jonge en oudere kiezers. Dit hoofdstuk liet zien dat deze kloof ook in Nederland bestaat met een leeftijdsverschil van 28 jaar tussen de partijen met de jongste en de oudste kiezers. Jongere generaties staan een stuk positiever tegenover globaliseringsvraagstukken dan ouderen en dit vertaalt zich in een grotere steun voor radicaal progressieve en kosmopolitische partijen. Ook aan de doorbraak van nieuwe partijen leverden jongeren in 2021, net als in eerdere jaren^{6,8}, weer een belangrijke bijdrage. Sommige politicologen vermoeden dat leeftijd misschien wel sociale klasse en religie aan het vervangen is als de belangrijkste sociaal-structurele voorspeller van stemkeuze.² Een simpele vergelijking laat zien dat deze voorspelling in Nederland vooralsnog ten dele opgaat. Religie is in Nederland altijd met afstand de belangrijkste sociaal-structurele voorspeller van stemkeuze geweest en dat is het nog steeds¹⁶, maar leeftijd heeft inmiddels wel een bijna even grote verklarende kracht als sociale klasse en opleidingsniveau. Met name de klassieke verzuilingspartijen CDA en PvdA hebben moeite om jongere generaties aan zich te binden. De electorale neergang van deze partijen in de afgelopen decennia is waarschijnlijk dan ook deels toe te schrijven aan de generationele vervanging van kiezers die tijdens de verzuiling opgroeiden door nieuwe generaties die deze periode niet meer hebben meegemaakt.

Referenties en eindnoten

1. Rekker, R. (2020). Leeftijdskloof in stemkeuze was nog nooit zo groot. Blog op Stuk Rood Vlees 17/08/2020. Link: <https://stukroodvlees.nl/leeftijdskloof-in-stemkeuze-was-nog-nooit-zo-groot/>
2. Norris, P., & Inglehart, R. (2019). Cultural backlash: Trump, Brexit, and authoritarian populism. Cambridge University Press.
3. Rekker, R., Keijsers, L., Branje, S., & Meeus, W. (2019). The formation of party preference in adolescence and early adulthood: How and when does it occur in the multiparty context of the Netherlands? *Young*, 27(1), 48-68.
4. Dassonneville, R. (2016). Age and voting. In K. Arzheimer, J. Evans & M. S. Lewis-Beck (Eds.) *The Sage handbook of electoral behavior*. Routledge.
5. Van der Brug, W., & Franklin, M. N. (2018). Generational replacement: Engine of electoral change. In J. Fisher et al. (Eds.), *The Routledge Handbook of elections, voting behavior and public opinion*. Routledge.
6. Rekker, R. (2017). De keuze van jongeren. In T. Van der Meer, H. Van der Kolk, & R. Rekker (Eds.) *Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017*. Stichting Kiezersonderzoek Nederland.
7. NOS (2021). Verkiezingen in cijfers: hoge opkomst onder jongeren en zorg belangrijkste thema. Link: <https://nos.nl/collectie/13860/artikel/2373083-verkiezingen-in-cijfers-hoge-opkomst-onder-jongeren-en-zorg-belangrijkste-thema>
8. Rekker, R. (2022). Young trendsetters: How young voters fuel electoral volatility. *Electoral Studies*, 75, 102425.
9. Parlement.com (2021). Leeftijd Tweede Kamerleden. Link: https://www.parlement.com/id/vkc5c700vmw0/leeftijd_tweede_kamerleden
10. Sears, D. O. & Funk, C. L. (1999). Evidence of the long-term persistence of adults' political predispositions. *Journal of Politics*, 61, 1-28.
11. Dimock, Michael. 2018. "Defining Generations: Where Millennials End and Generation Z Begins." Pew Research Center. Link: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/01/17/where-millennials-end-and-generation-z-begins/>
12. Dinas, E. (2014). Does choice bring loyalty? Electoral participation and the development of party identification. *American Journal of Political Science*, 58(2), 449-465.
13. Inglehart, R. (1977). *The silent revolution: Changing values and political styles among western publics*. Princeton University Press.

14. Grasso, M. T., Farrall, S., Gray, E., Hay, C., & Jennings, W. (2017). Thatcher's children, Blair's babies, political socialization and trickle-down value change: An age, period and cohort analysis. *British Journal of Political Science*, 49(1), 1-20.
15. Rekker, R. (2016). The lasting impact of adolescence on left-right identification: Cohort replacement and intracohort change in associations with issue attitudes. *Electoral Studies*, 44, 120-131.
16. Van der Brug, W., & Rekker, R. (2021). Dealignment, realignment and generational differences in The Netherlands. *West European Politics*, 44(4), 1-26.
17. Rekker, R. (2018). Growing up in a globalized society: Why younger generations are more positive about the European Union. *Young*, 26(4S), 56S-77S.
18. Van Sark, Y. (2021). *Opgroeien terwijl de wereld in brand staat: Hoe jongeren de weg naar een duurzame toekomst versnellen*. Kosmos Uitgevers.
19. Mitteregger, R. (2020). *The Greying of Social Democracy? Age-, period- and cohort-Effects on the vote intention for social democratic and green parties in Western Europe from 1989 to 2018*. Master's thesis presented to the Faculty of Arts and Social Sciences of the University of Zurich.

14.

Onderzoeks- verantwoording

Take Sipma, Marcel Lubbers, Tom van der Meer,
Niels Spierings en Kristof Jacobs

14.1 Hoe kwam de vragenlijst van het NKO tot stand?

Het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) heeft als doel om zoveel mogelijk relevante vragen te kunnen beantwoorden rond Nederlandse Tweede Kamerverkiezingen. Uniek daarbij is dat over een lange periode vergeleken kan worden, omdat veel vragen herhaald zijn vanaf de start van het NKO in 1971. Het NKO streeft dan ook een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid na met eerdere NKO's. Voor internationale vergelijkingen is het NKO aangesloten bij de 'Comparative Study of Electoral Systems' (CSES), waarin kiezersonderzoeken uit verschillende landen samenwerken en waardoor een groot deel van de vragen vaststaat in het NKO, en daardoor landenverschillen onderzocht kunnen worden. Daarnaast is in het NKO van 2021 voor het eerst in de vragenlijst ruimte opgenomen voor items voorgesteld door jonge onderzoekers. Onderzoekers die bezig zijn met hun promotietraject dan wel gepromoveerd na 25 oktober 2015, konden via een openbare call een voorstel voor innovatieve surveyvragen indienen. Uiteindelijk zijn vijf voorstellen gehonoreerd.

De vragen in het NKO 2021 hebben dus een vierledige oorsprong. Allereerst zijn er 'trendvragen' opgenomen die in eerdere NKO's op precies dezelfde manier gesteld zijn (zie o.a. hoofdstuk 1). Een voorbeeld hiervan zijn de opvattingen van kiezers over een aantal vaste thema's zoals inkomensverschillen. Ten tweede zijn er vragen die afkomstig zijn uit de vijfde module van de CSES. Deze vragen zijn op dezelfde manier gesteld in andere deelnemende landen. Een voorbeeld hiervan is de vragenbatterij over populistische opvattingen. Ten derde zijn enkele vragen ingediend door jonge onderzoekers, zoals de vragen over voorkeursstemmen en polarisatie (zie hoofdstuk 5 en hoofdstuk 11). Ten vierde zijn er vragen door de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) toegevoegd om onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden die specifiek op dit moment van belang zijn, zoals de vragen over corona, koloniale verleden en klimaat (zie

hoofdstuk 8, 9 en 10). Deze nieuw toegevoegde vragen zijn getest onder diverse mensen uit de doelgroep. Naar aanleiding van deze testinterviews zijn enkele van deze vragen geherformuleerd.

14.2 Hoe zijn de data van het NKO verzameld?

Het NKO 2021 bestaat uit de reguliere dataverzameling en een additionele dataverzameling onder kiesgerechtigde Nederlanders met een niet-Westerse migratieachtergrond, de Dutch Ethnic Minority Election Study (DEMES). Zowel het reguliere NKO als DEMES bestaat uit een meting voor de verkiezingen en een meting na de verkiezingen. Het afnemen van een voor- en nameting vond voor het laatst plaats in 2010. In de tussenliggende edities van het NKO heeft alleen een nameting plaatsgevonden. Enkele van de items zijn zowel in de voor- als in de nameting opgenomen (bijvoorbeeld die over zelfplaatsing op inkomensverschillen, integratie, klimaat). De voormeting bevat bovendien de vraag wat mensen bij de aankomende verkiezingen gaan stemmen, de nameting de vraag wat mensen daadwerkelijk gestemd hebben.

Nationaal Kiezersonderzoek 2021

De reguliere NKO data zijn op twee manieren verzameld. Het eerste deel van de dataverzameling is uitgevoerd door I&O Research op basis van een enkelvoudige aselechte steekproef van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).¹ De steekproef bevatte 6.600 personen uit de volgende doelpopulatie: alle personen die 18 jaar of ouder zijn op de verkiezingsdatum 17 maart 2021 en de Nederlandse nationaliteit hebben, ingeschreven staan in de Basisregistratie Personen (BRP), in Nederland woonachtig zijn en niet behoren tot een institutioneel huishouden.

In voorgaande edities zijn respondenten ondervraagd aan de hand 'computer-assisted personal interviewing' (CAPI). In 2017 is gewerkt met een hybride vorm: Een deel van de steekproef werd via CAPI geïnterviewd,

een ander deel via 'computer-assisted web interviewing' (CAWI). De data van 2017 zijn uitvoerig onderzocht om na te gaan in welke mate de wijze van interviewen gevolgen had voor de validiteit en betrouwbaarheid van de metingen (beschrijvend en verklarend).² De gevolgen waren dusdanig gering dat in 2021 werd gekozen om de steekproefpersonen in 2021 uitsluitend via CAWI te interviewen. Er is ook een schriftelijke vragenlijst meegestuurd om respondenten die geen toegang tot internet hebben de kans te geven om deel te nemen. Wegens de coronamaatregelen zou het overigens niet eens mogelijk zijn geweest om de vragenlijsten persoonlijk bij mensen thuis af te nemen.

Op 26 januari 2021 werden de steekproefpersonen uitgenodigd deel te nemen aan de online vragenlijst van het NKO. Na een week hebben de respondenten die nog niet hadden deelgenomen een herinneringsbrief ontvangen met daarbij de schriftelijke vragenlijst. Respondenten zijn maximaal viermaal aangeschreven totdat de veldwerkperiode sloot op 14 maart 2021. In totaal hebben 2.396 respondenten (respons van 36,3%) deelgenomen aan de voormeting van het NKO, waarvan 1.882 respondenten de online vragenlijst en 514 respondenten de schriftelijke vragenlijst hebben ingevuld (zie tabel 14.1).

Op 18 maart werd de uitnodigingsbrief voor de nameting verstuurd naar 2.179 respondenten die hadden meegedaan met de voormeting en geen bezwaar hadden opnieuw te worden benaderd. Nadat respondenten weer maximaal viermaal zijn aangeschreven, sloot de veldwerkperiode van de nameting op 17 mei. Van de 2.179 respondenten die opnieuw zijn benaderd, hebben 1.688 respondenten (respons van 77,5%) meegedaan aan de nameting. Hiervan hebben 1.561 respondenten de vragenlijst via internet ingevuld. De overige 127 hadden de vragenlijst schriftelijk ingevuld.

Het tweede deel van de dataverzameling vond plaats onder respondenten van het LISS-panel, wat staat voor 'Langlopende Internet Studies voor de Sociale wetenschappen'.³ Het

LISS panel bestaat uit 5.000 huishoudens, die door CentERdata en het CBS zijn geselecteerd met het oog op landelijke representativiteit. De deelnemers van het LISS panel nemen gedurende een langere periode regelmatig deel aan online vragenlijsten. Ook bij deze afname voor het NKO werd gebruikt gemaakt van online vragenlijsten (CAWI). Aangezien vragenlijsten binnen het LISS-panel maximaal 30 minuten duren en de nameting verwacht werd langer te duren, is de nameting opgesplitst in twee delen. In totaal bestaat de dataverzameling binnen het LISS uit drie metingen. Doordat met blokken van 30 minuten wordt gewerkt en de nameting 60 minuten kan omvatten in plaats van de benodigde 40 minuten, ontstond ruimte om enkele extra vragen op te nemen in deze dataverzameling. Hiervan maakten wij bijvoorbeeld gebruik in het surveyexperiment over vertegenwoordiging dat centraal stond in hoofdstuk 6.

De veldwerkperiode van de voormeting liep van 1 februari t/m 28 februari, het eerste deel van de nameting van 18 maart t/m 31 maart en het tweede deel van de nameting van 1 april t/m 16 mei. In tegenstelling tot de dataverzameling via I&O, werden LISS-respondenten die niet aan een eerdere meting hadden meegedaan, wel benaderd voor een nieuwe meting. In totaal zijn 2.797 LISS-panelleden aangeschreven en hebben respectievelijk 2.158, 2.105 en 2.137 respondenten de vragenlijsten ingevuld.

De data verzameld door I&O en de data van het LISS-panel zijn beide volwaardige onderdelen van het NKO 2021. Het databestand heeft een totale omvang van 4.805 respondenten, waarvan 4.554 de voormeting en 3.967 de nameting (deels) hebben ingevuld.⁴

Dutch Ethnic Minority Election Study (DEMES)

Voor het eerst omvatte het Nationaal Kiezersonderzoek ook een additionele dataverzameling onder een groep kiesgerechtigden die moeilijker te bereiken is in kiezersonderzoek, namelijk Nederlandse kiesgerechtigden met een migratieachtergrond uit Afrika, Azië (exclusief Indonesië en Japan)

en Latijns-Amerika. Dit resulteerde in de DEMES data. De steekproef voor DEMES bevatte 3.500 personen uit de volgende doelpopulatie: alle personen die 18 jaar of ouder zijn op de verkiezingsdatum 17 maart 2021 en de Nederlandse nationaliteit hebben, ingeschreven staan in de Basisregistratie Personen (BRP), in Nederland woonachtig zijn, niet behoren tot een institutioneel huishouden en een eerste of tweede generatie niet-Westerse migratieachtergrond hebben.

De dataverzameling van DEMES is uitgevoerd door I&O op dezelfde wijze als de reguliere NKO dataverzameling die door I&O is uitgevoerd. Het enige verschil is dat een deel van de DEMES steekproef aanvullend zijn gemotiveerd door ze te bezoeken en aan de deur te vragen of ze mee willen doen. Deze responsbevorderende maatregel is alleen voor DEMES ingezet omdat deze studie meer achterliep bij de verwachte respons dan de reguliere NKO. In totaal hebben 765 van de 3.500 benaderde kiesgerechtigde Nederlanders met een migratieachtergrond deelgenomen aan de nameting (21,9%), waarvan 216 respondenten de schriftelijke vragenlijst hebben ingevuld. Na de verkiezingen zijn 648 respondenten uitgenodigd voor de nameting. Deze respondenten hadden meegedaan met de voormeting en geen bezwaar hadden opnieuw te worden benaderd. Hiervan hebben 404 respondenten opnieuw meegedaan.

Voor DEMES is de NKO vragenlijst als uitgangspunt genomen. Onder andere omdat DEMES geen onderdeel is van de longitudinale NKO's, CSES of de voorstellen van jonge onderzoekers, zijn sommige vragen uit het NKO niet opgenomen in DEMES. Die ruimte is benut om vragen op te nemen die specifiek relevant zijn voor kiesgerechtigden met een niet-Westerse migratieachtergrond.⁵

14.3 Databewerkingen ten behoeve van deze publicatie

Door de selectieve non-respons van geselecteerde deelnemers, kunnen er vertekeningen ontstaan van de steekproef ten opzichte van de populatie van alle kiesgerechtigde Nederlanders, wat in het bijzonder voor beschrijvende analyses van belang is. Zo hebben niet-stemmers minder belangstelling voor politiek en zijn minder vaak bereid mee te doen aan een kiezersonderzoek. Het percentage deelnemers dat gestemd heeft ligt in een kiezersonderzoek daarom vaak aanzienlijk hoger dan de werkelijke opkomst bij de verkiezingen. Om voor dergelijke vertekeningen te corrigeren is er in alle hoofdstukken van dit rapport gebruik gemaakt van weging. Dit houdt in dat er voor een aantal kenmerken een vergelijking wordt gemaakt tussen de verdeling in de populatie en de verdeling in de steekproef. Op basis

Tabel 14.1 Respons per surveymethode

	NKO: I&O	NKO: LISS	DEMES: I&O
Voormeting			
Geselecteerde deelnemers	6600	2797	3500
Respons	2396 (36,3%)	2158 (77,2%)	765 (21,9%)
waarvan schriftelijk	514 (21,4%)		216 (28,2%)
Nameting			
Geselecteerde deelnemers	2179	2797	648
Respons	1688 (77,4%)	2105 (75,3%)	404 (62,3%)
waarvan schriftelijk	127 (7,5%)		30 (7,4%)
Nameting deel 2*			
Geselecteerde deelnemers		2797	
Respons		2137 (76,4%)	

*De nameting binnen het LISS-panel is in twee delen opgesplitst

hiervan wordt een groter gewicht toegekend aan respondenten die over kenmerken beschikken die in de steekproef ondervertegenwoordigd zijn. Zo kunnen niet-stemmers bijvoorbeeld een groter gewicht krijgen dan deelnemers die wel naar de stembus gingen.

De hoofdstukken die in rapport gebruik maken van de reguliere NKO hebben gebruik gemaakt van gewichten op basis van demografische kenmerken en kiesgedrag. Onder demografische kenmerken vallen leeftijd, geslacht en herkomst. Onder kiesgedrag valt hier of de respondent al dan niet naar de stembus is gegaan, alsmede de partij waarop de respondent heeft gestemd. Voor hoofdstuk 12, dat gebruik maakt van DEMES, is een andere weegfactor gebruikt. DEMES is gebaseerd op een steekproef van alle kiesgerechtigde Nederlanders met een niet-Westerse migratieachtergrond. Aangezien er geen populatiegegevens over het stemgedrag van deze specifieke groep beschikbaar zijn, was het niet mogelijk deze data te wegen naar stemgedrag. In plaats daarvan is gewogen naar de volgende demografische kenmerken: geslacht, leeftijd, stedelijkheidsgraad, landsdeel, burgerlijke staat, migratieachtergrond en generatie.

Naast weegfactoren zijn in de verschillende hoofdstukken demografische vergelijkingen gemaakt op basis van leeftijd, opleidingsniveau, inkomen en herkomst. Tenzij expliciet anders vermeld zijn deze gegevens over de hoofdstukken heen vergelijkbaar door identieke categorisering. De variabele leeftijd is opgedeeld in de volgende categorieën: 18-24, 25-34, 35-49, 50-69 en 70+. Aan de hand van deze variabele is het mogelijk om onder andere onderscheid te maken tussen jongeren, 50-plussers (in het huidige politiek landschap relevant wegens 50PLUS) en 70-plussers (die dit jaar mochten stemmen per brief). Opleidingsniveau is opgedeeld in drie categorieën: laag (primair onderwijs, lbo en vmbo), midden (mbo, havo en vwo) en hoog (hbo en universiteit). Inkomen is ingedeeld in drie categorieën: 33,3% van de respondenten met het laagste inkomen, 33,3% met het middelste inkomen en 33,3% met het hoogste inkomen. Herkomst is

opgesplitst naar Nederlandse kiesgerechtigden zonder migratieachtergrond, met Westerse migratieachtergrond en met niet-Westerse migratieachtergrond. In principe is in alle hoofdstukken deze standaardcategorisatie gebruikt, tenzij in een desbetreffend hoofdstuk één van deze kenmerken centraal stond (zoals leeftijd in hoofdstuk 13).

Referenties en eindnoten

1. Brandt, M., Zandvliet, R., Kooiker, A. & Smit, A. (2021). Dataverzameling Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) 2021. Amsterdam: I&O Research.
2. Rekker, R., Van der Meer, T.W.G. & Van der Brug, W. (2020). Dutch Parliamentary Election Study 2017: A comparison of three different survey modes. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
3. Oudejans, M. (2021). Nationaal Kiezersonderzoek. Vragenlijst afgenomen in het LISS panel. Tilburg: CentERdata.
4. Voor meer informatie over NKO 2021, zie Sipma, T., Jacobs, K., Lubbers, M., Spierings, N. & Van der Meer, T.W.G (2021). Dutch Parliamentary Election Study 2021 (DPES/ NKO 2021): Research description and codebook. Nijmegen: SKON.
5. Voor meer informatie over DEMES 2021, zie Sipma, T., Lubbers, M., & Spierings, N. (2021). Dutch Ethnic Minority Election Study 2021 (DEMES 2021): Research description and codebook. Nijmegen: RSCR/SKON.

Versplinterde vertegenwoordiging

Nationaal Kiezersonderzoek 2021